

DOI: 10.13146/OR-ZSE.2021.002

ORSZÁGOS RABBIKÉPZŐ – ZSIDÓ EGYETEM
ZSIDÓ VALLÁSTUDOMÁNYI DOKTORI ISKOLA

Tudomány és hagyomány

Rási Énekek énekéhez írott kommentárja a kinyilatkoztatás tükrében

Radvánszki Péter Simon

DOKTORI ÉRTEKEZÉS

Témavezető: Dr. Vajda Károly egyetemi tanár

BUDAPEST

2021

Tartalom

Tartalom	1
Bevezetés – A szerző „horizontja”	2
A jelen kutatás témája.....	3
Néhány szó a bibliai és rabbinikus könyvcímek rövidítéseiről és a héber szavak átírásáról .	5
Első fejezet – Kutatástörténeti áttekintés – Rási kommentárjaival és forrásaival foglalkozó kutatások.....	6
Kutatástörténeti áttekintés az oktató és apologetikus jellegű homíliákról	6
Kutatástörténeti áttekintés a <i>pesát/derás</i> kérdésköréről	9
Hisztório-zófia Rási műveiben	11
A házasságmetafora mint hermeneutika	14
Ezoterikus és exoterikus olvasat.....	15
Rási Énekek énekehez írott kommentárjának kritikai kiadása	18
Második fejezet – Rási személye és módszertana.....	19
Tanítás, tanulás, közösségek Rási korában.....	19
Rási hermeneutikája és a hitviták – a <i>pesát</i> és a <i>derás</i>	22
Hermeneutika és kinyilatkoztatás	23
Hittérítés, kikeresztelkedés Rási korában	26
Harmadik fejezet – Rási kommentárja az Énekek énekéhez.....	29
Negyedik fejezet – Oktató és polemikus jellegű üzenetek Rási Énekek énekéhez írt kommentárjában	79
Ötödik fejezet – a magyarázatok osztályozása.....	128
Az edukációs jellegű kommentárok üzenetei	128
A kinyilatkoztatás a zsidó történelemben	131
Edukációs és polemikus üzenetek között – a Tóra, mint Isten „teste”	135
A második eukarisztikus vita és Rási értelmezése	138
Apologetikus-polemikus jellegű kommentárok.....	139
Összefoglalás.....	143
Illusztráció – Egy lehetséges párbeszéd Rási és tanítványa között	145
Lehetséges további kutatási irányok.....	152
Irodalomjegyzék.....	153
Források, fordítások.....	153
Segédkönyvek.....	154
Szakirodalom	154

Bevezetés – A szerző „horizontja”

A modern szövegértelmezés tudományának egyik lényeges fogalma a „horizont”, amely a szerző előítéleteinek összességéből kirajzolódó hermeneutikai szituációt jelenti. E tudományos munka szerzője is erősen „lokalizált”, horizontokba határolt nézőponttal rendelkezik.¹ Az alábbi disszertációt közösségi rabbiként írom meg, ennek a foglalkozásnak korlátaival, nézőpontjaival, reményeivel, keserőségeivel, boldog pillanatainak tapasztalatával együtt.

A közösségi rabbi egyik feladata a tanulás, azaz vallási fogalmakban kifejezve: a Tóra, a tan népszerűsítése, a benne való hit megerősítése. Hiszen az imádkozás mellett a zsidó közösségi életben központi szerepe van a tanulásnak. A tanulás kérdésköre, milyensége, mennyisége a rabbinikus szöveghagyomány gyakori témája, de disszertációmban nem kifejezetten ezzel foglalkozom. Értekezésem célja a tan, vagyis a Tóra és a Tóra-értelmezés spirituális jelentőségének a vizsgálata. Magam is hiszek abban, hogy a Tóráról tartott viták, beszélgetések, a tóratanulás, vagyis a Tórával való mindennemű emberi foglalkozás a Jelenléttel kapcsolja össze az embert.² Elfogultságom, hogy a Sechiná kinyilatkoztatásában hiszek.³ Ez a kijelentés tudományos értelemben talán nem annyira érdekes, ha nem ugyanez a gondolat lenne Rási Énekek énekehez írott kommentárjának, munkám fő témájának az egyik fontos „konklúziója” is. Magyarázataiban a kinyilatkoztatás és a tóratanulás is párhuzamba kerül, mely kapcsolódásnak megragadó aktualitása lehet a tanulásban elmerülő közösségek számára. A műre esett választásom oka abban is keresendő, hogy úgy látom, Rásinak mint rabbinak és exegetának több hasonló kihívással kellett megküzdenie, mint a későbbi közösségi rabbiknak, így szakmai szempontból ez a kommentár kimeríthetetlen forrásként szolgál közösségi, tanítási munkámhoz.

¹ Gadamer, 338-343.

² A jelen disszertáció a zsidó tanulmányok magyarországi fellelőgvarában, az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem intézményi kontextusában születhetett meg. Mind története, volt és jelenlegi tanárai, diákjai inspiráltak megírásában, amiért rendkívül hálás vagyok. Az Orszse egyik fontos tanulmánykötete éppen a zsidó tanulást/tanítást helyezi középpontba. Ld. Schweitzer, József *A tanítás az élet kapuja*.

A Babilóniai Talmud (BT Ket 105a) szerint a tanház („*bét midrás*”) intézménye a Második Templom korától kezdve már létezett. A zsidóság csakis valós intézményi háttérrel, intellektuálisan pezsgő tanházakkal tud fennmaradni, amire az alábbi dolgozat is igyekszik rámutatni.

Vö. Efrati, Natan; Rothkoff, Aaron „Bet (ha)-Midrash” in *EJ 2nd ed vol 3*, 537-538.

³ mAv 3:2, 3:6.

A jelen kutatás témája

A vizsgálatom tárgyául szolgáló kommentár kiválasztásánál arra a zsidó felfogásra támaszkodtam, hogy a vallástudományi diskurzus szövegközpontú. Rási Énekek énekéhez írott kommentárja tűnt a legmegfelelőbb választásnak. Egyrészt azért, mert a Tórához írott kommentárján kívül ez Rási legnépszerűbb kommentárja, benne „a Rási-féle Tóra-kommentár egész szellemisége és minden erénye megjelenik”.⁴ Másrészt személyes, tanítói ambíciók is vezettek: a kommentár többek között a Tóra közösségi rendeltetéséről szól. A tóratanulás pedig szorosan összefügg a Tóra történelmi tapasztalatával, a kinyilatkoztatással. A tóraadás (מתן תורה) a zsidó szöveghagyományban a kinyilatkoztatás fő aktusát jelenti. Az Énekek énekéhez írott kommentár üzenete az, hogy a tóraadás fontos narratívába, „kerettörténetbe” helyezhető. Eszerint az Örökkévaló házasságot kötött Izrael népével a Színáj-hegyen, a házasság pedig a tóraadás által vált teljesé. Arra a házasságmetaforára gondolhatunk itt, mely az Énekek éneke (zsidó és keresztény) allegorikus kommentárjainak alapját képezi, és amely már bibliai, prófétai írásokban is megjelenik. A Rási által is elfogadott allegorikus értelmezés szerint az Énekek éneke az Izrael népe és házastársa, Isten közötti dialógust jelenít meg. E dialógusnak a kiinduló feltevés szerint a kinyilatkoztatást kell tükröznie. A zsidó történelmet e felfogás fényében átszövi ez a dialógus. A kinyilatkoztatáshoz kapcsolódó fogalmak így az Énekek énekéhez írt kommentár minden fejezetében megjelennek. A kommentár tehát Izrael népének a történelemben betöltött szerepéről is szól, melynek szerves része a kinyilatkoztatás eseménye, valamint a Tórával való intenzív spirituális kapcsolat. Több Rási-kutató egybehangzó véleménye szerint az ilyen Tóra-központú, vagyis oktató jellegű magyarázatok apologetikus céllal jelennek meg a Rási kommentárban. A kutatás elsődleges célja így az, hogy megállapítsa a kommentárban a kinyilatkoztatásra vagy apologetikus jellegre utaló elemeket, és osztályozza őket. A vizsgálat ennek megfelelően azoknak a kutatóknak a munkáira is támaszkodik, akik Rási világképét, „teológiáját” kutatták, és pedig nemcsak az eredeti homíliáiban, hanem abban is, ahogyan a midrások közül választott (amikor több lehetőség állt rendelkezésére). Felfogásom szerint a nevelő célzat, a Tóra, és tanulmányozásának központi szerepe is része Rási világképének. Így a kinyilatkoztatás fogalmának abból a tág értelmezéséből indulok ki, hogy az mind Istennel, mind a Tórával való „diskurzusra”, vagyis a tanulásra, a tanházakban élt szellemi életre is utalhat. A jelen munkában tehát nem csupán a szűk értelemben vett

⁴ רונטאל, עמ' 130.

történelmi kinyilatkoztatásra, hanem a Tóra-tanulmányozásra vonatkozó homíliákat is megvizsgáljuk.

A kommentárban tetten érhető Rási holisztikus nézete, amely szerint a szóbeli és az írásbeli hagyomány egyetlen korpuszt („testet”) alkot.⁵ E „szövegegység” szellemében nem törekszem a Rási- kommentár megbontására, hanem egyetlen „testnek” tekintem. Emiatt disszertációm központi eleme a *teljes* Rási-kommentár a saját fordításomban, vagyis nem emelem ki a kutatáshoz feltétlenül szükséges szövegrészeket. A fordítás – a kutatási célokon kívül – arra hívja meg az olvasót, hogy a szöveget hétköznapi, „zsinagógai” vagy „gyülekezeti” használatba is vegye, összhangban Rási feltételezett pedagógiai céljával. Így a vizsgálódás középpontjában álló szerző nem csupán tárgy disszertációnak, hanem céljainkban osztozó, a vizsgálódásban aktívan résztvevő szereplő is.

Az első fejezetben kutatástörténeti áttekintést adok. A disszertációban több kutatási területet érintünk, melyekről ebben a fejezetben adok áttekintést. Szóba kerülnek többek között Rási oktató jellegű magyarázatai, hermeneutikája és történelemszemlélete. A célunk az, hogy az olvasó megértse, hogy mi kutatásunk kiindulópontja (a *status quaestionis*).

A második fejezet Rási személyére, korszakára és módszertanára összpontosít. Rási tóratanulás-központisága „tanház-szeretete”, a zsinagóga intézményéhez való szoros kapcsolata rendkívül fontos kommentárjának megértéséhez. A kinyilatkoztatásról vallott nézeteit Rási hermeneutikájában is fellelhetjük. Ennek kapcsán a *pesát/derás* kérdésköre is szóba kerül, amely a korabeli keresztény-zsidó polémia fontos tényezője is volt.

A harmadik fejezet Rási Énekek énekéhez írt kommentárjának magyar fordítása. A fordítás alapjául választott szöveg Jehuda Rosenthal átírata a Jewish Theological Seminary Ms L778 kéziratról, melyet Rosenthal a legjobb fennmaradt forrásnak tekintett a tárgyalt műről.

A negyedik fejezetben a kinyilatkoztatásra és a Tóra-tanulmányozásra vonatkozó, valamint a kereszténységgel folytatott polémiára utaló homíliákat vizsgáljuk meg, egyfajta szubkommentár formájában.

Az ötödik fejezetben összefoglalom tartalmilag a kiválasztott homíliákat, elemzem az üzenetüket, és további következtetéseket vonok le. Az összesített, komplex eredmény könnyebb megértése érdekében fiktív dialógussal illusztrálom a kutatás eredményeit.

⁵ A gondolat az Énekek énekéhez írt kommentárjának ötödik fejezetében, valamint később, az „exoterikus hagyomány” elemeként jelenik meg.

Néhány szó a bibliai és rabbinikus könyvcímek rövidítéseiről és a héber szavak átírásáról

A bibliai és rabbinikus könyvcímek rövidítésére, némi módosítással Kozma Emesének a *Hászidok könyve* fordításában alkalmazott rendszerét használtam.⁶ Két fontosabb módosítás volt szükséges. A Siralmak könyvére a Lam. rövidítést, az Énekek énekére pedig az „Énekek” rövidítést használom.⁷

A héber szavak átírásánál nem Kozma Emese rendszerét, tehát nem a tudományos átírást használtam, hiszen nem a visszafejthetőség volt a cél. Saját, konzisztens átírást alkalmazok, amelyet a rövidítésekben is megjelenik.⁸ Az alábbi, vitatott átírású magánhangzók és mássalhangzók átírása a következő:

- céré: é
- pátách és kámec: á
- hangzó svá: e
- chét: ch
- hé: h

Elterjedt szavaknál (Izrael, mezüze, stb.) az ismert átírást használom, ekkor eltérek a kialakított rendszertől.

⁶ R. Jehuda he-Haszid, 912-914.

⁷ A Siralmak könyvére Kozma Emese a Sir. rövidítést használja. A Lam. rövidítés azért is szükséges, hogy ne vezessen félreértésekhez a Sir há-Sirim Rábbá jelölése (SirR)

⁸ Ld. Laczkó, Mártonfi, 264-265.

Első fejezet – Kutatástörténeti áttekintés – Rási kommentárjaival és forrásaival foglalkozó kutatások

Kutatástörténeti áttekintés az oktató és apologetikus jellegű homíliákról

Feltevéseim szerint Rási személyisége, világképe tetten érhető magyarázataiban. Az alábbi összefoglalóban az ezt a feltevést alátámasztó tudományos forrásokat vizsgáljuk. Azért feltételezhetünk szerzői jelenlétet a kommentár szövegében, mert Rási szövegértelmezése, mint minden hermeneutikai folyamat, egyben alkotásnak is tekintendő. A modern, gadameri hermeneutika szinte teljesen kizárja annak a lehetőségét, hogy az interpretátor kizárólag a „hagyomány csatornája” legyen. Az értelmezés nem más, mint önmagunk, környezetünk megértésére irányuló folyamat, legyen szó az itt olvasható interpretációról vagy Rási értelmezéséről.⁹ Így az értelmező saját hangja elkerülhetetlenül megjelenik az értelmezésben.

A Rási-kutatók egy része ugyanakkor nem feltételez saját, szerzői mondanivalót Rási kommentárjaiban.¹⁰ Véleményük szerint Rási célja kizárólag a Biblia érthetővé tétele, a tisztázás a laikus olvasó számára, olyan módon, hogy magyarázataival lojális maradjon a rabbinikus irodalomhoz.¹¹ Abraham Grossman vitatkozik Nechama Leibowitz álláspontjával hogy Rásinak csupán a klarifikáció, vagyis a Tánách nehezen érthető részeinek megvilágítása volt a célja.¹² A mai, Grossmant követő Rási-kutatás egyik célja kimutatni Rási retorikai célú homíliáit kommentárjaiban.¹³ Grossman – Leibowitzével ellentétes – álláspontja szerint Rási a korabeli keresztény „propagandával” is szembeszállt a burkolt polémiát rejtő kommentárjaival. A kutatók e csoportja szerint Rási – tudatosan vagy nem tudatosan vállalt feladatként – nevelési vagy polemikus célzattal is írt. Rási a kommentárjaival együtt lényegében teológiát, „életfilozófiát” is átadott, amelyben a Tóra központi szerepet játszik. A mai olvasónak tehát

⁹ Gadamer, 331.

¹⁰ Gondolhatunk itt elsősorban Maurice Liber vagy Nechama Leibowitz műveire. ליבוויץ, ארנד פירוש רש"י לתורה. Liber, Maurice *Rashi*.

¹¹ Liber szerint Rási csak azokat a midrásokat fogadta el, amelyek „összeegyeztethetőek voltak a természetes jelentéssel”, és mindig „hűséges maradt a midrások lelkületéhez.” Liber, 120.

Wellesz Gyula szerint „Rási exegézisének célja, hogy a Szentírás szövegét, tartalmát megmagyarázza. Melléktekintetek nem vezetnek.” Ugyanakkor elismeri, hogy néhány magyarázott vers polémiára utal. Ld. Wellesz, 112-113.

¹² גרוסמן, אברהם "פולמוס דתי".

¹³ Ismeretterjesztő művek is megemlítik, hogy Rási személyisége és élettapasztalata nyomot hagyott magyarázataiban. Chaim Pearl kiemelte, hogy Rási szívét „nyomták” a kereszteshadjáratok, és a Zsoltárokhoz, valamint Ézsaiás 53 szenvedő szolgájához írt magyarázatában megjelenik az ártatlanul szenvedő zsidó alakja. Turán, 9.

fogékonyak kell lennie erre a teológiai üzenetre ahhoz, hogy értékelni tudja a művet a maga teljességében. Különösen fontos ebből a szempontból az Énekek énekéhez írt kommentárja, mely Rási egyetlen, átfogó hermeneutikai célokkal megírt magyarázata. Az e célokat több tanulmányában is tárgyaló Avraham Grossmann szerint a külső, spirituálisan vonzó, például keresztény hatások ellenében kellett zsidó identitást megerősítő életművet alkotnia. Rási a Tóra, Izrael földje, illetve a vallásos élet szeretetére nevelt exegetikai programjával. Grossman álláspontja szerint Rásinak többek között az etikai nevelés is célja volt. Mivel maga a Tóra is hitre, a micvák megtartására nevel, ezért Rási kifejezetten a feladatának tekintette e cél kidomborítását a magyarázataiban. Grossman szerint ez a két program – a magyarázat és a nevelés – együttesen határozza meg Rási exegetikai tevékenységét. Grossman tanulmányai fontos nézőpontot kínálnak a Rási kommentárjait tanulmányozó olvasó számára. Nem mindig dönthető el, hogy egy üzenet Rási saját üzenete-e, vagy pedig a hagyomány része. Az interpretálónak azonban jogában áll Rási írásait egy új kiindulópontnak tekinteni a hermeneutikai folyamatban – ahogyan ez Rásinak is jogában állt. *Számunkra* azt üzeni Rási, hogy szeressük Izrael népét, a Tórát és a vallásos életet.

Rási Énekek éneke értelmezése nem az első, zsidó szerző által írott mű, amelyben vallási polémia kimutatható, illetve amely átvesz keresztény exegetikai elemeket. Samuel Tobias Lachs szerint a korabeli hitviták jelentősen hozzájárultak a Sir háSirim Rábbá (a továbbiakban SirR) keletkezéséhez és népszerűségéhez.¹⁴ Az Énekek énekének értelmezése már az első század után a vallási polémiák egyik meghatározó tényezője volt.¹⁵ Rási mint apologéta egy ősi hagyomány folytatója.¹⁶ A kereszténységgel folytatott hitvita, mint Rási homíliáinak motívuma Sarah Kamin kutatásaiban jelenik meg hangsúlyosan.¹⁷ Szerinte ha polémizál Rási, akkor a bibliakommentárjaiban, de rejtett, nem nyilvánvaló módon. A szerző kimutatja az Énekek énekéhez írt Rási kommentár ideológiai tendenciáit, valamint ugyanazon versek keresztény

¹⁴ A Sir háSirim Rábbá a tannaitikus midrások csoportjába tartozik, amit Palesztinában szerkesztettek nagy valószínűség szerint a 6. században. Gadamer, 82.

Urbán, Ilona Anna „Az Énekek éneke korai rabbinikus értelmezése”.

¹⁵ Lachs, 235-55.

¹⁶ Az Énekek éneke tannaita kommentárjainak kutatói általában foglalkoznak a bennük kimutatható keresztény-zsidó interakcióval és polémiaiával. A tannaita-midrás értelmezés Órigenészre gyakorolt hatását többen is vizsgálták. Ld. Kimelman, 567-568. Reuven Kimelman érzékletesen írja le a caesareai zsidó-keresztény hitvitákat, amelyeknek Órigenész tanúja és minden bizonnyal résztvevője is volt, s amelyek a „kétirányú” hatások motorjai lettek. Ezt a folyamatot – talán némi humorral fűszerezve – „kölcsonös megtermékenyítésnek” („cross-fertilization”) nevezi Kimelman. Véleménye szerint a Rabbi Jochanannak tulajdonított, Órigenész által írt kommentárokból kitűnik a korabeli hitelvek közötti különbség, hiszen Rabbi Jochanan a város lakója, az egyházatya kortársa volt. Az időszámítás szerinti harmadik században olyan világ bontakozik ki előttünk, amely intellektuálisan dinamikus, hitvitákban és exegetikai módszertani átvételekben gazdag.

¹⁷ קמין, שרה "פירוש רש"י".

értelmezéseit is megvizsgálja, különös tekintettel Órigenészre.¹⁸ Véggkövetkeztetése az, hogy Rási az allegorikus értelmezés keretei között válaszolt a kereszténység által támasztott kihívásokra. Kamin szerint Rási a kortársaihoz szólt, az ő helyzetüket és igényeiket is figyelembe vette a kommentár írásakor, ugyanakkor arra is figyelmeztetett, hogy a zsidó apologetikus állításoknak olyan „finomaknak” kell lenniük, mint a „jó bornak”.¹⁹ A hitvita nemcsak cáfolatokról, hanem apologetikáról, vonzó gondolatok megfogalmazásáról is szól. Egyik fontos tanulmányában azt kísérli meg kimutatni Kamin, hogy a példázat (דוגמא) kifejezést Rási keresztény hatásra használta.²⁰ A célközönségre való hatás érdekében tehát fontos lehetett a rivális ideológia módszertanának átvétele. Véleményem szerint azért is fontos Kamin látásmódja, mert „nembináris” módon közelíti meg a kereszténység hatását a zsidóságra. A kereszténység nem egyszerűen az elnyomó hatalom kulturális-vallási szemüvegeként vagy szövetségesként jelenik meg. Avraham Grossman viszont inkább a kereszténység elnyomó jellegét emeli ki az írásaiban. Úgy látja, hogy Rási szerint egy tóratudósnak a közösség megtartását célul kitűző tevékenységét a kereszténység hatásaival szemben kell kifejtetnie, melyek lehettek kifejezetten erőszakosak vagy csupán „csábítóak”. E céljában nagyon nagy hatással lehetett Rásira az első keresztes hadjárat pusztítása, melyben több barátját veszítette el.²¹

Kimondható, hogy Rási szerint a tóratudósokra háruló kötelességek nem kizárólag a bölcsek tanításaiból eredeztetnek, hanem korának történelmi valóságából is, melyet a közösségeken belüli konfliktusok jellemeztek, valamint a tudatlanság, az egyháztól elszennvedett üldöztetés, amely ráadásul megpróbálta vallásuk elhagyására rávenni a zsidókat. A kereszténységgel szemben erősen ellenséges nyelvezetet, amelyet Rási bibliakommentárjait, különösen a Zsoltárokhoz, Ézsaiáshoz, Dánielhez és az Énekek énekéhez írt magyarázatait jellemzi, csak az üldöztetések háttérében lehet megérteni.²²

¹⁸ Órigenész az Énekek éneke keresztény, allegorikus értelmezésének megteremtője.

¹⁹ Rási Énekek 7:10.

²⁰ Rejtélyes módon Rási magyarázatában az Énekek énekéheről írott kommentárjában huszonegy (!) alkalommal jelenik meg az allegória (דוגמא) kifejezés. A rabbinikus irodalomban viszont nagyon ritkán fordul elő. Kamin alaptétele, hogy Rási ismerhette Órigenész allegorikus értelmezését, hiszen az utóbbi Rásihoz nagyon hasonló értelemben érti az allegória fogalmát.

קמין, שרה "דוגמא" בפירוש רש"י."

²¹ Liber, 66.

²² ככלל, החובות שהטיל רש"י על תלמידי חכמים אינן נובעות אך ורק מדרשותיהם של חז"ל, אלא במיוחד מן המציאות ההיסטורית של זמנו, שנתאפיינה בסכסוכים בתוככי הקהילות, בבורות חלקית וברדיפות של הכנסייה, שחפצה להשפיע על היהודים להמיר את דתם. האיבה הקשה לנצרות שבאה לידי ביטוי בפירושיו של רש"י למקרא, ובמיוחד בפירושיו לתהלים, לישעיהו, לדניאל ולשיר השירים, ניתנת להבנה רק על רקע הרדיפות הללו. גרוסמן, "תלמיד חכם", עמ' 22.

Grossman szerint Rási láthatóan közösségi rabbiként is írja kommentárjait. Kiemeli, hogy Rási a tóratudósok közösségi felelősségéről oktat több magyarázatában, különösen az Énekek énekéhez írt kommentárban.

Grossman más tanulmányaiban kimutatja az Énekek éneke-kommentárban található eredeti, nem átvett magyarázatokat. Tíz különböző vershez írt, eredeti Rási homíliát mutat ki, amelyek nem találhatók meg a rabbinikus irodalomban.²³ Hangsúlyozza, hogy a problémát elsőként Guttmann Mihály vetette föl, aki egy 1922-es tanulmányában két lehetőséget vázolt: vagy valóban eredeti homíliákkal van dolgunk, vagy a rabbinikus források tűntek el az évszázadok folyamán.²⁴ Grossman egyértelműen az első lehetőséget választja. Szerinte Rási feladatának tekinti új magyarázatok kimunkálását, és fel is használja őket, éspedig azért, hogy polémizáljon a keresztény hatásokkal.²⁵ Az olvasó tehát paradox módon a keresztény „elnyomás” megtermékenyítő hatásával szembesülhet, ha elfogadja Grossman állításait. A kereszténység ellenében kifejtett zsidó intellektuális ellenállás inspirálhatta az askenázi területek egy forradalmi hermeneutikai eredményét: a *pesát* kommentárt, vagyis a kontextus szerinti magyarázatot. Ugyanakkor a kutatások alapján feltételezhetjük, hogy Rási *pesát* és *derás* jellegű magyarázata egyaránt szolgálhatott polemikus és apologetikus célokat.

Kutatástörténeti áttekintés a *pesát/derás* kérdésköréről

Mint láttuk, Grossman szerint Rási két retorikai célt tart szem előtt: a megértetést és a nevelést. Ezt a kettősséget Rási exegetikai módszereiben is tetten érhetjük. A *pesát/derás* kérdésköréről írt összefoglalójában Zwi Moskovits (E. Simon-t idézve) kifejti, hogy a *pesát* „a nyelv, a kifejezés mód, a logika, és a jelentés törvényeinek van alávetve”. Az ember racionális aspektusát, az értelmét szólítja meg. Azonban a midrási felfogás már kiválóan alkalmas az említett etikai fejlesztésre. Moskovits szerint:

A *derás* szabadnak érzi magát, hogy a szöveg egyszerű értelmén túllépve fogalmazza meg a szöveg sokrétű mondanivalóját, és foglaljon állást bizonyos aktuális kérdésekben,

²³ גרוסמן, "דרשות מקוריות של רש"י", עמ' 115–134.

²⁴ גוטמן, עמ' 275.

²⁵ Véleményem szerint a kereszténység, mint „konkrét” egyház túlságosan hangsúlyos Grossmann és Kamin munkáiban. Rási egyszer sem említi explicit módon a kereszténységet, hanem különböző okokból kifolyólag, szimbolikus nyelvezetet használ.

azaz feltárja, mire tanít bennünket *ma* (kiemelés az eredetiben – a ford.) a bibliai szöveg.²⁶

Moskovits tehát egyetért abban Grossmannel, hogy Rásinak leginkább a *derás* exegetikai forma lehetett segítségére a tanító-nevelő céljainak megvalósításakor, hiszen az aktualizáló, moralizáló és nevelési célokat is szolgál. Fontos megfigyelés Moskovits részéről, hogy az Énekek éneke-kommentárban Rási egymás mellé helyezi a *pesát* és az allegorikus magyarázatot, versenként párhuzamosan olvashatjuk mindkettőt. Hozzá kell tennünk, hogy Rási az allegorikus magyarázatokhoz leginkább a midrásokból és a targumból merít, tehát lényegében a *derás* tartományában alkot. Moskowitz szerint Rási iskolája „csakis hagyományos forrásokat” használ, s ehhez „nem-zsidó szomszédaitól nem volt mit tanulnia”.²⁷ Véleményem szerint Moskowitz felfogásának hiányossága, hogy nem veszi figyelembe, sőt tagadja a Kamin és Grossman által felismert keresztény hatásokat éppúgy, mint Rási saját, eredeti homíliáit.

A modern Rási-kutatás egyik fő vonulata a *pesát* exegézis iskolát vizsgálja. A *pesát* iskola körülbelül kétszáz évig virágzott Európa áskenázi területein, Rási munkásságával kezdődően. Sara Japhet szerint korábban „az Énekek éneke allegorikus olvasata uralta a zsidó (rabbini – a ford.) szcénát”.²⁸ Ugyanakkor a *pesát* exegézis bevezetése a francia és német területeken Rási innovációja. Keleten, a gáoni Babilóniában, Izraelben, Bizáncban már korábban elterjedt volt ez az értelmezési forma. Osztja Japhet álláspontját Jonathan Jacobs, akinek véleménye szerint a Lekách Tov, vagyis Tuvia ben Eliézer Énekek éneke kommentárja volt a legnagyobb hatással Rási *pesát* értelmezésére.²⁹ Japhet azt is kiemeli, hogy a *pesát* és a *derás* párhuzamos jelenléte Rási Énekek éneke kommentárjában, tudatos exegetikai program része, hiszen a szerző már a bevezetőben kifejti, milyen értelmezési feladatot tűz ki maga elé.³⁰

²⁶ Moskovits, 81.

²⁷ Uo.

²⁸ Japhet, „Rashi’s Commentary”, 201.

²⁹ יעקבס, עמ' 241–225.

³⁰ Japhet, „The Pendulum”, 205–206. A tanulmány kiemeli, hogy a 17.–18. századi értelmezésekben felbukkan újra az „egyszerű jelentés”, találón ezért ezt az exegetikai mozgást „ingának” („pendulum”) nevezi. Uo., 251.

A Misnában, Talmudban és midrásokban ugyanis megjelennek olyan aggadikus és halachikus értelmezések, melyek világosan egy létező, bár nem átfogó *pesát* értelmezésre utalnak.

Hétköznapi halachák indoklásaként tannaita és amóra rabbik használták az Énekek énekének egyszerű jelentését: Rabbi Jochánán szerint a menyasszonyi szobába ne lépjen be a vőlegény a menyasszony engedélye nélkül. SirR 4:16:1 162b. Kontextus szerinti értelmezésre utal babilóniai rabbik nőkre vonatkozó halachikus értelmezése:

Ráv Hiszda „A nő hangja meztelenségnek számít” (קול באשה ערוה) és Ráv Séset „A nő haja meztelenségnek számít” (שער באשה ערוה), halachák bibliai forrása az Énekek 2:14 és Énekek 4:1 (bBer 24a).

Sara Japhet további érdeme, hogy felhívja a figyelmet az Énekek éneke prágai és az oxfordi anonim kommentárjaira, melyek – egészen az utóbbi időkig – méltatlanul kevés figyelemben részesültek. E kéziratok a Rási által bevezetett és unokája, Rásbám által folytatott *pesát* értelmezés jellemzőit mutatják. A prágai anonim kommentár szerint Salamon királyról és szerelmi életéről olvashatunk az Énekek énekében.

Ivan G. Marcus elmélete vitába száll azzal a gondolattal, hogy csupán a *derás* módszer volt fegyver a korabeli hitvitákban. A *pesát* és a *derás* együttes jelenlétét Rási „duplán polemikus módszerének” („double polemical approach”) hívja.³¹ Véleménye szerint a szöveg betű szerinti jelentését alapul vevő *pesát* a keresztény allegorikus értelmezésre adott válaszként is született.³² Vagyis mind a *pesát*, mind a *derás* jellegű kommentároknak lehetett polemikus élük – ezért „duplán polemikus” a módszer. Ugyanakkor Marcus szerint a *derás*, vagyis Rási „újraírt midrása” nélkül a zsidók teljesen védtelenek lettek volna a keresztény allegorizáló értelmezéssel szemben.³³ Marcus talán arra utal, hogy az intellektuális kihívásokra a középkori zsidóságnak válaszokat is kellett találnia. A hermeneutikai „támadásra” (allegória), „ellentámadást” (*pesát*) provokált. A *pesát* exegézis legfőbb fegyverténye pedig a héber filológiai tudás. Az allegorizálás nem követeli meg ezt, hiszen teljesen elrugaszkodhat a szöveggörnyezettől, sőt talán magától a szövegtől is. Marcus állítása azért problematikus, mert Rási egyértelműen kijelenti, hogy az allegória jogos olvasat a *pesát* olvasattal *párhuzamosan*. Egy bibliai versnek több jelentése is lehetséges.³⁴

Hisztoriozófia Rási műveiben

Több kutató rámutat arra, hogy Rási „hitvédelmi” jelleggel apologetikus kommentárokat is alkotott, melyekben, többek között a történelemről alkotott véleményét is kifejti. Ivan G. Marcus véleménye szerint Rási a közösség igényeihez, tapasztalataihoz igazítva értelmezte a Bibliát.³⁵ Szerinte Rási is avval a feltételezéssel élt, hogy „a történelmi idő és a Szentírás keresztezi egymást.”³⁶ Véleményem szerint Marcus állításából az is következhet, hogy az Énekek éneke mint történelmi narratíva csakis ebben a „kereszteződésben”, csakis a Biblia és a történelem találkozásában jöhet létre. Akkor lehetséges Izrael és az Örökkévaló házasságát állandó folyamat tekinteni, ha a Biblia narratíváinak minden korban aktuális üzenetük van. Rási tehát a történelem értelmezését is célul tűzi ki.³⁷ Marcus a tárgum hatásával támasztja alá a

³¹ Marcus, „Rashi’s Choice”, 45.

³² A *pesát* szerepére a polémiában, már Maurice Liber is felhívja a figyelmet, ld. Liber, 118.

³³ Uo.

³⁴ Ld. Rási Énekek Bevezető.

³⁵ Marcus szerint Rási vigasztalta, és bátorította kortársait az Énekek éneke bevezető soraival. Marcus, „Rashi’s Historiosophy”, 53. Bővebben erről és Rási történelemábrázolásáról ld. a következő bekezdést a tárgumról.

³⁶ Uo., 55.

³⁷ Ld. Rási Énekek Bevezető.

véleményét, hiszen az rendkívül fontos szerepet tölt be Rási Énekek énekéhez írt kommentárjában.

Rási minden korszakot átfogó történelemábrázolása szorosan összefügg az Énekek éneke arámi tárgumával.³⁸ Történelmi világképe, megváltásteológiája nagyon sok közös vonást mutat az arámi értelmezéssel: mind kommentárjának felépítéséhez, mind pedig egyes megjegyzéseihez sokat merít belőle. Egy másik tanulmányában azt hangsúlyozza Marcus, hogy Rási tárgum-használata „az áskenázi kultúra azon trendjei közé tartozik, amely kollektív emlékezetből komponál Izrael szent népével történt eseményekkel foglalkozó narratívákat... Az Énekek éneke így szent narratívává válik.”³⁹ Schwarz Mór, kora tudományos álláspontjához híven, felhívja a figyelmet arra, hogy az Énekek énekéhez írott tárgum lényegében a „népnek” szóló prédikációnak tekinthető.⁴⁰ A tárgum üzenete eszerint ugyanolyan retorikai, oktatói célokat tartalmaz, mint később Rási kommentárja.

A tárgumok a nép szellemében, a nép számára készültek. Az utolsó átdolgozó évszázadok folyamán felgyülemlett anyagot esetleg meghatározott céllal egységes formába törekedett önteni. Jelen esetben az elnyomott, szenvedő zsidóságnak a ragyogó múltból vett példákkal való tanítása, megvigasztalása, erősítése volt a cél. Megmutatni, hogy Isten a történelem intézője, aki Izraelt, ha kell, kényszeríti is, hogy a Tórában kijelölt útján haladva, hivatását betöltse. A nyomorúság a zsidóság hibáiból eredő állapot, mely a javulással, a megtéréssel megszűnik. A jelen szenvedései elmosódnak, eltűnnek a felhasadó jövő fényözönében. És ez a jövő a zsidóság kezében van. A zsidók szerezzék vissza az írott és szóbeli tan ápolásával — melyben a gyermekek is erősen vegyenek részt —, valamint jó és helyes életmóddal Isten szeretetét, hogy a szenvedésnek vége legyen, és a népek köszöntsék Izraelt. A tárgumista előtt tehát nem tudományos cél lebegett. Nem tudós, hanem prédikátor, aki a rendelkezésére álló anyaggal bizonyos hatások elérésére törekedett, anélkül, hogy egyébbel törődött volna.⁴¹

Schwarz szerint tehát a kapcsolódó tárgum több célt szolgált, nem csak a megértést. Véleménye szerint a tárgumban a nevelő-oktató célzat prioritás volt a szó szerinti magyarázattal szemben. A tárgum mint egyénhez és mint Izrael közösségének a tagjához szólt az olvasóhoz. Világnézetet sugall a nép múltjával, jelenével, jövőjével kapcsolatban, ugyanakkor egyéni

³⁸ Az Énekek éneke tárguma esetében nem beszélhetünk arámi fordításról, hiszen egyáltalán nem szó szerinti értelmezésről van szó.

³⁹ Marcus, „The Song of Songs”, 271.

⁴⁰ Schwarz Mór (1896-1981), rabbi, az Országos Rabbiképző Intézet tanára, egy időben a Pesti Izraelita Nőegylet Leányárvaházának rabbija. Weisz Miksa és Heller Bernát tanítványa. Carmilly-Weinberger, 316.

⁴¹ Schwarz, 9. A tárgumista prédikátorként való jellemzésében Leopold Zunz elmélete visszhangzik. Ld. Zunz, 61-83.

felelősségvállalásra („írott és szóbeli tan ápolása”, stb.) is buzdít, így segítve nép „üdv történeti” céljának elérését. Tehát Rási méltó folytatója a „targumista” munkájának.

Rási magyarázatából kitűnik, hogy a népet a Sechiná jelenléte segíti a történelem különböző szakaszaiban. Arie Strikowski szerint Rási az Énekek énekéhez fűzött kommentárját, a középkori Európa valóságához, az ebben a valóságban létező zsidó közösséghez igazítva írta, emlékeztetve a népet arra, hogy az Örökkévaló a *gálut*ban is vele van. Véleménye szerint Rási egyedül ebben a magyarázatában mutatja be a zsidó népet a történelem aktív formálójaként.⁴²

Rási kommentárjaiban nem csupán a világnézetére, hanem a „teológiájára” vonatkozó utalásokat is találhatunk. Jeffrey Woolf szerint „ha Rási bizonyos esetekben eltért az egyszerű jelentéstől, azért tette, hogy közvetítsen vagy megerősítsen kortárs hitvallásokat, ideálokat.”⁴³ Woolf például összegyűjti a Rási által írt, a Sechiná zsinagógai megjelenésére vonatkozó talmudi és szentírási kommentárokat.⁴⁴ Következtése: „Rási azt feltételezte, hogy az isteni Jelenlét ugyanúgy kitapinthatóan megjelenik a zsinagógákban, ahogy a jeruzsálemi Templomban.”⁴⁵ Woolf azt is kimutatja, hogy Rási hitvilágát átvették a toszafisták és az áskenázi jámborok csoportja is.

⁴² סטריקובסקי "רש"י: שיר השירים כמדרש נבואי-היסטורי".

Tanulmányában Strikowski „kiragadja” Rási értelmezéseit a targum és a midrások kontextusából, és teljes mértékben Rási sajátjaként mutatja be.

⁴³ Woolf, 305.

⁴⁴ Uo., 307.

⁴⁵ Uo., 316.

A házasságmetafora mint hermeneutika

Rási „szent narratívája” Izrael világtörténelemben betöltött szerepéről az ún. házasságmetaforára épül, amely szerint az Örökkévaló házasságot kötött Izrael népével. A legfontosabb tanítás, melyben utalás található erre a gondolatra, a Misnában található:

Rabbi Joszé azt tanítja, hogy a Kohelet nem teszi tisztátalanná a kezeket, míg az Énekek éneke kérdéses... Rabbi Akiva így tanította: Ugyan már! Egyetlen zsidó sem kételkedik abban, hogy az Énekek éneke tisztátalanná teszi a kezeket. Hiszen a világ sosem volt annyira méltó, mint azon a napon, amikor az Énekek éneke Izraelnek adatott, mert minden Írás szent, de az Énekek éneke a Szentek Szentje.⁴⁶

A tannaita hagyomány szerint a szent szövegek rituálisan tisztátalanná teszik a kezeket.⁴⁷ A szent szövegeket emiatt külön kellett tárolni, kezelni.⁴⁸ A kutatók a fenti, misnai idézetben így az Énekek éneke kanonizációjára való utalást látják. Rabbi Akiva azzal indokolja a kánonba való felvételt, hogy az Énekek éneke allegorikus értelemben, a házasság metaforájának a kibontásaként, nem pedig lírai költeményként értelmezendő.

Gershon D. Cohen szerint az Énekek éneke mint házasságmetafora, mely a testi leírásokban csúcsosodik ki, a próféták által leírt isteni dühre, büntetésre adott pozitív válaszként jelent meg.⁴⁹ Hóseás, Ézsaiás, Jeremiás, Ezékiel isteni haragra utaló női metaforái nem írhatják le teljes egészében Isten és Izrael kapcsolatát.⁵⁰ Mellé kellett helyezni a „szeretetházasság metaforáját”, vagyis az Énekek énekét be kellett helyezni a kánonba mint allegorikus művet.

⁴⁶ mJad 3:5, bMeg 7a.

⁴⁷ mJad 3:5 teljes fordítása (a vastaggal kiemelt mondatok a tárgyalt szöveg):

„Az a tekercs, amelyen az írás törődött, és nyolcvanöt betű maradt – annyi, amennyi az alábbi szakasz elején található: *És volt, mikor elindult a láda* (Num 10: 35-36) – tisztátalanná teszi a kezeket. Egyetlen lap, amelyre nyolcvanöt betű van írva, annyi, amennyi az *És volt, mikor elindult a láda* szakaszban van, tisztátalanná teszi a kezeket. Minden szent írat tisztátalanná teszi a kezeket. Az Énekek éneke és a Kohelet tisztátalanná teszik a kezeket. Jehuda rabbi azt tanítja: az Énekek éneke tisztátalanná teszi a kezeket, de Kohelet kérdéses. **Rabbi Joszé azt tanítja: a Kohelet nem teszi tisztátalanná a kezeket, míg az Énekek éneke kérdéses.** Rabbi Simon azt tanítja: a döntés Koheletről Bét Sámáj engedékenységének és a Bét Hillél szigorúságának egyike. Simon ben Ázzáj rabbi azt tanítja: Azt a hagyományt kaptam a hetvenkét véntől azon a napon, amikor kinevezték Eleázár ben Ázárját rabbit az akadémia élére, hogy az Énekek éneke és a Kohelet tisztátalanná teszik a kezeket. **Rabbi Akiva így tanította: Ugyan már! Egyetlen zsidó sem kételkedik abban, hogy az Énekek éneke tisztátalanná teszi a kezeket. Hiszen a világ sosem volt annyira méltó, mint azon a napon, amikor az Énekek éneke Izraelnek adatott, mert minden Írás szent, de az Énekek éneke a Szentek Szentje.** Ha vitájuk volt, akkor csak a Koheletről volt vita. Rabbi Jochánán ben Jehosúa, Akiva rabbi apósának fia tanította: »Ben Ázzáj szavaival összhangban vitatkoztak, és döntöttek.»

⁴⁸ A Szentély korában a szellemi vezetését birtokló írnok-papság valószínűleg így tudta megtartani a könyvtár feletti kizárólagos ellenőrzés és az állomány frissítésének jogát. A Szentélyt követő korszakban megmaradhatott ez a szabály mint a szent iratok egyik velejárója. Ld. Beckwith, 44-45.

Járulékosan a szabály az iratok fizikai védeltségét, méltó használatát is biztosította. Ld. még: mJad 4:6.

⁴⁹ Cohen, Gerson D., „The Song of Songs”.

⁵⁰ Az említett próféták Izrael népét, mint elhagyott, megvetett nőt, prostituáltat ábrázolják. Ld. Varga, Gyöngyi, „Hűtlen asszonyok – táncoló szüzek”.

Cohen tehát nagyon korai időpontra teszi az allegorikus értelmezés megjelenését, lényegében a költemény születésének alapfeltételeként ábrázolja. Az allegorikus értelmezés a rabbinikus irodalom „alapnézetének” tekinthető az Énekek énekéről, és így már rengeteg midrásban megjelenik. Az allegorikus exegézis számára a legnagyobb kihívást a férfi test leírása (Énekek 5:10-16) jelentette, mely a házasságmetafora szerint Isten „testének” kellene lennie, mely az istenábrázolás tilalma megszegésének a problémáját vetné fel. A házasságmetaforán belül a férfi test jelentheti Isten valóságos testét is (ezoterikus olvasat), de utalhat további fogalmakra, pl. a Tórára, szóbeli tanra, a bölcsekre, stb. (exoterikus olvasat). Az allegorikus magyarázaton belül tehát felvetődik az a kérdés, hogyan értelmezhetők az Énekek énekének testi leírásai, vagyis az allegórián belül létezik-e további allegória?

Ezoterikus és exoterikus olvasat

Saul Lieberman rámutat arra, hogy az Akivának és az Eliézer ben Hurkánosznak tulajdonított kijelentések alapján a tannaita rabbik számára létezett egy ezoterikus olvasat, amely valószínűleg Isten „testrészeinek” a leírását jelentette, az Énekek éneke 5:11-16-hoz fűzött értelmezésként.⁵¹ Lieberman szerint később ez válhatott a Merkava miszticizmusnak, vagyis annak az ezoterikus tradíciónak az alapjává, melyben Isten testének a víziója is megjelenik.⁵² David Stern elmélete kiegészíti a Lieberman által megfogalmazott állításokat. Szerinte az ismert midrási tradícióknak az ezoterikus olvasat elrejtése volt a célja. Stern a midrási szöveghagyományokat emiatt elnevezte „exoterikus” tradícióknak, hiszen az Énekek éneke domináns, könnyen hozzáférhető rabbinikus értelmezéseiről van szó. Stern szerint tehát kimutatható az ezoterikus és az exoterikus értelmezés párhuzamos megléte, a két tradíció pedig jól kiegészíti, magyarázza egymást.⁵³

A midrások közül kiemelendő az Énekek éneke 5:11-16-hez fűződő SirR homília. Eszerint a férfi testrészei a Tóra részeit, értelmezéseit és a tóratudósokat jelképezi, mely exegézis Rási kommentárjában is szerepel. Mintha a SirR e részének szerzője Istent helyettesítené a Tórával, értelmezéseivel és értelmezőivel egyetemben. Stern szerint ennek két lehetséges magyarázata van. Egyrészt valóban létezik a zsidó hagyományban az „isteni Tóra” fogalma, bár ez nagyon

⁵¹ Lieberman, „משנת שיר השירים”, Scholem, 118-126.

⁵² Bővebben a *Sipur komá*-ról: Scholem, 36-42, 56-64, 129-131.

⁵³ Stern, „Ancient Jewish Interpretation of the Song of Songs”.

szórványosan, és csak az ezoterikus tradícióban jelenik meg.⁵⁴ Másrészt lehetséges, hogy itt a SirR szerzője egyfajta „függönyként” („screen”) használja az Isten teste helyére lépő Tórát: „Az exoterikus (a Tóra) és az ezoterikus értelmezés (Isten teste) csak annyira ellentétes egymással, mint egy érem két oldala. Azt is mondhatnánk, hogy az ezoterikus értelmezés az exoterikus értelmezést hajtó rejtett motor.”⁵⁵ Stern megfigyelése azért is fontos számunkra, mert Rási jelentős mértékben épít a SirR e szakaszára az Énekek éneke idevágó részének (5:10-16) a magyarázatakor. A tudományos szakirodalomban viták alakultak ki pl. arról, hogy mikor és hogyan indult az allegorikus értelmezés, kimutatható-e vele párhuzamosan a lírai/szekuláris olvasat, illetve valóban létezhetett-e az allegorikus hagyományon belül ezoterikus és hozzá kapcsolódó exoterikus értelmezés.

Daniel Boyarin tagadja az ezoterikus tudás jelenlétét az Énekek éneke midrási interpretációiban.⁵⁶ Boyarin szerint a „zár, amelynek a kulcsa elveszett”, vagyis a misztérium, melyre az Énekek éneke értelmezői utalnak, a Tóra hermeneutikájában rejlik, nem pedig valamilyen rejtett tudásban. Szerinte a „midrások rabbijai számára a legmagasabbrendű valóság – Istenen kívül – természetesen maga a Tóra, vagyis egy szöveg, nem pedig egy absztrakt gondolat.”⁵⁷ Boyarin tehát osztja azok véleményét, akik szerint az Énekek éneke midrási jellegű értelmezéseiben maga a Tóra, nem pedig valamilyen rejtett, ezoterikus tudás áll a középpontban. A jelen írás ebben a vitában nem szándékozik véleményt alkotni, azonban szembetűnő, hogy rendkívül fontos üzenete van az „Istent a Tórával behelyettesítő” tradícióknak is.⁵⁸ Tehát az az állítás, hogy a Tórát középpontba helyező hagyományok csupán „függönyként” szolgálnának az ezoterikus tradíció eltakarására, gyengítheti az „exoterikus” tradíciókban rejlő retorikai és pedagógiai üzenetek fontosságát.

Judith Kates szerint a Tóra és a bölcsek közötti intenzív kapcsolat, vagyis a Boyarin által említett „legmagasabbrendű valóság” az Énekek éneke intim nyelvezetével vált leírhatóvá. A misztérium intenzitását, amelyet a Tóra tanulmányozása nyújt a bölcseknek, csakis a szexualitásra utaló kifejezések fejezik ki. Véleménye szerint:

A midrásokban az erotikus nyelvezet vallásos, és a vallásos nyelvezet erotikus. Vagy mint rabbi Akiva fogalmaz: az Énekek éneke nyelvét beszélve feltárul nekünk a Szentek

⁵⁴ Uo., 101.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ Boyarin, „The Song of Songs”.

⁵⁷ Uo., 226.

⁵⁸ Az „függöny” koncepciója csak azt feltételezve lehet hasznos, hogy az értelmező egyfajta „valódi” jelentést akar eltakarni vele.

Szentje, bebocsáttatunk a szívbe..., „behatolunk” a magba, a Tóra szívébe, és leleplezzük a szívből jövő érzélem nyelvezetét.⁵⁹

Kates gyönyörű szavakkal írja le a rabbik Tóra iránt érzett szeretetét. Ugyanakkor az Énekek énekéhez írt Rási kommentárból kitűnhet, hogy a Szentek Szentjének fogalma nem csupán a rabbik és a Tóra kapcsolatát jelenti, hanem a teljes zsidó történelemre utal, minden időszakra, amikor Izrael és az Örökkévaló házasságban élt, amelynek központi helyszíne az „ágy”, vagyis a frigyláda, a Szentek szentjének központi eleme. Az Énekek éneke az a narratíva, amely e házasságot minden történelmi korszakban bemutatja.

⁵⁹ Kates, 213.

Rási Énekek énekehez írott kommentárjának kritikai kiadása

Rási Énekek éneke-kommentárjának máig egyetlen kritikai kiadása Jehuda Rosenthal munkája.⁶⁰ Ennek bevezetőjében kiemeli, hogy kutatók rámutattak a sok módosítgatásra, hozzáadásra, amelyek miatt a Rási kommentárok eredetisége megkérdőjelezhető. Kiemeli, hogy megpróbálta „mozaikként” összerakni Rási forrásait, de ez nem mindig sikerült neki. Ő is fölveti azt a Guttmann Mihály által vázolt dilemmát, amely szerint két eset lehetséges, ha valamely kommentárnak nem ismert a forrása: Rási saját homíliáival vagy elveszett forrásokkal van dolgunk. Több, tárgumból származó homíliára is bukkant. Szerinte „minden kutató” egybehangzó véleménye az, hogy nem az arámi tárgum volt Rási kezében, hanem a belőle merítő midrások.⁶¹

Rási Énekek énekéhez írott kommentárjára különösen igaz, hogy rendkívül nehéz lenne „eredeti” szöveget rekonstruálni. Rosenthal hangsúlyozza, hogy emiatt eltér Avraham Berliner módszerétől, aki évtizedeket töltött Rási Tóra-kommentár kéziratok tanulmányozásával valamiféle eredeti szöveg rekonstruálása céljából. Rosenthal ehelyett kiválasztotta a számára legpontosabbnak tűnő szöveget (Jewish Theological Seminary of America Ms L778).⁶² A kritikai kiadásban ennek az átiratát találhatjuk a főszövegben, kritikai jegyzetként pedig további tizenhárom kézirat és két korai nyomtatott változat szövegvariánsait olvashatjuk.⁶³

⁶⁰ רוזנטאל, יהודה "פירוש רש"י".

⁶¹ Uo. 134.

⁶² Uo. 132. Ebben Alexander Marx hipotézisére támaszkodott, amely szerint korai, 13. századi kézitról van szó.

⁶³ Uo. 133.

Második fejezet – Rási személye és módszertana

Rási Tórára, vagyis általában a tanításra vonatkozó kommentárjainak megértéséhez szükséges látni e téma biográfiai kontextusát. Rási életét tehát először a tanítás és tanulás szempontjából vizsgáljuk. Rási hermeneutikája, melyről a fejezet második részében lesz szó, szorosan összefügg környezetével, vagyis földrajzi, történelmi, vallásközi adottságokkal.

Tanítás, tanulás, közösségek Rási korában

Askenáz (német és francia) területeken a zsidók mint társadalmi csoport bizonyíthatóan a 9. században jelentek meg. Elsősorban folyóparton fekvő településekre érkeztek kereskedéssel foglalkozó családok, uralkodók meghívására. A Rajna és a Duna menti kereskedővárosok bátorították a zsidók letelepedését, s ezt kiváltságlevelekkel is nyomatékosították.⁶⁴ Rási szülőhelyét és környékét, vagyis a kelet-francia területeket ekkor szoros kereskedelmi kapcsolatok fűzték a német tartományokhoz. A források szerint a karoling korszak virágzó lehetett a zsidó közösség számára. Az uralkodók ugyanis nem követték az egyházi elvárásokat, hogy a zsidókat megalázzott, vagy éppen csak megtúrt státuszban kell tartani.⁶⁵ Rási és közössége tehát a középkori zsidóság későbbi helyzetéhez képest stabil gazdasági és társadalmi viszonyok között élt.

Rási (Rabbi Slomo ben Jichák, 1040-1105) Champagne tartomány egyik városában született, Troyes-ban, mely ekkor már kereskedelmi és ipari központ volt (ha vásárokat még nem is tartottak ott). Az életrajzírók – források hiányában – szokásosan azt feltételezik, hogy Rási „átlagos zsidó gyerekként” nőtt fel. A zsidó oktatási ideálok szerint a legtöbb fiúgyermek otthon tanult, hiszen az apa feladata volt a korai instrukció. A misnai ideál szerinti oktatási „tanterv” a gyerekek fokozatos bevezetését jelentette a zsidó irodalomba.⁶⁶ A gyermekek héberül tanultak, majd imákat memorizáltak. A Tóra és a Talmud tanulmányozása csak ezek után következhetett. Egy középkori curriculum szerint a felnőttkor kezdetét jelentő *bár micvá* előtt

⁶⁴ Goldin, 5.

⁶⁵ A lyoni érsek, Agobard (779-840) rendszeresen támadta az uralkodót a zsidók privilegizált helyzete miatt. U.o., 6.

⁶⁶ mAv 5:22.

csak a Tóra, a Tánách, és a könnyebb talmudi traktátusok voltak a tantervben. Az ekkor kezdődő hét év tananyagába beletartozott a teljes Talmud.⁶⁷ Ha a diák tehetsége és igénye tovább vitte, akkor különböző iskolákba vándorolt, megismerni kora mestereinek tanításait. A vándordíák-vándorbölcs motívum megjelenik Rási kommentárjában is.⁶⁸ Ő maga is ezt a vándor életet élte, és azt is megemlíti írásában, hogy sokszor „táplálék és ruha nélkül” folytatta tanulmányait, ami jellemző volt a korabeli diákok életkörülményeire.⁶⁹

Rási, nagy valószínűséggel tanult Narbonne-ban, a kor egyik leghíresebb iskolájában, Mose háDársán tanházában. Ebből a központból származtatják például a Bámidbár Rábbá midrásgyűjtemény egy jelentős részét, amelyet Rási többször idéz az Énekek énekéhez írt kommentárjában.⁷⁰ Legfontosabb tanulmányait azonban a Rajnavidéken folytatta, amely akkoriban hidat képezett a francia és német nyelvterületek között. Worms-ban Jákob ben Jákár iskolájában tanult, akit mesterének nevez, és nagy tisztelettel ír róla. Később, mestere halála után nem sokkal Mainzba ment, hogy Jichák ben Jehuda (ragadványnevé: „a francia”) tanházát látogassa. Gersom ben Jehuda (c. 960-1040) és tanítványai hatására a város már korábban a Talmud tanulmányozásának központja lett. Rábbénú Gersom itt oktatott, és írta meg az askenázi közösség egészére vonatkozó határozatait. Rási korában születhetett meg a „mainzi tudósok” talmudkommentárja is. Legfőbb tanárának Jichák ben Lévit tartotta Rási, ugyanakkor kialakult egy intellektuális kör, akikkel később is tartotta levélben a kapcsolatot. Úgy tűnik tehát, hogy széles látókört akart szerezni a Tánách és Talmud tanulmányozásában. Talán leginkább a „tálmid chóchem” kifejezés illet rá, hiszen egyszerre volt diák és bölcs ebben a korszakban.⁷¹ Körülbelül huszonöt éves korában térhetett vissza Troyes-ba, ahol ő is megalapította iskoláját.⁷² Rajnavidéki mesterei halála után különösen fontos oktatási központtá vált saját tanháza. Levelezéseiből szerény, megértő személyiség tárul elénk, aki képes elismerni saját hibáit.⁷³

Bár a tanházak rendkívül fontos szerepet játszottak a tanult férfiak számára, a középkori askenázi zsidó közösségi élet középpontjában mégiscsak a zsinagógák voltak.⁷⁴ Kutatók kiemelik, hogy nem csupán a vallási tevékenység, hanem a kulturális és társadalmi élet

⁶⁷ Liber, 42.

⁶⁸ Rási Énekek 5:12

⁶⁹ Liber, 46.

⁷⁰ Stemberger, 83.

⁷¹ A diák és a bölcs szerepei nem hordoztak számára ellentmondást, mint az 5:12-höz írt allegorikus magyarázatából is láthatjuk.

⁷² Liber, 53, 57.

⁷³ Uo., 78-79.

⁷⁴ A zsinagóga látogatóinak nemi megoszlása jobban tükrözte a „külvilág valóságát”, mint a tanházaké. Gyakran női imavezetők („zógerek”) vezették az imát, tanították a nőket a férfiak zsinagógája mellé épített női imaházban.

központjai is voltak a középkori imaházak. A zsinagóga a nyilvánosság tereként is szolgált. A hivatalos, közösségi hirdetés színtere volt, itt mutatták be az elveszett tárgyakat, ugyanitt büntetést is szabtak ki, itt hangzottak el a földtulajdonnal kapcsolatos jogi bejelentések, és nem utolsósorban a közösségi híreket itt osztották meg a hívek egymással.⁷⁵

Összességében tehát a Talmud által említett, majd Rási által többször használt „zsinagógák és tanházak” (בתי כנסיות ובתי מדרשות) kifejezés a zsidóság központi intézményeire utal. A talmudi korszakban (i.sz. 1-6. sz.) betöltött szerepeket, ha nem is pontosan, de megőrizték, vagyis a zsinagógák centrális szerepe megmaradt a középkorban is. Azért fontosak a Rási tanulmányaival és kora intézményeivel kapcsolatos megjegyzések, mert azok látni engedik, hogy kommentárjában is saját társadalmi környezetére reflektál. Ez érhető tetten pl. allegorikus kifejezések értelmezésénél: „*kebleim mint a tornyok* – ezek a zsinagógák és tanházak, melyek táplálják Izraelt a Tóra szavaival.”

Fontos megvizsgálnunk Rási Tóra-fogalmát, amely közelebb visz minket a kinyilatkoztatás-fogalmához. A Tóra említésével Rási természetesen nem kizárólag Mózes öt könyvére gondolt, amelyet a fogalom szűkebb definíciója indikál. A Tóra a rabbinikus irodalomban utal egyrészt a Héber Bibliára, mint írott tanra, valamint az ún. szóbeli tanra is. A szóbeli tanon – bár nincs pontos definíciója – a rabbinikus irodalom legfontosabb műveit kell érteni, itt elsősorban a Misnát, a Talmudot, a midrásokat. Később a fogalom a bibliakommentárokat is magában foglalja. Igen valószínű, hogy Rásit megelőzően, az askenázi területeken nem írtak a Héber Bibliát versről-versre szisztematikusan kommentáló művet.⁷⁶ A korszak jellemző bibliaexegézise sokkal inkább a midrás volt, azon belül is az aggadák. Ezen hagyományok ápolására, s a hagyományként kapott szövegek gondozására és szerkesztésére tanházak alakultak. Ilyen tanház volt a narbonne-i Mose háDársán jesivája is, ahol a feltételezések szerint több midrásgyűjtemény szerkesztése folyt.⁷⁷ Rási sokszor hivatkozik narbonne-i mesterére. Van, hogy ellentmond az értelmezésének, de legtöbbször elfogadja.⁷⁸ A midrás, az aggadikus narratíva, az allegória volt a Rási korszakáig jellemző exegézis, mind a keresztény, mind a zsidó

⁷⁵ Abrahams, 7-11. Más szokások is e jellegére utalnak, például az ima „megszakításának” joga. Egy zsidónak, akinek vitája volt egy másik zsidóval, megszakíthatta az imát. Ha valaki hosszabb időre távozott a városból, azt nyilvánosan be kellett jelentenie.

⁷⁶ A kézirat kutatás legújabb eredményei jelentősen kiszélesítették a Héber Biblia magyarázóinak körét. Cohen, „The Rule of Peshat”, 5-15.

⁷⁷ Stemberger, 83, 87. A tudás kreatív centruma amúgy is még Babilóniában volt a gáoni korszak végéig. Szűk értelemben véve ekkor, a gáoni korszak végével (11. század) zárult le a „rabbinikus korszak”, a szellemi központok pedig Európába és a mediterrán térségbe kerültek át. Kijelenthető, hogy Rási előtti századokban, intellektuális értelemben átmeneti időszakról beszélhetünk, csakúgy, mint a keresztény bölcsélet története esetében.

⁷⁸ Ld. Rási Num 32:42.

hermeneutikában. Órigenész (3. sz.) szerint a bibliai könyv Krisztus és az Egyház házasságát írja le; értelmezése a zsidó allegorikus, olykor midrásinak nevezett exegézishez hasonlónak tekinthető.⁷⁹ Rási Énekek éneke magyarázatának polemikus jellegét alátámaszthatja az a tény, hogy a midrási exegézis alapján a zsidó-keresztény eszmecserék és viták a római korszakra visszavezethetőek, vagyis a zsidó-keresztény polémia az Énekek énekéről már a 3. században intenzíven folyt.⁸⁰

Rási hermeneutikája és a hitviták – a *pesát* és a *derás*

Nem rekonstruálható pontosan, hogy miért terjedt el a domináns, allegorikus értelmezés mellett mindkét közösségben a 11-12. században a „szó szerinti” olvasat.⁸¹ Az askenázi világba Rási vezette be azt a „szó szerinti” exegetikai módszert, amelyet *pesát* magyarázatnak nevezünk. Sarah Kamin szerint három alapvető tényezőt vesz figyelembe a *pesát* típusú magyarázat: a szöveggörnyezetet, a szöveg műfaját és a szintaktikai felépítést, valamint figyelembe veszi mindezek egymásra ható dinamikáját is.⁸² Egyfajta kontextuális olvasatról beszélünk, amely nem csak az egész szöveget, de a nyelvi eszközök összességét is tekintetbe veszi. Rási kettős magyarázata: a *pesát* és *derás* kombinációja rendkívül meggyőző lehetett mind a korabeli zsidók, mind pedig a keresztények számára.

Egy 1091 körül lejátszódott hitvita forrása szerint, egy Mainz-ban tanult zsidó tudós a kettős értelmezés fontosságáról vitázott.⁸³ Eszerint a zsidók mindkettőt, a „szó szerinti és a figuratív” olvasatot is magukénak tudják.⁸⁴ A keresztény fél, a westminsteri apát, Gilbert Crispin, annyira meggyőzőnek találta az érvelést, hogy levélben leírta, és elküldte canterburyi érseknek, a

⁷⁹ Órigenész Énekek énekéhez írott homíliája explicit adja meg az értelmezési irányt: „A vőlegényt értelmezd Krisztusnak, a szeplő és ránc nélküli menyasszonyt pedig az Egyháznak.” (*Hom. in Cant.* 1:2)

Jeromos, Szent, „*Nehéz az emberi léleknek nem szeretni*”, 156.

⁸⁰ Ld. Kimelman. 567-568.

⁸¹ Mordechai Z. Cohen elmélete szerint inkább a keresztény exegézis volt hatással Rási Talmud-értelmezésére, mint fordítva. Állítása szerint Rási először a Talmud magyarázatához használta pesát módszert, majd onnan vette át a Bibliába. Ld. Cohen, „The Rule of Peshat”, 95-126.

Mások (pl. Jonathan Jacobs) a bizánci egzézis hatásának tekintik a pesát elterjedését az askenázi területeken. Ld. a „Kutatástörténeti áttekintés a *pesát/derás* kérdésköréről” fejezetet.

⁸² קמין, שרה רש"י : פשוטו של מקרא, עמ' 18.

⁸³ A hitvitákról bővebben ld. a „Hittérítés, kikeresztelkedés Rási korában” fejezetet.

⁸⁴ Ben-Sasson, Haim Hillel „Disputations and Polemics” Skolnik (szerk.) *EJ 2nd ed* vol. 5, 686-699. 691. Cohen, „The Friars”, 25-27.

későbbi Szent Anzelmnak.⁸⁵ A szó szerinti és az allegorikus értelmezést is ki tudták aknázni a hitvitában résztvevő felek. A *pesát* magyarázat kézenfekvőbb lehetett, mint a keresztény allegória, mert egyszerű, a kontextusnak megfelelő magyarázatot adott. A *derás* pedig – vagyis a figuratív értelmezés – rabbinikus szóképpel tudta helyettesíteni a keresztény metaforát.

Rási egészen biztosan nem látott ellentmondást ebben a két módszerben. Kommentárját így kezdi:

Egyet beszélt Isten, kettő az, mit hallottam (Zsolt. 62:12), bár egy bibliai versnek több értelmezése lehetséges, mégis olyan bibliai vers, amely eltávolodik az egyszerű, világos jelentésétől. Habár a próféták is példázatokba foglalták szavaikat, muszáj a példázatokot is alakjukat és sorrendjüket figyelembe véve értelmezni, hiszen a versek is egymás után, sorrendjüknek megfelelően vannak elrendezve.

Rási szerint nem csupán egy értelmezése lehetséges egy bibliai versnek. Természetesen ez a „szabadosság” a Héber Biblia zsidó értelmezéseiben már jóval korábban megjelent. Ilyen exegetikai jellemzőre utal a rabbinikus irodalomban gyakran megjelenő, egy újabb midrási értelmezést bevezető „másik magyarázat” (דבר אחר) kifejezés. Tehát a többszörös jelentés egyidejűsége valójában a szóbeli tan sajátossága. Rási lehetett az első, aki bevezette azt a hermeneutikai szabályt, hogy a kontextusnak megfelelő (*pesát*) olvasat *mindig* létezik egy vershez, attól a jelentés „nem távolodik el”.⁸⁶ Gilbert Crispin apát hitvitázó írásából kitűnik, hogy ez a kettős gondolkodás, amely együtt jár a jelentések között feszülő ellentmondás figyelmen kívül hagyásával, sőt, a két vagy több jelentés *együttes* elfogadásával, nagy hatással volt a korabeli keresztény gondolkodókra.

Hermeneutika és kinyilatkoztatás

Rási idézett bevezető sorai átvezetnek bennünket a disszertáció központi témájához, a kinyilatkoztatás kérdéséhez. A rabbinikus irodalomban a tóraadás (מתן תורה) fogalma esik legközelebb a kinyilatkoztatáséhoz. A korabeli rabbinikus irodalom tehát elsősorban a micvák átadását érthette revelatív eseményeken.⁸⁷ Eszerint a zsidó reveláció elsősorban a törvény (Színáj-hegyi) átadása a nép számára. A kérdéskör ugyanakkor jóval összetettebb. A talmudi

⁸⁵ Itt már valószínűleg arról beszélhetünk, hogy Rási hatott a keresztény közönségre (hiszen Gilbert Crispinhez hasonlóan ő is Mainzban tanult).

⁸⁶ Rási itt egyfajta hermeneutikai tételt fogalmaz meg, aminek igyekszik megfelelni a kommentár további részében.

⁸⁷ Ross, Jacob Joshua „Revelation in Talmudic Literature” in *EJ 2nd ed. vol 17*, 254-256. 254.

irodalom, bár a tóraadásnál jóval ritkábban, de tesz említést a szent szellemről (רוח הקודש), vagyis a prófétákat megihlető isteni szellemről, a prófétai szerepköréről. Általános vallástudományi értelemben véve az olyan kommunikáció értendő kinyilatkoztatáson, amelyben Isten önmagát, attribútumait, vagy saját „szavát”, törvényét fedi fel.⁸⁸ Vagyis a Színáj-hegyi kinyilatkoztatás, a próféciák, a prófétai ihletettség, az egyéb, Isten és a nép közötti „találkozások” mind revelációnak tekinthetők. A „találkozások” nyomainak valamilyen narratívában kellett megjelenniük, ezért a korai rabbinikus értelmezőkre hárult az a feladat, hogy e látszólag különálló eseményeket egyetlen egy történetre fűzzék fel. A rabbinikus hermeneuta, így Rási is, a házasságmetaforát hívta segítségül. E metaforára már a bevezetőben felhívja az olvasó figyelmét:

(Salamon) a Szent Szellem által alkotta meg ezt a könyvet, egy férjétől örök elválasztottságába kötött nő hangjával, aki vágyakozik férjére, és visszacsábítaná kedvesét. Visszaemlékezik fiatalkori szerelmére, és beismeri vétkeit. Ugyanakkor kedvese is szenved a szenvedésükben. Visszaemlékezik (a nép) a fiatalkori szeretetére, díszes szépségére, cselekedeteinek helyességére, melyek által erős szeretetben kapcsolódik hozzá.

A rabbinikus értelmezés szerint az Énekek éneke központi narratíva, amely a törvény és a próféciák átadásának mozzanatait tartalmazza, egy egymástól elszakított házaspár történetének keretében. Nem véletlen, hogy a tannaiták számára az Énekek énekének átadása a tóraadással kerül párhuzamba, és – véleményük szerint – a Tóra nélkül az Énekek éneke is „irányíthatná a világot”.⁸⁹

Az Énekek éneke tannaita értelmezése abból a látásmódból indul ki, hogy a törvény és a törvény *története* egyaránt lényeges alkotóeleme a hagyománynak. Véleményem szerint a *nomosz* (a Tóra) és a narratíva (Énekek éneke) egyetlen hermeneutikai párt alkotnak. Robert M. Cover-t idézve:

Semmilyen jogintézmény vagy törvény nem létezik az azt kontextusba helyező, vagy annak értelmet adó narratívák nélkül. Minden alapszabályhoz tartozik egy eposz, és minden tízparancsolathoz egy szentírás. Amint a törvényt az annak értelmet adó narratívák kontextusában értelmezik, a törvény nem csupán szabályrendszer marad, hanem olyan valósággá válik, amelyben élünk. Ebben a normatív jellegű világban a törvény és a narratíva szétválaszthatatlanul összekapcsolódik. Minden előírás kitartóan

⁸⁸ Uo. A komparatív vallástudomány szerint *teofánia* tapasztalata Isten megjelenésére, hangjára utal. A szent tárgyak, törvények megjelenését is felölelő *hierofánia* fogalmába tartozó esemény is kinyilatkoztatásnak tekintendő. Eliade, 2.

⁸⁹ AgadatS 5:22-23.

igényli a belehelyezését egy diskurzusba, hogy történetet és sorsot, kezdetet és véget, magyarázatot és célt fűzzenek hozzá.

Rási tehát egyrészt a zsidó történelembe helyezte a kinyilatkoztatás pillanatait. Másrészt az olvasó jelenét, valóságát is ugyanebbe a narratívába kellett belehelyeznie. A Tórát tanuló, a törvény szerint élő emberek Izrael „üdv történetének” részeseivé válhattak ezáltal. Nem véletlen tehát, hogy Rási szerint a kinyilatkoztatás a tóratanulás, tóratanítás különböző aspektusait is jelenti. Ez azzal igazolható, hogy Rási többször utal olyan típusú kinyilatkoztatásra, mely nem közvetlenül istentapasztalaton (*teofánia*) alapul, hanem a Tóra emberi megtapasztalásán, értelmezésén, vagyis a rabbinikus hermeneutikán.⁹⁰

Az Énekek énekéhez írt kommentárjának első mondatai elárulják, hogy Rási „Isten beszéde” fogalmán a Héber Bibliát értette, a zsoltárköltő „hallása” pedig a magyarázat, esetünkben kettős magyarázat.⁹¹ E szerint két részre bontható a kinyilatkoztatás folyamata: az isteni beszédre és az értelmező által hallott hangokra. A kinyilatkoztatás jelentősen függ az emberi értelmezéstől. Vagyis a hermeneutika, a „megértés tudománya” részévé válik a kinyilatkoztatásnak.⁹² A műhöz írt bevezetőn kívül Rási legfontosabb írásai az itt tárgyalt szempontból az Istent a Tórával behelyettesítő ún. exoterikus kommentár az Énekek éneke 5:10-16-hoz – amellyel egy későbbi fejezetben foglalkozom –, valamint a Példabeszédekhez írt magyarázata:

„Íme a Tóra bölcsességei az utcáin kiáltoznak, hogy figyelmeztessenek titeket, hogy megfenyítsenek titeket. És mik az ő utcái? Ezek a tanházak.”⁹³ Tóra itt tehát önmagában kiáltozik, önmagát tárja fel, és nincs közvetítő (pl. angyal, ahogyan a midrásokban szerepel a Színáj-hegyi események kapcsán, stb.) Ez a kijelentés talán úgy értelmezhető számunkra, hogy magát a tanulás hangját, zaját, a Tóráról folytatott dialógusokat tekintjük a Tóra „kiáltozásainak”.

Rási a szűk értelemben vett kinyilatkoztatás szempontjából „minimalista” szerzőnek tekinthető.⁹⁴ Véleménye szerint Mózes a Színáj-hegyen csakis a Színáj-hegyig megtörtént

⁹⁰ A modern zsidó filozófia által, Lévinas tanításai alapján bevezetett „nomofánia” szó állna talán ehhez az élményhez legközelebb. Lévinas a „Teljesség és végtelen” c. esszéjében beszél a kinyilatkoztatásról.

⁹¹ A jelen kutatás határain túl lép az a feladat, hogy szintetizáljuk Rási összes gondolatát a kinyilatkoztatásról, összes kommentárja alapján. Az azonban enélkül is megállapítható, hogy a többi kommentárjára nem jellemző az olyan módszertani bevezető, mint amellyel az Énekek énekéhez írt kommentárját megelőzi. Általában csak következtetni tudunk arra – esetleg több kommentár tanulságait szintetizálva –, hogy mit gondol bizonyos teológiai kérdésekről.

⁹² A *pesát* értelmezés pedig egyfajta „racionális” alapot szolgál, amely mindig ott van az „isteni hang” értelmezésében.

⁹³ Rási Péld 1:20. הרי חכמותיה של תורה בחוצותיה תזעקנה להזהירכם לסור עליהם ומה הן חוצותיה בתי מדרשות.

⁹⁴ Maximalista forrásoknak nevezzük azokat a rabbinikus véleményeket, amelyek a teljes szóbeli tan átadásáról szólnak. A minimalista vélemények szerint viszont Mózes csak a Tórát kapta meg, vagy csupán annak „lényegi

eseményeket írta le.⁹⁵ Azonban, ha a tárgyalt, tág értelemben tekintünk a revelációra, kis túlzással racionális gondolkodónak nevezhetjük Rásit, aki a kinyilatkoztatást nem egy kozmikus, egyszeri eseménynek ábrázolja, hanem az emberi cselekedetek függvényében, vagy akár úgy, hogy a Tóra önnönmaga nyílik meg az emberek számára. Rási így fontosnak tartotta a zsidók helytállását – nem csupán a tanulásban, hanem a hitvitákban való részvételben is. Az Énekek éneke-kommentár alapján így az emberi felelősség kérdésköre is felmerül a kinyilatkoztatásban, mely mind a zsidó, mind a keresztény teológia számára üzenettel bír. Rási Énekek éneke-kommentárja azt sugallja, hogy a tóratanuláshoz hasonlóan, a vallásközi diskurzus a kinyilatkoztatás folyamatában való részvételt is jelent.

Hittérítés, kikeresztelkedés Rási korában

Értelmezésem szerint Rási többek között az Énekek énekéhez írt kommentárjával küzdött a zsidók „bennmaradásáért”, és valószínűleg a kikeresztelkedett zsidók visszatérítéséért is. Rási korában ritkán fordult elő nagyobb szabású zsidóüldözés, csakúgy, mint kényszer hatására végrehajtott kikeresztelkedés: ilyen eseményekről nem számol be közvetlen módon. Kommentárjából és responzumaiból viszont rengeteg apró részletet megtudhatunk a korabeli életről, foglalkozásokról. A zsidók gazdasági, társadalmi helyzetének ismerete azért is fontos, hogy Rási, Énekek énekéhez írt polemikus tartalmú magyarázataiban ne az „elnyomott kisebbség” hangját keressük, hanem inkább a közösség megmaradásáért küzdő rabbiét.

A szakirodalom megosztott abban a kérdésben, hogy mennyire békés, prosperáló életet éltek a zsidók a keresztes hadjáratok előtti askenázi világban.⁹⁶ A zsidók ugyanolyan foglalkozásokat űzhettek, mint a keresztények, lehettek iparosok és földtulajdonosok is, tehát valószínűleg nem léteztek a későbbi foglalkozásukat korlátozó törvények. Az biztosan kijelenthető, hogy – a viszonylagos békesség ellenére – különböző társadalmi folyamatok veszélyeztették a közösség

alapelveit”. Ilyen forrás például Tan Ki Tisza 16, miszerint Mózes csak az általános elveket (כללים) tanulta meg a Szináj-hegyen, mert korábban elfelejtette a Tórát.

⁹⁵ Viesel, 34-35.

⁹⁶ Heil viszont kifejezetten ellenségeskedésről ír. Ld. Heil, „Deep Enmity”.

integritását. Egyértelműen tetten érhető a korszakban a közösség elhagyása, a kikeresztelkedés aktusa.⁹⁷

Már a kereszténység korai megerősödésével kialakult egyfajta „intellektuális feszültség” a két közösség között, amelyet valószínűleg a „lelkekért vívott harc” is szíthattott. Ezeket a folyamatokat nem kell feltétlenül negatív jelenségnek tekintenünk, sőt, bizonyos esetekben termékenynek bizonyuló dialógusról is beszélhetünk. Mint láthattuk, elsősorban Órigenész műve alapján kimondható, hogy az Énekek éneke allegorikus magyarázatai is egyfajta „kereszt-fertilizációként” születhettek meg.

Hitviták és hittérítés később is folytak, változó intenzitással. Az 5. sz. és a 11. sz. közötti időszakban a hittérítés legfőbb célpontjai legalábbis nem a zsidók voltak, hanem a többistenhitű kelta és germán őslakosság.⁹⁸ Az, hogy a zsidók nem álltak a „figyelem középpontjában”, annak is köszönhető, hogy hatalmi érdek nem sürgette státuszuk megváltoztatását.⁹⁹ Az is szerepet játszott ebben, hogy más népeknél kevésbé hajlottak kikeresztelkedésre. Erre talán Rási is utal a kommentárban.¹⁰⁰

A 11. században tehát még nem beszélhetünk a nagy, nyilvános hitvitákról. Látható ugyanakkor, hogy keresztények folytattak hittérítő tevékenységet zsidók között: e „küzdelem” leírására Rási háborús metaforákat is használ.¹⁰¹ Nem-nyilvános, hívők közötti hitviták sejlenek fel a kommentárban.¹⁰² Az ilyen „privát” vallási konfrontáció során elszenvedett „vereség” valószínűleg több esetben a zsidó fél kikeresztelkedésében végződött. Ez a jelenség igen nagy kihívást jelenthetett a közösségi vezetők számára. Két ismert német zsidó közösségi vezetőnek is kikeresztelkedtek a gyermekei a korszakban, és ez mély hatással lehetett a közösségi életre is.¹⁰³ Rási valószínűleg kommentárjait is használta környezete oktatására, bátorítására, a „bizonytalanok” lebeszélésére és arra, hogy a kikeresztelkedett zsidókat visszatérítse a zsidósághoz.¹⁰⁴ Az Énekek énekéhez írt kommentárjában legalábbis úgy tűnik, „muníciót” ad

⁹⁷ A korszakban (a 10. századtól kezdve egészen az első kereszteshadjáratokig) zsidó források számolnak be a kikeresztelkedésekről. A híres költő, Simon ben Jichák ben Ábun fia, valamint Rábbénú Gersom fia is kikeresztelkedett. Minden valószínűség szerint önszántukból cselekedtek így. Ld. Goldin, 7.

Mind civil, mind egyházi személyek zsidóságra való betéréséről vannak források a 9. századból. Tehát a zsidók megtelepedésével párhuzamosan megjelent a konverzió mindkét irányban. Ld. Goldin, 6.

⁹⁸ Uo.

⁹⁹ I. (Jámor) Lajos frank császár az első letelepedések után (9. sz.) azonnal megtiltotta a zsidók többistenhitű rabszolgáinak kikeresztelkedését. Ez a rendelet a zsidók közötti missziós tevékenységet is gátolta. U.o.

¹⁰⁰ Rási Énekek 7:5.

¹⁰¹ Uo. 4:4.

¹⁰² Uo. 7:9-10.

¹⁰³ Goldin, 7.

¹⁰⁴ Uo., 8.

a zsidó vitázónak, és többször utal arra, hogy a népek fel vannak szólítva, hogy „ne csábítgassák” Izraelt, vagyis a zsidókat.¹⁰⁵ Magyarázatából kiviláglik, hogy egyfajta útmutatóként is szolgálnak zsidók számára a hitvitákban való részvételhez. Több kommentárjában említi, hogy az „eretnekek” (מיינים), vagyis keresztények számára adott válaszként szolgálnak.¹⁰⁶ Mindezek ellenére csak jóval Rási után, a 13. században jelenik meg az a fajta zsidó irodalom, amely a „Győzelem könyve” (ספר הנצחון) nevet viseli: az ide tartozó művek egyértelműen kézikönyvekként szolgálnak zsidó hitvitázók számára.¹⁰⁷ A zsidó polemikus irodalom talán a Rási által felépített stratégia gyümölcsének is tekinthető.

Az is megerősítheti Rási apologetikus törekvéseit, hogy Rábbénú Gersom (kinek fia szintén elhagyta a vallást) a kereszténység veszélyeire figyelmeztet apologetikus, hiterősítő céllal írt halachikus műiben és píjutjaiban. Ugyanakkor Rási kitűnik a többi magyarázó közül véleményével, amely szerint a kényszerből kikeresztelkedettek zsidók maradnak. Uo., 14-18.

¹⁰⁵ Rási Énekek 2:7, 3:5, 8:4, valamint 8:7.

¹⁰⁶ Marcus, „Rashi’s Choice”, 37.

¹⁰⁷ A zsidó-keresztény interakcióknak a 12. századtól kezdődő gyakorivá válásával mind zsidó, mind keresztény szerzők igyekeztek felkészíteni a laikusokat a hitvitákra. Ennek eredménye a zsidó és a keresztény polemikus irodalom felvirágzása lett. Keresztény polemikus jellegű műként megemlítendő a *Pugio Fidei* (Raimundus Martini, 13. sz.) és a *Fortalitii Fidei* (Alphonso de Spina, 15. sz.).

A 13. századi askenázi zsidó környezetben született „Győzelem ősi könyve” (ספר הנצחון ישן) teljes „fegyvertárát” ad az olvasó számára a kereszténység különböző teológiai állításainak megcáfolására, elsősorban az ószövetség krisztológiai értelmezését támadva. Ld. Berger, David, *The Jewish-Christian Debate*.

Harmadik fejezet – Rási kommentárja az Énekek énekéhez

Az alábbi fordítás a Jehuda Rosenthal által publikált kézirat fordítása (Jewish Theological Seminary of America MS L778). A fordítás tudományosan legalább két szempontból is érdekes:

1. Magyarországi tudományos munkában először szerepel fordítás Rási, egy teljes bibliai könyvhöz írott kommentárjáról.

2. Az Énekek énekéhez írt Rási kommentár első teljes magyar fordítása.

Az Énekek éneke idézetekhez az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat (IMIT) fordítását vettem alapul. Ettől akkor tértem el, ha új tudományos konszenzus alakult ki egy kifejezésről.¹⁰⁸

Az alábbi szerkesztési szabályok érvényesek:

- ***Vastagított és dőlt:*** Énekek éneke idézet.
- ***Dőlt:*** Idézet bármely más bibliai könyvből.
- Héber betűkkel írt kifejezés: elsősorban annak bemutatására, ha Rási egy héber nyelvi, alakbeli hasonlóság alapján kommentálja a verset.

¹⁰⁸ Vö. Énekek 1:14 Hennafürt

(Bevezető) *Egyet beszélt Isten, kettő az, mit hallottam* (Zsolt. 62:12), bár egy bibliai versnek több értelmezése lehetséges, még sincs olyan bibliai vers, amely egyszerű, világos jelentésétől eltávolodik. Habár a próféták is példázatokba foglalták szavaikat, muszáj a példázatokat is alakjukat és sorrendjüket figyelembe véve értelmezni, hiszen a versek is egymás után, sorrendjüknek megfelelően vannak elrendezve. Sok aggadikus midrásban láttam az Énekek énekének az értelmezését. Van, aki ezt az egész könyvet egyetlen midrásban értelmezi. Más pedig széttagolja a verseket több midrásba, mindegyik verset önmagában értelmez, bár a versek így nem felelnek meg nyelvezetüknek, nem illenek be sorrendjükbe. Arra gondoltam tehát, hogy megragadom a versek jelentését, hogy magyarázatuk megfeleljen szövegbeli helyüknek. Rabbijaink midrásait pedig egyenként elrendezem, mindegyiket a megfelelő helyére.

Az a véleményem, hogy Salamon, a Szent Szellem által előre látta, hogy Izrael száműzetésbe fog vonulni, az egyik száműzetésből a másikba sodródik, az egyik pusztulás után a másik pusztulás vár rá. Száműzetésében gyászolni fogja korábbi dicsőségét. Izrael emlékezni fog korai szerelmére (Istenre), amikor még kiválasztott volt minden nép közül az ő (Isten) számára, mondván: *Hadd menjek és térek vissza első férjem-hez, mert jobb dolgom volt akkor, mint most* (Hós. 2:9). És emlékezni fognak az ő kegyességére és saját hűtlenségükre, melyet hűtlenkedtek, valamint jóságára, melyet nekik ígért az idők végére. (Salamon) a Szent Szellem által alkotta meg ezt a könyvet, egy férjétől örök elválasztottságába kötött nő¹⁰⁹ hangjával, aki vágyakozik férjére, és visszacsábítaná kedvesét. Visszaemlékezik fiataalkori szerelmére, és beismeri vétkeit. Ugyanakkor kedvese is szenved a szenvedésükben.¹¹⁰ Visszaemlékezik (a nép) a fiataalkori szeretetére, díszes szépségére, cselekedeteinek helyességére, melyek által erős szeretetben kapcsolódik hozzá. Tudatja vele, *hogy nem szíve szerint sanyargatja őt* (Lam. 3:33), hogy elűzetése valójában nem is elűzetés, mert ő (a nép) még mindig a felesége, és ő pedig a férje, aki majd visszatér őhozá.

¹⁰⁹ 2Sám 20:3 nyelvezete (אֶלְמִנּוּת חַיִּית). Az IMIT fordítás „eleven özvegység” - re utal, hiszen a férj nem halt meg. Itt valójában egyfajta *agunáról*, azaz elhagyott állapotról van szó, ezért az érthetőség miatt az (אֶלְמִנּוּת חַיִּית) fordítása „elválasztott” vagy „elzár” nő.

¹¹⁰ Ézs 63:9-hez hasonló nyelvezet (בְּכָל-צָרָתָם לֹא צָר)

(1:1) Énekek éneke, Salamontól (לְשִׁלְמֹה), így tanították rabbijaink: “Minden Salamon (שְׁלֹמֹה) név, mely említve van az Énekek Énekében, a Szent, a Király (neve), akié a béke (שְׁלוֹם).¹¹¹ Ezt az éneket, mely minden ének felett áll, a gyülekezete, népe, Izrael közössége mondta el a Szent, Áldott Legyen Ő-nek. Így tanította Rabbi Akiva: “Az egész világ sosem volt annyira érdemmel teli, mint azon a napon, amikor az Énekek éneke Izraelnek adatott, mert minden Írás szent, de az Énekek éneke a Szentek Szentje.” Eleázár ben Ázárjá így tanította: “Mire hasonlít ez? Egy királyra, aki fogott egy adagnyi lisztet, és odaadta egy péknek. Azt mondta neki: »Örölj belőle ennyi és ennyi finomlisztet, ennyi és ennyi korpát, ennyi és ennyi durva korpát. A finomlisztből pedig készítsél kiváló minőségű cipót, finomat és egészen kiváló.*»* Így minden Írás szent, de az Énekek éneke a Szentek Szentje, mert át van itatva istenfélelemmel és királysága jármának és szeretetének elfogadásával.

(1:2) Csókoljon engem szája csókjaival, ez a nő szájából való, a száműzetésében, férjétől való elzártságában elhangzott ének: „Bárcsak Salamon király csókolna meg szája csókjaival, mint régen. Hiszen szokás bizonyos helyeken a csók, ilyen a kézcsók, a vállcsók, de én mégis arra vágyom, vágyakozom, hogy úgy tegyen velem, mint korábban szokása volt, mint vőlegény a menyasszonyával, szájról szájra.”

mert bornál jobb a szerelmed, jobb számomra szerelmed minden boros lakománál, minden örömnél, gyönyörnél. A héber nyelvben minden örömteli, boldog étkezést a borral fejeznek ki, mint említve van: *a borivás házába* (Eszt 7:8), *Dal mellett nem isznak majd bort* (Ézs 24:9), *s hárfa és lant, dob és fuvola, meg bor van lakomájukon* (Uo, 5:12). Ez egyszerű jelentésének magyarázata. Allegorikus értelme szerint pedig Isten nekik adta Tóráját, és szemtől szemben beszélt velük. Ez a szeretet pedig kellemesebb számukra minden örömnél. Biztosította őket arról, hogy még megjelenik nekik, hogy megmagyarázza gondolatainak titkait, titokzatos rejtélyeit. Ők pedig könyörögnek, hogy tartsa be szavát. Ezt jelenti az a kifejezés, hogy **Csókoljon engem szája csókjaival**.

¹¹¹ Hangzáson alapuló szójáték.

(1:3) Illatnak jók az olajaid (שמן) a „jó olaj” (שמן) kifejezés jó hírnévre (שם) utal.¹¹²

Illatnak jók az olajaid, mert beillatozza a világ minden szegletét, ahol hallották jó híredet, a félelmetes tetteket, melyeket Egyiptomban vittél véghez.

Kiöntött olajnak hívják nevedet, azt mondván rólad, hogy „Te folyamatosan öntött olaj vagy, hogy kellemes illatod messzire szállhasson.” Mert ilyen a kellemes olaj természete: hiszen mindaddig, amíg a korsóba van zárva, illata nem terjed szét, de ha kinyitják (a korsót), és átöntik az olajat egy másik edénybe, illata szétterjed.

Azért szeretnek téged a leányzók, Jitró eljött a jó hír hallatára, és betért (zsidónak). Még Rácháb, a prostituált is azt mondta *Mert hallottuk azt, hogy kiszárította előttem...* (Józs 2:10). És emiatt mondta: *Mert az Örökkévaló, a ti Istenetek, ő Isten az égben fent* (Uo., 2:11).

Leányzók, szüzek. A szöveg olyan fiatalemberhez hasonlítja (a férfit), akit a szerelme különösen szeret. Az allegorikus értelmezés szerint a **leányzók** a népek.

(1:4) Vonj engem, utánad hadd szaladjunk, a hírnökeidről hallottam szereteteli utalásodat arra, hogy **vonj engem**, én pedig azt mondtam erre, **utánad hadd szaladjunk**, hogy számodra feleségül legyek.

Termeibe bevitt engem a király, hadd ujjongjunk és örvendjünk, máig eltölt az ujjongás és örvendezés, hogy ragaszkodtam hozzád.

Hadd emlegessük szerelmedet (inkább a bornál), még ma is, tőled való elzártágomban, felemlegetem korábbi szeretetedet, sokkal inkább, mint az örömteli lakomákat és boldog eseményeket.

Méltán (מישרים) **szeretnek téged**, erős szeretettel, tiszta (מישור) szeretettel, csalás és ármánykodás nélkül, mellyel én és őseim szerettünk téged azokban a napokban. Ez az alaptéma szerinti, egyszerű jelentése. Allegorikus jelentése szerint pedig emlékeztetik őt az ifjúkor kegyéről, menyasszonykorod szeretetéről,¹¹³ ahogy a sivatagban követték őt, a pusztaság és sötétség földjén keresztül, *még élelmet sem készítettek maguknak* (Ex 12:39), hittek benne és küldöttjében, nem mondták: „Hogyan is mehetnénk ki a sivatagba, ahol nincs se vetőmag, se táplálék?” És követték őt, és ő elvitte őket felhőtakarói termeinek legbelsejébe. Emiatt még ma

¹¹² Hangzáson alapuló szójáték.

¹¹³ Jer 2:2 nyelvezet.

is ujjonganak és örülnek, minden nyomorúságuk és szorongattatásuk ellenére, és örömet lelnek a Tórában, és ott a bornál jobban felemlegetik szeretetét irántuk és az ő tiszta szeretetüket iránta.¹¹⁴

(1:5) Fekete vagyok, de szép, barátaim, hadd ne legyen könnyű a szemetekben, bár elhagyott a férjem a bennem lévő feketeség miatt. Mert fekete vagyok a napsütés által, és szép vagyok, szépséges formájú tagjaim miatt. Ha fekete is vagyok, mint Kédár sátrai, melyek megfeketülnek az esők miatt, mert mindig a sivatagokban vannak felállítva, könnyen ki lehetne mosni engem, hogy olyan legyek, mint Salamon szőnyegei. Az allegória pedig a következő – így beszél Izrael gyülekezete a népekhez: „Fekete vagyok a cselekedeteim miatt, de szép vagyok az őseim cselekedetei által. Még tetteim között is van szépséges: bár az aranyborjú bűnét hordozom, ezzel szemben a Tóra elfogadásának érdemét is.” És Jeruzsálem lányainak hívja a népeket, mert a jövőben egyetlen metropolisszá fog válni minden nép számára Ezékiel prófeta jövendölése szerint: *és adom őket neked leányaidul* (Ez 16:61), vagy mint: *Ekrón meg leányvárosai és tanyái* (Józs 15:45).¹¹⁵

(1:6) Ne nézzetek rám, ne bámuljatok rám meglepődéssel és megvetéssel, **hogy kissé fekete vagyok,** hiszen feketeségem és utálatos természetem nem anyám méhéből való, hanem a napsütés miatt. Ez a feketeség árnyékba helyezve könnyen kifehéreíthető. Ilyen vagyok én is.

Anyám fiai megharagudtak reám, ők Egyiptom gyermekei, akikkel együtt nevelkedtem, és velem jöttek el onnan, nagy sokaságként. Ők ellenem hangolódtak, elrontottak, és csábítottak, mire is tettek engem őrzőjévé a szőlőknek, és ott lesütött engem a nap és megfekettedtem, vagyis idegen istenek szolgájává tettek engem, és a magam szőlőjét, melyet az őseimtől örököltem, nem őriztem. A bibliai nyelvezetben a „vezetőket” „szőlőnek” is nevezik, ahogy írva van: *És megadom neki onnét a szőlőit* (Hós 2:17), arámi fordítása pedig: *És megadom neki vezetőit*. Hasonló jelentéssel bír ebben a versben *nem fordul a szőlők útjára* (Jób 24:18).

(1:7) Most újra beszél, és a (népet a) pásztor szeretett nyájához hasonlítja. Úgy beszél hozzá Izrael gyülekezete, mint feleség a férjéhez: **„Mondd meg nekem te, kit lelkem szeret, merre legeltetsz nyájaddal,** e farkasok között, melyek közt vannak, **és merre heverésztetsz délben,** a

¹¹⁴ A bor dicséreténél sokkal nagyobb dicséretet érdemel az ő szeretete.

¹¹⁵ Rási szerint ebben az esetben az anya/lánya, és a Jeruzsálem/leányvárosok metaforái Izrael és a népek kapcsolatáról beszélnek.

száműzetés idejében, mely szenvedéssel teli számukra, ahogyan a nyájnak is gyötrelmes a délidő.¹¹⁶

Mert minek legyek, mint a ki elburkolja magát, ha pedig azt válaszolnád erre »Mit számít az neked?«, (akkor azt válaszolnám, hogy) nem válna dicsőségedre, hogy olyan legyek, mint egy gyászoló, aki nyelve hegyéig be van burkolva, és aki a nyáját siratja.”

társaid nyájainál, a többi pásztor nyájainál, akik úgy pásztorkodnak, mint Te, vagyis a népek csoportjainál, akik más istenekben bízhatnak, akiknek vannak őket vezető királyaik, fejedelmeik.

(1:8) Ha te ezt nem tudod, ez a pásztor válasza: „**Ha te ezt nem tudod**, hogy hová menjél terelni nyájadat, **legszebbike az asszonyoknak**, hiszen a pásztor már abbahagyta terelgetésüket, akkor **indulj el a juhok nyomdokain** (בְּעֵקֶבֶי), nézd meg a nyomokat az úton, amerre ment a nyáj, mert a nyomok felismerhetőek.” Idegen nyelven *traces*. Sok hasonló van a Bibliában, pl. *nyomaid* (וְעֵקֶבֶיךָ) *nem látszottak* (Zsolt 77:20), *nyomaidat* (עֵקֶבֶיךָ) *elvágták* (Jer 13:22) *de ő sarkába* (עֵקֶב) *csap* (Gen 49:19), ami azt jelenti, hogy „visszatér nyomaihoz”. Menjél tovább azon az úton, **és legeltesd gödölyéidet a pásztorok hajlékainál**, a pásztorok hajlékai között, akiknél vagy. És a következő az allegória:

ha te ezt nem tudod, közösségem és gyülekezetem, **legszebbik**, a többi nép közül, hogy merre legeltesd, hogy az elnyomóktól megmeneküljél, hogy köztük legyél, mégse vesszenek el gyermekeid, akkor tanulj korai őseid útjából, akik elfogadták Tórámat, akik megőrizték őrizeteimet és parancsolataimat. Járj tehát útjaikon. És imígyen, jutalmul legeltetheted gödölyéidet a népek fejedelmeinél. Így beszélt Jeremiás is: *Állíts magadnak útjelzőket, ... fordítsd szívedet az országútra* (Jer 31:20).

(1:9) Paripámhoz, Fáraó szekereinél mondlak hasonlónak, kedvesem, ennek a *lamed* (ל) betűnek olyan szerepe van, mint más versekben, pl. *Amint hangját* (לְקוֹל) *hallatja, vizek tömege van az égen* (Jer 10:13), és mint a *lamed* (ל) betűnek itt: **Illatnak** (לְרִיחַ) **jók az olajaid. (Én 1:3).**

Sok méneseemnél, hiszen összegyűjtöttem táboraimat, hogy feléd menjek, a Fáraó szekerei ellenében, hogy megmentselek, ahogy írva van: *Lépdeltél a tengeren lovaiddal* (Hab 3:15), sok

¹¹⁶ A diaszpóra gyötrelme, mint a délidő elviselhetetlen forrósága jelenik meg. A feleség (Izrael) útmutatást kér, hogy a farkasok (népek) közepette merre induljon.

lóval. **Mondlak hasonlónak** (דְּמִיתִּיךְ), **kedvesem**, vagyis lehalkítalak kiáltásaidból, ahogy írva van: *ti pedig hallgassatok!* (Ex 14:14).¹¹⁷ Ez az aggadában van. Másik magyarázat: ott **mondlak hasonlónak**, ott mutattam meg mindenki számára, hogy a kedvesem vagy.

Paripámnál, a ménes idegen nyelven *chevalchie*.

mondlak hasonlónak, idegen nyelven *adesmei*, mint *engem megölni szándékoztak* (דְּמִיךְ) (Bir 20:5), vagyis ott ékesítettek fel gyönyörű ékszerekkel.¹¹⁸

(1:10) Bájosa az orcáid a füzérekben, fülbevalók sorai, és arany homlokdísz.

nyakad a gyöngysorokban, az arany nyakláncok és gyöngyök a Tengernél zsákmányoltak aranyszálain feszültek.¹¹⁹

(1:11) Aranyfüzéreket készítünk neked, én és a bíróságom a Fáraó érkezése előtt úgy döntött, hogy bővíljem meg és keményítsem meg a szívét, hogy üldözzön téged, magával cipelve minden rejtett kincstárának legjavát; mindezt azért, hogy aranyékszer füzéreket készíthessünk neked.

Ezüstgombocskákkal, melyek a birtokodban voltak, amikor kihoztad Egyiptomból. Mert a Tengernél ejtett zsákmány nagyobb volt az Egyiptomban megszerzett zsákmánynál.

Gombocskákkal, ezüst edények, csíkokkal és színekkel díszítve.

(1:12) Mialatt a király asztalkörében ült, Izrael közössége válaszol, és mondja: „Mindez igaz. Jót cselekedtél velem, és én cserébe rosszat cselekedtem veled, hiszen a király még esküvői asztalkörében ült, amikor **az én nárdusom megadta illatát**, mely a »kiárasztotta bűzét«

¹¹⁷ Rási itt a **Mondlak hasonlónak** (דְּמִיתִּיךְ) kifejezést a *dálet-mem-mem* (דמם) gyökkel köti össze, melynek jelentése: csendben lenni, elhalkulni.

¹¹⁸ Rási itt viszont már egy másik gyökkel köti össze a **Mondlak hasonlónak** (דְּמִיתִּיךְ) kifejezést: *dálet-mem-hé* (דמה) – elképzelni, kiötlölni, szándékozni.

¹¹⁹ Rási arra a midrási hagyományra utal, miszerint az izraeliták aranyat, ékszereket zsákmányoltak nem csak Egyiptomban, hanem a vörös-tengeri átkelésnél is. Ld. Rási Deut 15:15.

kifejezés fordítottja.¹²⁰ Hiszen a Sechiná még a Szináj-hegyen volt, amikor én megrontattam az aranyborjúval.” Egy szeretetteli kifejezés az, hogy *megadta illatát*, nem azt írván, hogy „kiárasztotta bűzét”, vagy „megrothadt”, mert az írás itt eufemisztikus nyelvezen beszél.

(1:13) Mirrhacsokor az én barátom nekem, a kedvesem olyanná vált nekem, mint akinek mirrhacsokor van az ölében, majd ezt mondja: „vedd ezt a csokrot, mely jobb illatot áraszt, mint az első csokor, melyet elhagytál.” Így békült meg a Szent, Áldott Legyen Ő, Izraellel az aranyborjú esete után, és talált számukra engesztelést, mondván: „Adományozzatok a Hajlék számára, és a Hajlék aranya szerezzen engesztelést a borjú aranyáért.”

mely kebleim között pihen, mindannak ellenére, hogy hűtlen voltam hozzá, azt mondta, hogy ott fog lakozni, a frigyláda két rúdja között.

(1:14) Hennafürt, van egy henna (הַנָּחַל) nevű fűszer, mint *hennák nárdusokkal (Én 4:13)*, mely fürtszerűen nő.

Én-Gédi szőlőiben, ahol (a henna) megtalálható. Azt olvastam az aggadáknak, hogy az ottani szőlők négyszer vagy ötször is teremnek egy évben. Az allegória pedig több engesztelésre és megbocsátásra utal, melyek által a Szent, Áldott Legyen Ő megbocsátott nekik kísértéseik miatt, melyekkel megkísértettem őt a sivatagban.

(1:15) Íme, szép vagy te kedvesem, szégyelltem magam eltévelyedésem miatt, ő pedig megerősített engem megnyugtató szavakkal, mondván: *Megebocsátottam szavad szerint!* (Num 14:20). *Íme, szép vagy, szemeid galambok*, tetszetősek, mint galambok szemei. Annak a menyasszonynak, akinek szemei szépek, a testét nem kell megvizsgálni.¹²¹ Az allegória pedig: „Megebocsátottam neked bűneid miatt. Hiszen *szép vagy te* a *megcselekedjük* kimondásában, *szép vagy te* a *meghallgatjuk* kimondásában (Ex 24:7), *szép vagy te* őseid cselekedeteiben, és saját cselekedeteidben, mert *szemeid galambok*. Vannak igazak közötted, akik ragaszkodnak hozzám, mint a galamb, aki onnantól kezdve, hogy felismeri párját, nem hagyja el, hogy mással

¹²⁰ Eufemizmus.

¹²¹ Rási egy talmudi hagyományra utal. A szexista nézőpontot enyhíti az a tény, hogy a talmudi kontextusban ez a szabály a vezető (szem) és az általuk vezetett nemzedék (test) organikus kapcsolatát hivatott alátámasztani. Vö. bTaan 24a.

párosodjon.” Ezért van írva: *És odagyülekeztek hozzá Lévi minden fiai.* (Ex 32:26).¹²² És még: *szép vagy te* a Szentély munkájában, ahogy írva van: *és íme elkészítették azt, ... és megáldotta őket Mózes.* (Ex 39:43), és megdicsérte őket emiatt.

(1:16) *Íme, szép vagy te barátom, kedves is,* ez nem az én szépségem, hanem a tiéd. Te vagy a szép.

Kedves is, mert megbocsátottad bűneimet, és lakoztattad Sechinádat közepettem. Ez a tűz leszállásának dicsérete: *Az egész nép látta és ujjongtak* (Lev 9:24).

nyoszolyánk is zöldellő a kedvességeid miatt, íme zöldellő a nyoszolyánk, fiaink és leányaink által, hiszen ma mindannyian idegyülekeznek hozzád, ahogy mondva van *és a község egybegyűjtetett* (Lev 8:4). A Hajlékot ágynak is hívják, ahogy írva van: ***Íme ágya Salamonnak (Én 3:7).*** És így a Szentélyt is hívják ágynak, ahogyan Joás történetében olvashatjuk: *az ágyak termébe* (2Krn 22:11), amely *Istennek házában* (Uo., 22:12) volt, azért mert ezek¹²³ Izrael termékenységének, szaporodásának forrásai.

(1:17) *Házaink gerendái cédrusok,* ez a Hajlék dicsérete.

Padozatunk, nem tudom, hogy ez a Hajlék deszkáira, vagy rúdjaire utal, azt azonban tudom, hogy a Misna nyelvezete szerint azt tanuljuk: “egy ember házának bútorai (רְהִיטֵי בֵּיתוֹ) tanúskodnak őrá.”¹²⁴

(2:1) *Nárcisza,* ez egy rózsafajta.¹²⁵

¹²² A tórai hagyomány szerint a leviták nem vettek részt az aranyborjú bűnében, és Mózes parancsára körégyülekeztek.

¹²³ Az ágyak és a Szentély (frigyláda).

¹²⁴ bTaan 11a, bChag 16a.

¹²⁵ A *sosána* (סוֹסָנָה) szó általában liliumra utal, de Rási itt rózsára gondolhat, ld. 2:2-höz fűzött magyarázatát a vörösségről.

Ld. még: Hirsch, Emil G. ;Löw, Immánuel “Lily” in Singer, Isidore (szerk.) *JE vol 8.*, 88-89.

a völgyek lilioma, ami szebb, mint a hegyek rózsái, mert mindig harmatos, hiszen a nap nem erős ott a völgyben.

(2:2) Mint lilium a tövisek közt, melyek szúrják, de mégis folyamatosan megőrzi szépségét és vörössességét: **olyan kedvesem a leányok között**, ők csábítgatják őt, hogy őket kövesse, hogy mint ők, elkóboroljon más istenek után. Ám ő kitartó marad hitében.

(2:3) Mint almafa az erdő fái közt, az az almafa, amely olyan gyümölcsfák között van, amelyek nem teremnek gyümölcsöt, mindegyiknél értékesebb, mivel a gyümölcs jó ízű és illatos is.

olyan barátom a fiúk közt, a fiatal emberek között. Az allegória: így az Örökkévaló az összes isten közül kiválasztott, ezért **árnyékát megkívántam és ültem benne**. Aggadikus midrás: mindenki menekül ettől a fától, mert nincs árnyéka. Imígyen menekült el minden nép a Szent, Áldott Legyen Ő elől, a tóraadás elől. Ámde én **árnyékát megkívántam és ültem benne**.

(2:4) Bevitt engem a boros házba, a Találkozás Sátrába, ahol a Tóra részleteit és magyarázatait adták.

Vonzereje (וְזָרְעוֹ) fölöttem a szerelem, gyülekezete, amihez odahúzott (שְׂדֵהֶינִי) engem, szerelem számomra; még mindig emlékszem az ő szerelmére.¹²⁶ A vonzerő (וְזָרְעוֹ) atreit.

(2:5) Erősítetek engem, ahogyan mostanság is történik a betegek kezelése, szőlőből készült lepénnyel, vagy tiszta liszttel készített süteményekkel.

Üdítetek föl (רָפְדוּנִי), terítsétek be ágyamat (רָפְדוּ רַפְדִּיתִי) almákkal, hogy jó illat legyen, ahogyan szokás a betegeket kezelni. Hiszen szeretetének betege vagyok, mert száműzetésemben szomjúhozom rá. A (רַפְדִּיהָ) egyfajta ágyazást jelent, mint ahogyan: **cséplőszánt terít (יִרְפֵּד) az iszapra**. (Jób 41:22).

¹²⁶ Rási a Találkozás sátra körül álló zászlóstáborokra (דָּגֵל) utal közvetetten (Num 2). Egyrészt Rási szerint a zászló és a vonzerő azonos gyökkel rendelkezik: a zászló jelzi a helyet, amely köré gyülekezni kell. Másrészt arra is utal, hogy az Örökkévaló vonzereje, szeretete gyűjtötte egybe a törzseket a sátor köré.

(2:6) Balja fejemen alól, a sivatagban.

és jobbja átölel, három napnyi járóföldre előre ment, hogy kikémleljen számukra nyugvóhelyet (Num 10:33). A pihenőhelyen pedig mannát és fűrjeket hozott le nekik. Minderre most száműzetésemben emlékszem, hiszen a szeretetének betege vagyok. [A **fejemen** (לְרֹאשִׁי) szó lámed (ל) betűje magyarázatra szorul. Arra utal, hogy „balja a fejemet támasztotta alulról, hogy megtámogassa.” Ahogy írva van: *Előttük vonult királyuk, az Örökkévaló élükön* (בְּרֹאשָׁם) (Micha 2:13). **És jobbja** felülről **átölel,** ez allegória a dicsőség felhőire, melyek alul és felül voltak. Felül voltak, hogy védje őket, és alulról is, hogy felemelje a lesújtottat, és lealázza a fennhéjázót. „Minderre csak most emlékszem vissza, száműzetésemben, szerelmére sóvárogva.”] ¹²⁷

(2:7) Megesketlek titeket, a népeket.

a gazellákra vagy a mező őzikéire, hogy szabad préda és táplálék lesztek, mint a gazellák és az őzek.

Ne ébresszétek és ne ébresztgessétek a szerelmet, mely kedvesem és közöttem lángol, hogy az megváltozzon, vagy megforduljon, azt kérvén tőlem, hogy engedjek csábításotoknak.

míg nincsen kedve, addig, amíg szívemben lángol, és ő is vágyik rám.

míg (עַד) nincsen kedve, mint **mialatt (עַד) a király asztalkörében ült (Én 1:12),** vagyis: amíg (בְּעוֹד) a király az asztalkörében ült.

ne ébresszétek (תְּעִירֶנּוּ) fel a gyűlöletet. Mint ebben a versben **és ellenséged (עֶרְבֶךָ) lett** (1Sám 28:16) és **megfejtése ellenségeidnek (לְעֶרְבֶיךָ)** (Dán 4:16).

ne ébresztgessétek (תְּעִירֶנּוּ), mint “aki igényt tart (תְּעִירֶנּוּ) a mezőre” (mKet 13:6), idegen nyelven *chalongier*. Sok aggadikus midrás létezik erről, de ezek nem felelnek meg a témák sorrendjének, mert véleményem szerint Salamon prófétált és beszélt az egyiptomi kivonulásról és a Tóra adásáról, a Hajlékról, az Izrael földjére való belépésről, a Szentélyről, a babilóniai száműzetésről, valamint a második Szentélyről és lerombolásáról.

¹²⁷ A szögletes zárójellel kiemelt rész minden más kéziratból és nyomtatott kiadásból hiányzik. 146 עמ' 146

(2:8) Hallga, barátom, a költő visszatér a korábbi témákhoz, úgy, mint aki röviden beszélt, majd pedig azt mondta: „Nem mondtam el nekik az elejétől kezdve ezeket az eseményeket”. Azzal kezdte, hogy *termeibe bevitt engem a király (Én 1:4)*, de nem mondta el, hogy miként emlékezett meg róluk Egyiptomban, a szeretet nyelvén. És most visszatér, és azt mondja: „Ez a vonzalom, amelyről beszéltem neked – hogy maga után húzott a kedvesem, és én követtem őt – így mutatkozott meg: kétségbeesetten vártam a megváltásra, míg véget ért a négyszáz év, amely a Részek közötti szövetségnél lett megjósolva.”¹²⁸

Hallga, barátom ímhol, jön, még a kijelölt idő előtt, mint aki *szökdél a hegyeken, ugrándoz a halmokon*.

(2:9) Hasonlít barátom, könnyed futásában, hiszen sietve futott, mint a gazella, vagy mint az őzők fiatal gidája.

ímhol áll házfalunk mögött, arra számítottam, hogy még sok napig elzárva maradok férjemtől, és íme, értesített engem, hogy a mennyek ablakánál áll és szemügyre veszi azt, amit velem csinálnak, ahogy írva van: *Bizony láttam nyomorát népemnek* (Ex 3:7).

(2:10) Megszólalt barátom (עֲנֵה), a megszólalás (עֲנִייה) a hangos kiáltást fejezi ki. Az eredete minden későbbi ilyen kifejezésnek, a következő versben van: *És szólaljanak (וְעָנוּ) meg a leviták* (Deut 27:14).

és mondta nekem, Mózes által.

Kelj föl, felviszlek benneteket Egyiptom nyomorából (Ex 3:17).

(2:11) Mert íme a tél (הסתו) elmúlt, nincs most nehézség az utazásban. A tél (חורף) arámi fordítása (סתוא) (Gen 8:22).¹²⁹

¹²⁸ Az Ábrahámmal kötött „Részek közötti szövetség” Izrael jövőbeli örökségéről beszél. (Gen 15:7-21) Egyik verse említi a négyszáz éves, idegen országbeli rabszolgaságot, melyet a rabbinikus hagyomány az egyiptomi fogságnak értelmez. (Gen 15:13)

¹²⁹ Rási arra utal, hogy ebben a versben a „tél”-re nem a szokványos héber szó olvasható, hanem egy arameizmus jelenik meg.

(2:12) a virágok mutatkoztak az országban, a nyár napjai már közel vannak, amikor a fák virágoznak, és az utazók gyönyörködnek bennük.

az ének ideje elérkezett, amikor is a madarak énekelnek, és hangjuk kellemes az utazók számára.

és a gerle hangja, egyszerű jelentése szerint: gerlek és galambok. A madarak természetéhez tartozik, hogy Niszán idején énekelnek és csicseregnek.

(2:13) a fügefa érlelni kezdte gyümölcseit, egyszerű jelentése szerint.

a szőlőtők virágban (סִמְרָה) **állnak,** amikor a virág leesik, és a szőlőszemek elválnak egymástól, és minden szőlőszem önmagában felismerhető, azt virágnak (קִמְדָה) hívják. Egyszerű jelentése szerint a téma a szerető csábítását fejezi ki, azt, ahogyan egy fiatalember csábítgatja a menyasszonyát, hogy kövesse őt; így tett velem a kedvesem.

[2:10]¹³⁰ **Megszólalt barátom,** Mózes által.

és mondta nekem, Áron által.

Kelj föl, sürgesd magadat, és **kérjenek, férfi az ő társától** (Ex 11:2)

[2:11] **Mert íme a tél elmúlt,** ez a száműzetés négyszáz éve. Lecsökkentettem ezt számotokra azáltal, hogy Izsák születésétől kezdve számoltam ezt az időszakot.¹³¹

az esőzés, amely nehezzé teszi a telet, **elvonult, elment,** vagyis nyolcvanhat év súlyos rabszolgaságot rendelt rátok, de ezek az évek elmúltak. Mirjám születése óta az egyiptomiak egyre nehezebbé tették a rabszolgaságot Izrael számára, ezért Mirjámnak (מִרְיָם) hívták, mert megkeserítették (שִׁמְרָרוּם) életüket.

[2:12] **a virágok mutatkoztak az országban,** íme Mózes és Áron készek arra, hogy minden szükségteket kielégítsék.

¹³⁰ Rási itt visszatér a 2:10-hez, és allegorikus értelmezéseket ad a 2:10-13 verseknek. Négyszögletes zárójelben jelzem azokat a szakaszokat, amelyeknek Rási az allegorikus értelmezését adja.

¹³¹ Id. Rási, Gen 15:13-hoz

az ének ideje elérkezett, mert majd el fogjátok énekelni a tenger énekét.

a gerle (הַתּוֹר) *hangja*, a nagy vezető (תִּיר) *hangja*.¹³² Másik magyarázat: *a gerle hangja* a hang, (mely azt üzeni), hogy eljött az ideje (תּוֹר זְמַן) kivonulásoknak.

[2:13] *a fügefa érlelni kezdte gyümölcseit*, elérkezett az idő a zsengek bemutatására, mert be fogtok lépni Izrael földjére.

a szőlőtők virágban állnak, közel van a bor öntőáldozatok ideje. Egy másik magyarázat: azok közületek, akik helyesen élnek, jócselekedeteket érleltek és virágoztattak előttem, és ezáltal jó illatot árasztottak.

Kelj föl (קֵם) egy fölös *jod* (י) betűvel van írva. *Kelj föl*, hogy elfogadd a Tízparancsolatot.¹³³ Másik magyarázat: *a fügefa érlelni kezdte gyümölcseit*. Ezek Izrael bűnös lelkei, akik a sötétség három napja alatt elpusztultak.

A szőlőtők virágban állnak, illatot adnak, ezek azok, akik megmaradtak közülük; azok, akik megbánták bűneiket és megbocsáttattak. Ez az értelmezés szerepel a Pesziktában.¹³⁴

(2:14) *Galambom a sziklahasadékokban*, ez arra vonatkozik, amikor a fáraó üldözte és utolérte őket, amikor a tenger mellett táboroztak. A tenger miatt ugyanis nem lehetett előre menekülni, és a vadállatok miatt nem tudtak oldalra elvonulni. Mire hasonlítottak ekkor? Egy galambra, amely a sólyom elől menekült, és bement a sziklák hasadékába, ahol egy kígyó sziszegett rá. Ha beljebb menne, ott lenne a kígyó; ha kimenne, ott pedig a sólyom lenne. A Szent, Áldott Legyen Ő, azt mondta neki *hadd látnom ábrázatodat*, azaz tetteid legjavát, hiszen a szorongatás idején kihez fordulnál?

hadd hallanom hangodat, kiáltottak Izrael fiai az Örökkévalóhoz. (Ex 14:10)

a sziklahasadékokban, a repedésben – vagyis a (בְּקַעֲוֵי) törésre utaló kifejezés. Hasonlók hozzá *forognak* (יִחַוּגוּ) és *inognak* (Zsolt 107:27). És *Jehúda földje Egyiptomnak rémületére* (לְרִיגָה) lesz (Ézs 19:17). Többes számban a Szentírás repedéseknek (קַעֲוֵי) hívja őket. Hasonlóképpen: a vég

¹³² Hangzáson alapuló szójáték.

¹³³ Vagyis a *jod* betű (י) számértéke utal a Tízparancsolatra.

¹³⁴ Pesziktá de Ráv Káháná.

(קצה) többes alakja végek (קצוי), és hasonlóképpen: *levágatta ruháikat* (מְדַוֵּיָהֶם) (2Sám 10:4), mely a ruha (מָדָה) szóból van ragozva.

a lejtő idegen nyelven *eschelons*. Amikor árkot készítenek, hogy körbevegye a tornyokat, és kilátólják az árokból és felhalmozzák körben a földet, akkor lépcsőzetes *lejtőt* hoznak létre.

a lejtő rejtekében, néha rések vannak bennük, és hullók és madarak költöznek be azokba.

(2:15) Fogjátok meg nekünk a rókákat, a Szent, Áldott Legyen Ő, meghallotta a hangjukat; ráparancsolt a tengerre, és ez elmosta őket. Ez a versnek jelentése: **Fogjátok meg nekünk a rókákat**, azaz *a kicsiket a nagyokkal együtt* (Zsolt 115:13), mert még az egyiptomi gyermekek is pusztították a szőlőt, amikor a szőlőnk még virágban állt, amikor a szőlőfürtök kicsik voltak.¹³⁵ Amikor egy zsidó nő fiút szült és elrejtette, az egyiptomiak beléptek otthonukba és keresték a kisfiúkat, de a baba el volt rejtve, és csupán egy vagy két éves volt. Hoztak ekkor egy babát a házba; az egyiptomi baba gügyögött, az izraelita baba pedig válaszolt neki, onnan, ahová elrejtették. Ekkor megragadták, és a Nílusba dobták. De miért nevezi a Szentírás az egyiptomi gyermekeket rókáknak? Ahogy a róka hátra fordulva néz, úgy az egyiptomiak is hátra fordultak, ahogy írva van: *Hadd meneküljek Izrael elől* (Ex 14:25).

a kis rókákat (רִשְׁעִיִּים) – A *váv* (ו) betű nélkül írják, mert a Tenger által büntette őket, mely az *Örökkévaló markával* (בְּרִשְׁעָלָא) (Ézs 40:12) méretett ki.

(2:16) Barátom az enyém, én vagyok az övé, minden elvárását tőlem követelte meg. Csak engem utasított: „Mutasd be a peszáchi áldozatot, szenteld meg az elsőszülötteket, készítsd el a Hajlékot, mutass be égőáldozatokat!” Nem parancsolta ezt meg semmilyen más nemzetnek.

én vagyok az övé, minden elvárásommal hozzá fordultam, és nem más istenekhez.

Legelteti nyáját.

Rózsák közt, jó, gyönyörű és kellemes legelőn.

¹³⁵ A szőlő itt Izraelre vonatkozó metafora (ld. Rási 8:11-hez írt magyarázatát, melyet Ézsaiás 5:1-7 példázata alapján fogalmazott meg.)

(2:17) Míg hűvösödik a nap, ez az előző versre utal: **Barátom az enyém én vagyok az övé** – mindaddig, amíg a bűn miatt a nap lesütött engem a nappali kánikulában, amíg a hőség fokozódik.

és futnak az árnyékok, vétkeztünk az aranyborjúval, és vétkeztünk a kémekkel.¹³⁶ **Futnak az árnyékok,** azaz az érdemeink, amelyek védtek minket, eltűntek, mert letörtük az ő igáját.

fordulj, légy hasonlónak, barátom, én vagyok az oka annak, hogy elhagyott engem – **távoli hegyeken.**

Távoli, elválasztásra és távolságra utal.

(3:1) Fekvőhelyemen az éjszakákon, szorongatásomban, amikor egész harmincnyolc évig sötétben éltem, mely évek szégyenteljesek voltak.

kerestem, de nem találtam, mert én nem vagyok közepettetek (Deut 1:42), és mert én nem vonulok fel közepetted (Ex 33:3).

(3:2) Hadd kelek csak föl, ... hadd keresem azt, Mózes könyörgött (Ex 32:11) és azért most felmegyek az Örökkévalóhoz (Ex 32:30).

(3:3) Találtak engem az örök, Mózes és Áron.

kit lelkem szeret, láttatok-e, „milyen üzenetet találtatok szájában?”

(3:4) Alig, hogy odébb mentem tőlük, nem sokkal azután, hogy elvonultak tőlem, a negyven év végén.

már is találtam azt, velem volt Józua idején, hogy legyőzze a harmincegy királyt.

megfogtam és nem is engedem el, nem lazítottam szorításomon, amíg el nem vittem a silói Hajlékba, mindazért, amit cselekedett velem.

¹³⁶ A kémek története (Num 13-14), az aranyborjú mellett a legjelentősebb közösségi bűnbeesési történet.

(3:5) Megesketlek titeket, a népeket, miközben száműzetésben vagytok köztetek.

ne ébresszétek és ne ébresztgessétek a kedvesem iránti szerelmemet, csábítással, hogy elhagyjam őt, és elforduljak tőle.

míg nincsen kedve, amíg kívánom szerelmét.

(3:6) Ki ez, amikor a pusztában vándoroltam, a felhő és a tűzoszlop előttem járt, kígyókat és skorpiókat ölve, a töviseket és bogáncsokat elégetve, hogy egyenes utat törjön, s amikor a füst felszállt, a nemzetek meglátták azokat, és csodálkoztak a nagyságomon, és azt kérdezték: „**Ki ez?**”, vagyis: „Mennyire nagy Izrael, **aki feljön a puszta felől.**”

mint füstnek (כְּתִימָרוֹת) **oszlopai,** magas és egyenesen álló, mint a pálmafa (כַּתְמָר).

átillatozva (מְקַטְרֶת) **myrrhától,** mert ez a füstölő (הַקְטוֹרֶת) felhő, amely egyenesen a belső oltárról száll fel.

a kalmár, fűszerkereskedő, aki mindenféle fűszert elad.

Porától, így hívják, mert összetörik és összemorzsolják a fűszereket, amíg olyan finom lesz, mint a por.

(3:7) Íme ágya Salamonnak, a Találkozás Sátor, és a frigyláda, melyeket a sivatagban szállítottak.

hatvan vitéz, hatszázezren (Num 1:46).

Izrael vitézei közül, a hadkötelesek, akikbe nem számolják be a húsz év alatti és a hatvan feletti embereket.

(3:8) harchoz szokottak, a Tóra harcaihoz, hasonlóképpen a lévítákhoz a Hajlék körül, akik képzettek a szolgálatuk rendjében.

mindegyiknek kardja, fegyverei a szöveghagyományok (מסורות) és a memóriaképző szimbólumok, amelyek megóvják a helyes változatot, hogy ne felejtsek el.

az éjszakák rettegése miatt, mert ha elfelejtik azt, bajok szakadnak rájuk. Hasonlóképpen: *Szerezzetek gabonát (בָּר), nehogy haragudjék, s elvesznének az úton* (Zsolt 2:12).¹³⁷

(3:9) Gyaloghintót készített magának, ez a Találkozás Sánta, amely a silói hajlékban lett állíttatott fel. Készített magának elrejtő sántortetőt, az ő dicsőségére.

(3:10) ágytámláját aranyból, fekhelye és lakhelye a frigyláda fedelén volt, amely aranyból volt.

ülését (מְרִבּוֹ) bíborból, ez az elválasztó függöny (פְּרוּכָה) amely lóg és „fenn ül” (רוֹכֵב) a cölöpökön és póznákon, oszlopról oszlopra.

belseje pedig kirakva (רְצִיף), a szeretet padozata (בְּרִצְפַּת אֱהָבָה) volt ott elrendezve: a frigyláda, a fedele, a kerubok és a kőtáblák.

Jeruzsálem leányaitól, ez Izrael, akik félik és teljes szívvel fordulnak a Szent, Áldott Legyen Ő felé.

(3:11) Czión (צִיּוֹן) leányai, azok a gyermekek, akik megkülönböztetik (הַמַּצְוִיּוֹנִים) magukat, az ő számára, a körülmetélés, tefillin és az imarojtok által.

mellyel megkoszorúzta őt az anyja, a Találkozás Sánta, amelyet kék, lila és skarlát árnyalatok díszítettek. Rabbi Chunja azt tanította: Rabbi Simon bár Jocháj egyszer megkérdezte Rabbi Elázárt, Rabbi Joszé fiát: „Talán hallottad az apádtól, hogy mit jelent *a koszorúban, mellyel megkoszorúzta őt az anyja?*”

Azt válaszolta:

„Ez egy példázat királyról, akinek egyetlen lánya volt, akit a legjobban szeretett. Nem tudta elengedni a szeretetével, amíg nem mondta neki: »a lányom«, amint írva van: *Halljad leány, lásd* (Zsolt 45:11). Nem tudta elengedni a szeretetével, amíg nem mondta neki: »a nővérem«, amint írva van: **nővérem, kedvesem (Én 5:2)**. Csak akkor hagyott fel szeretetével, amikor

¹³⁷ Rási nem szokványosan fordítja a Zsolt 2:12 *vár* (בָּר) szavát, mely általában Istenre vonatkozik. Használatában a gabona (ld. még Gen 41:35,49, stb.) a Tórára, hagyományra vonatkozik, tehát itt, a bevezetőjében használt gabona-liszt allegória jelenik meg újra.

»anyámnak« nevezte, amint írva van: *Figyeljetez rám, népem, és nemzetem* (וְלִאֲמֵי), *rám hallgassatok* (Ézs 51:4), hiszen (וְלִאֲמֵי) -nek van írva.¹³⁸

Ekkor felállt Rabbi Simon bár Jocháj, és megcsókolta Rabbi Elázár fejét.

nászának napján, ez a tóraadás napja, amikor királyként koronázták meg őt és magukra vállalták az ő igáját.

lelke örömeinek napján, ez a felavatás nyolcadik napja, amikor is felszentelték a Hajlékot a sivatagban.

(4:1) Íme, szép vagy te, kedvesem, dicsérte és megnyugtatta őket, áldozataik kellemesek voltak számára.

[4:6]¹³⁹ **Míg hűvösödik a nap**, mert bűnösök lettek a szememben, Hofni és Pinchász idejében. (1Sám 2:12-17).¹⁴⁰

szemeid galambok, színességed, megjelenésed és személyiséged olyanok, mint egy galambé, amely a ragaszkodik társához. Amikor levágják, nem küzd, hanem kinyújtja a nyakát; így nyújtod válladat, hogy viseld az én jármomat és az irántam való félelmet.

Fátyolod mögött, hajad mint a kecskék nyája, ez a dicséret olyan, mint egy vőlegényének kedves hölgy dicsérete. A vőlegénye azt mondja neki: „**Fátyolod mögött** a hajad gyönyörű, ragyogással és fehérséggel ragyog, mint a hegyekből ereszkedő fehér kecskék prémje, melyeknek bundája távolról ragyog.”

Az allegória, melyhez Izrael gyülekezetét hasonlítja, a következő: „A táboraidban és a lakóhelyeiden lakozók közül még az érdemtelenek is ugyanolyan kedvesek számomra, mint Jákob és fiai, akik a Gileád-hegyről vonultak le, ahol Lábán utolérte őket.” Másik magyarázat:

¹³⁸ Mely „anyámnak” is olvasható.

¹³⁹ Rási szerint a 4:6-hozvershez tartozó magyarázat által leírt korszakig voltak kellemesek az áldozatok az Örökkévaló számára. Ide beszúrja ezt a magyarázatot, amely Éli fiainak, a papok bűneiről szól, melyek miatt megszakadt az ideális korszak, utána pedig visszatér a 4:1 vers magyarázatához.

¹⁴⁰ Rási szerint, Éli, a silói főpap ’alávaló’ fiaival, Chofnival és Pinchással kezdődött a romlás. A bibliai narratíva szerint többek között visszaéltek az áldozati hús kimérésével. Ld. Rási Énekek 4:6.

Mint azok, akik hadba vonultak Midján ellen, a Jordán gázlójánál, mely Gileád földjén van. Ez a változat a Midrás Sir Hásirimben található.

mögött (מִבְּעַד), egy dolog „mögött” levő más dologra vonatkozó kifejezés a Szentírásban. A (בְּעַד) önmagában viszont egy olyan dologra utal, amely valami más dolgot lefed és valami más dolog ellen véd. Mint *csillagokra* (וּבְעַד), *pecsétet tesz* (Jób 9:7), és *a földnek reteszei rámmárultak* (בְּעַדִּי) örökre, (Jón 2:7), *sűrű ködön keresztül* (הַבְּעַד) (Jób 22:13). Viszont a **mögött**, (מִבְּעַד) arra a dologra utal, amely a fedő/védő dolog másik oldalán van. Ezért van a **mögött**, (מִבְּעַד) szó abban a kifejezésben, hogy **Fátyolod mögött**.

Fátyolod (צִמְתָּךְ), ez egy kötött fátolszerű hajhálóra utaló kifejezés, amellyel úgy kötik be a haját, hogy az egyáltalán ne reppenjen szerteszéjjel. Lehetetlen értelmezni ezt a szót, ha a *táv* (ת) betű a gyök része, mert ha így lenne, akkor *dágessal* pontozva kellett volna lennie, amikor közvetlenül a *hé* (ה) betűt megelőzi, ami feminin birtoklást jelent, vagy akkor, ha a *váv* (ו) betűt előzi meg, ami hímnemű birtoklást jelent. Így például a *sábát* (שַׁבָּת) harmadik gyökbetűje a *táv* (ת), amely, ha a nőnemű birtokos esetben használják, egy *dagest* kap, ahogyan *ünnepeit, újholdját és szombatját* (וְשַׁבְּתָהּ) (Hós 2:13) vagy a *szombat égőáldozata ez szombatonként* (בְּשַׁבְּתוֹ) (Num 28:10). A **Fátyolod** (צִמְתָּךְ) szó *táv* (ת) betűje azonban pontozatlan, így azt a következtetést kell levonnunk, hogy egy *hé* (ה) betű helyett jön. Így a fátolt jelölő főnév (צִמָּה), ha birtokos esetben van, akár hímnemű, akár nőneműben, akkor a *hé* (ה) dages nélkül *távvá* (ת) alakul. Például a szolgálólányból (שִׁפְחָה) így lesz a férfi szolgálólánya (שִׁפְחָתוֹ) vagy a te szolgálólányod (שִׁפְחָתְךָ). És hasonlóképpen cseléd lányból (אִמָּה) így lesz a férfi cseléd lány (אִמָּתוֹ) vagy a nő cseléd lány (אִמָּתָהּ). És hasonlóképpen a meztelenségből (עֲרוּהָ) így lesz a férfi meztelensége (עֲרוּתוֹ) vagy a nő meztelensége (עֲרוּתָהּ). Analogikusan, a fátolból (צִמָּה) így lesz a férfi fátyla (צִמְתּוֹ), a nő fátyla (צִמְתָּהּ), vagy fátylam (צִמְתִּי), és így **Fátyolod** (צִמְתָּךְ).

Leereszkednek (שָׁלְשָׁה), lekopaszításra utal. Ugyanis a *kopasz* (גִּבַּח) (Lev 13:41) szó arámi fordítása (גִּלּוּשׁ). Amikor a jószágok leereszkednek a hegyről, a hegy megkopaszodik és csupasz lesz tőlük.

(4:2) **Fogaid, mint a lenyírt juhok nyája**, ez a dicséret is a női szépségre vonatkozó kifejezés.

Fogaid, finomak és fehérek, és megfelelő sorrendben vannak elrendezve, mint a gyapjú. És olyanok, mint anyajuhok csoportja, amelyet a nyáj többi részétől alakzattal és számolással különítenek el, egy bölcs és tehetséges pásztorra bízták őket, hogy vigyázzon a gyapjújukra,

mert finom gyapjúruhákat készítenek belőle. A születésük óta figyeli őket, hogy a gyapjú ne szennyeződjön, és naponta mossa őket.

melyek mind épek (מתאימות) épségre (מתם) utaló kifejezés, mint *Nincs épség* (מתם) *húsomban* (Zsolt 38:4), vagyis tökéletesek, *entires*.

Meddő, nincs közöttük vetelés vagy hiba. Ezt az allegóriát Izrael hőseire hivatkozva fogalmazták meg, akik fogaikkal vájják szét és fogyasztják el az őket körülvevő ellenségeiket, ám mégis tartózkodnak Izrael zsákmányától és a tiltott szexuális kapcsolatoktól, hogy ne váljanak szennyezetté a bűntől. Ezt a dicséretet tizenkétezer férfi kapta meg, akik alak és szám szerint külön gyűltekké össze Midján ellen, hogy egyik se legyen gyanúsított tiltott szexuális kapcsolat miatt. Ahogyan írva van: *nem hiányzik közülük senki sem* (Num 31:49). És még így is, a helytelen gondolatok miatt engesztelési áldozatokat hoztak. Továbbá nem gyanúsították őket a zsákmánnyal kapcsolatban, mert a Szentírás tanúbizonyságot tett rájuk: *s fogták mind a zsákmányt és mind a prédát... Elvitték Mózeshez és Eleázárhoz, a paphoz* (Num 31:11-12), és egyikük sem rejtett el egyetlen tehenet vagy szamarat sem.

(4:3) Mint karmazsinfonal ajkaid, az ajkaid gyönyörűek az ígéreteid és azok betartása miatt, ahogy a kémek cselekedtek Ráchábal, a prostituálttal. Azt mondták neki: *e piros zsinórszalagot rákötöd arra az ablakra...* (Józs 2:18), majd betartották ígértüket.

beszéded (וּמִדְבָּרְךָ), a beszéded (דְּבוּרְךָ), hasonlóan ilyen formában szerepelnek: *akik beszélgetnek* (הַנְּדַבְּרִים) *rólad a falak mellett* (Ez 33:30) és *akkor egymással beszéltek* (וַיְדַבְּרוּ) *az Istenfélők* (Mal 3:16). Idegen nyelven *parlediz*.

a halántékod, ez az arc felső része, amit *pomels*-nek neveznek idegen nyelven, a szemek felett közvetlenül található rész. És a Talmud nyelvezetében „az arc gránátalmájának” hívják. Külsőleg a gránátalma hasított felére hasonlít, amely vörös és kerek. Ez a dicséret is a női szépségre vonatkozó kifejezés. Rabbijaink az allegóriát a következőképpen magyarázták: „Még a közöttetek érdemtelen is úgy tele vannak jócselekedetekkel, mint a gránátalma magokkal.”

Fátyolod mögött, a kötött fátyladon belül.

(4:4) Mint Dávid tornya a nyakad, az egyenes testtartás – a nő szépsége. Az allegorikus jelentés a következő: mint Dávid tornya, vagyis Cion erődje, egy erősség, citadella, erődítmény. Így **a nyakad**, azaz a Kőkamra, amely Izrael erőssége és erődítménye volt, és ezt a tornyot, **szépségesre (תִּלְפִּיזִית) építették**, hogy mindenki nézzon rá, tanulmányozza annak formáját és szépséges építészetét. Nyelvi formája pedig *aki oktat minket (מִלְפָּנֵינוּ) a föld barmai által* (Jób 35:10). És a *táv* (ת) betű a **szépséges (תִּלְפִּיזִית)** szóban olyan *táv* (ת) betű, mint a struktúra (תְּבִנִית) és a családrtság (תַּרְמִית) szavakban.¹⁴¹

ezer pajzs (אֶלֶף הַמִּגָּן) van rá akasztva, a fejedelmek szokása volt, pajzsait és tegezeit a tornyok falára akasztani.

Mind tegezei (הַשִּׁטִּי), olyan tegezek, melyekbe nyilakat helyeznek, mint *Tisztítsátok a nyilakat, töltsétek meg a tegezeket (הַשִּׁטִּים)* (Jer 51:11). A Kőkamrára utal, ahonnan a tanítás ered, és azért is mert a Tóra védelemként szolgál Izraelnek. És mondhatjuk azt is, hogy az **ezer pajzs (אֶלֶף הַמִּגָּן)** arra az ezer pajzsra (מִגָּן הָאֶלֶף) utal, *melyet megparancsolt ezer nemzedékre (לְאֶלֶף דּוֹר)* (Zsolt 105:8).¹⁴²

mind tegezei a vitézeknek, megállapíthatjuk, hogy a tanítványokat nyilaknak és tegezeknek is nevezik, amint a téma kapcsán írva van: *Mint nyilak vitéznek kezében, olyanok az ifjúkor gyermekei; boldog a férfi, ki megtöltötte tegezét velük* (Zsolt 127:4-5).

(4:5) Két kebled, melyek szoptatnak téged, ez Mózes és Áron.

mint két gida, gazellának ikrei, a gazella természete, hogy ikreket ellik. Mózes és Áron egyenlőek, ugyanolyan tekintélyesek. Másik magyarázat: **Két kebled**, a két kőtábla nyomán. **Gazellának ikrei**, mert megfeleltek egymásnak, egy szempontból. Öt parancsolat az egyik kőtáblán, öt parancsolat a másik kőtáblán, melyek egyenként megfelelnek egymásnak.¹⁴³ Az **Én vagyok...** a *Ne gyilkolj*-nak felel meg, mert a gyilkos csökkenti a Szent, Áldott Legyen Ő hasonlatosságát (הַדְמוּת).¹⁴⁴ A *Ne legyenek...* a *Ne légy házasságtörő* -nek felel meg, mert a paráználkodó olyan, mint egy bálványimádó, mert *a házasságtörő asszony* szokása, hogy *a férje*

¹⁴¹ Rási a *táv* (ת) betű főnévképző jellegét mutatja be.

¹⁴² Rási azt mutatja be, hogy a számnév kerülhet a főnév elé is.

¹⁴³ Az első parancsolat a hatodiknak, a második a hetediknek felel meg, stb.

¹⁴⁴ Rási az ember teremtésének narratívájában használt szavakra utal *És mondta Isten: Alkossunk embert képmásunkra, hasonlatosságunk (כְּדְמוּתֵנוּ) szerint* (Gen 1:26). Vagyis a gyilkos az embertársát elpusztítva Isten képmását is megöli.

mellet idegeneket vesz el (Ez 16:32) *A Ne ejtsd ki... a Ne lopj...*-nak felel meg, mert aki lop, az végül hazug esküt is tesz. *Az Emlékezz meg... a Ne vallj...*-nak felel meg, mert aki megszegi a Sábbátot, az hamis tanúságot tesz a Teremtőjével szemben, mondván, hogy nem is pihent a teremtés hetedik napján. *A Tiszteld... a Ne kívánd meg...*-nek felel meg, mert aki megkívánja felebarátja feleségét, annak olyan fia fog születni, aki megveti őt, és olyan embert fog tisztelni, aki nem az apja.

Legelnek nyájukkal a rózsák között, és nyugodt, egyenes úton vezetik őket.

(4:6) Míg hűvösödik a nap, míg a nap szétterjeszti sugarait.

és futnak az árnyékok, ez az intenzív meleg ideje, a nap legforróbb időszak. Megmentelek, és te kedves vagy nekem.

a nap (הַיּוֹם), itt a Napot jelenti.¹⁴⁵ Mint **a nap** (הַיּוֹם) *alkonyatán* (Gen 3:8), vagy mint *Mert íme jön a nap* (הַיּוֹם), *égve, mint a kemence* (Mal 3:19) kifejezésekben. És miután **a nap** melege lehűlt, **elmegyek én,** attól kezdve, hogy vétkeztek előttem a szentségeim megszenteltetésével és a lisztáldozatok megvetésével, Chofni és Pinchász idején. Eltávozok tőletek és elhagyom ezt a Hajlékot, és választom magam számára a Morija-hegyet, a Szentélyt.¹⁴⁶

(4:7) Ott pedig már mindenestül szép vagy, ... és hiba nincsen benned, mert áldozataidat elfogadom.¹⁴⁷

(4:8) Velem a Libanonról, arám, amikor száműzetésbe mész ebből a Libanonból¹⁴⁸, akkor velem együtt száműznek téged, mert száműzetésbe megyek veled.

velem jőjj el a Libanonról, és amikor visszatérsz a száműzetésből, visszatérek veled, de a száműzetés alatt is, a szenvedésedben én is fogok szenvedni.¹⁴⁹ Ezért írva van: **velem jőjj el a**

¹⁴⁵ Az égítéstet.

¹⁴⁶ A nem kommentált rész így folytatódik: **elmegyek én a mirrhás hegyre (Én 4:6).** A mirrhás hegy (הַר הַמִּרְחָשׁ) és a Mórija hegye (הַר הַמֹּרִיָּה) nevek hasonlósága ad okot a két hegy azonosítására.

¹⁴⁷ Rási arra utal, hogy a Szentély már alkalmas hely lesz arra, hogy a bűnáldozatok engesztelést szerezzenek a nép számára.

¹⁴⁸ Vagyis a Szentélyből.

¹⁴⁹ Ézs 63:9 nyelvezete

Libanonról, vagyis amikor száműzetésbe mész ebből a Libanonból, **velem jöjj el.** Nem az van írva, hogy „velem jöjj el a Libanonra”, azt üzenvén, hogy „az elmeneteleted pillanatától kezdve egészen a visszajövedeled pillanatáig veled vagyok, bárhová is mész vagy jössz.”

tekints le az Amána csúcsáról (תְּשׁוּרִי מֵרֹאשׁ אֲמָנָה), amikor összegyűjtöm a szétszórtokat, meg fogod vizsgálni, és el fogsz gondolkodni azon, hogy mi a haszna cselekedeteidnek a hit kezdetétől (מֵרֹאשִׁית הָאֱמוּנָה) vagyis attól kezdve, hogy hittél nekem: követtél engem a sivatagban, a szavam szerinti utazásaitokban, állomásaitokban, az eljöveteledben Szichon és Óg, az **oroszlánok tanyájára**: a **Szenirre és a Chermonra**. Másik magyarázat: **Amána csúcsáról** (מֵרֹאשׁ אֲמָנָה), ez egy hegy Izrael országának északi határán, Amána névvel. A misna nyelvén ezek Ámnon hegyei és a Hór-hegység, amint írva van róla: *a nagy tengertől húzzatok vonalat magatoknak a Hór hegyéig* (Num 34:7).¹⁵⁰ Amikor a száműzöttek összegyűlnek és odaérnek, onnan lenéznek, és meglátják Izrael országának területét, örülnek és énekelnek egy dalt (שִׁירָה) mindezért. Ezért van írva, hogy „énekelni fogsz” **az Amána csúcsáról**. (תְּשׁוּרִי מֵרֹאשׁ אֲמָנָה).¹⁵¹

(4:9) Felbátorítottál engem, magadhoz húztad szívemet.

egyikével a te szemeidnek, a sok jó tulajdonságod közül, amelyekkel rendelkezel, ha csak egyetlen egy maradna, akkor is nagyon szeretnélek téged, de még inkább szeretlek úgy, hogy mindegyik megvan benned. Hasonlóképpen: **egyik láncával** (בְּאַחַד עֲנָקָיו) **a te nyakdíszednek** vagyis a nyakláncok egyik láncával. Ezek a parancsolatok ékszerei, amelyek révén kitüntetetté vált Izrael. Egy másik magyarázat a **egyik láncával** (בְּאַחַד עֲנָקָיו) kifejezésre: „(Felbátorítottál engem) az *egyik* ősapáddal”, akiről írva van: csak *egy volt* (Ez 33:24). Ez Ábrahám, akit óriásnak (עֲנָק) neveznek – *ez volt a legnagyobb ember az Anákímok közt* (Józs 14:15).

(4:10) Mily szép a te szerelmed, minden hely, ahol megmutattad magadat nekem, szép számomra: Gilgál, Siló, Nób és Gibeon, és a Szentély.¹⁵² Ahogy a babilóniai költő megírta:

„Egy pihenőhely és más találkozóhelyek.”

¹⁵⁰ bGit 8a, tTer 2:11.

¹⁵¹ Rási mind a „letekint”, mind az „énekel” értelmében kommentálja a **tekints le** (תְּשׁוּרִי) szót, az utóbbit a dal (שִׁירָה) szóhoz való hangzásbeli hasonlósága miatt.

¹⁵² mZev 14:5-8 -ban felsorolt helyek.

„Pihenőhely”, ez Jeruzsálem.

„Más találkozóhelyek”, azok a helyek, ahol a Sechiná találkozott Izraellel.

olajaid illata, a jó hírnév.

(4:11) Színméztől, mely édes, *csepegnek ajkaid*, vagyis tóramagyarázatoktól.

Ruhád illata, a ruháidra vonatkozó megfelelő parancsolatok; imarojtok, kék-bíbor zsinór, a papi ruházat és a *sátnez* tilalma.¹⁵³

(4:12) Elzárt kert, ez Izrael leányainak visszafogottságára utal, hogy nem elterjedt közöttük a tiltott szexuális kapcsolatok.

elzárt kút (גַּלְיָה), ez magyarázható egy szökőkútra utaló kifejezésként, mint például *a felső kútfőket* (גַּלְיָהוֹת) (Józs 15:19), vagy kapukra utaló, arámi kifejezésként is, mint a Talmudban: *zárd be a kapukat* (גָּלִי).¹⁵⁴

(4:13) Száraz mezőid (שְׂדֵה עֵלֶיךָ), a száraz földet szomjas földnek (בֵּית הַשְּׁלֵחִי) hívják, mert folyamatosan öntözni kell; az esővel öntözött mező (בֵּית הַבְּעֵל) jobb mint ez. Itt dicséri a száraz mezőt: A **száraz mezőid** minden jóval tele vannak, mint egy gránátalma liget. Ezt mondják a legérdemtelenebbekről Izraelben, akik zamatosak jó cselekedetekkel, mint egy gránátalma liget.

Henna és nárdus, ezek fűszerfajták.

(4:15) Kertek forrása, mindez **száraz mezőidre** (Én 4:13) utal vissza, és dicséri őket, mint egy vízforrás, amely öntözi őket.¹⁵⁵ Az allegória az Izrael lányai által végzett rituális megmerítkezésre utal.

¹⁵³ Kevert ruhák tilalma (vö. Lev 19:9 és Deut 22:11).

¹⁵⁴ bBer 28a.

¹⁵⁵ Rási arra a bibliai és midrási hagyományra utal, amely szerint az érdemtelenek (ld. Rási Énekek 4:13) is méltóak dicséretre, amikor az idők végén feltör az Izraelt megtisztító vízforrás (Zak 14:8, Joél 4:18, AgadatS ad.loc.).

melyek lefolynak a Libánonról, egy tiszta helyről, ahol nem zavaros sártól (a víz).

(4:16) Serkenj, észak, a jöjj el, dél, mivel tetszetős számomra – illatod és lakóhelyeid szépsége, megparancsolom az északi és a déli szélnek, hogy fújja át a kertedet, hogy jó illatod messzire elterjedjen. Az allegória a száműzöttek összegyülekezésére utal. Minden nemzet áldozatot hoz Jeruzsálembe. A Szentély újjáépítésének napjain Izrael is összegyűlik ott az ünnepeken és a zárándokünnepeken.

Izrael erre (a dicséretre) így válaszol: „**Jöjjön barátom az ő kertjébe**, mert ha te ott vagy, akkor mind ott vannak.”

(5:1) Eljöttem kertembe, a Szentély felavatásának napjaiban.

Leszedtem (לָאָרְזִיתִי), leszüreteltem, ez a Misna kifejezése: „a gyümölcsöt szüretelő (אֹרֶזָה) és a kosara.”¹⁵⁶ A kifejezés a Szentírásban is megtalálható: *leszedik* (לָאָרְזִיתִי) *mind az útonjárók* (Zsolt 80:13). Ez egy bizonyos fajta füstölőszer-felajánlásra vonatkozik, amelyet egyénileg füstölögtettek el a törzsek fejedelmei a külső oltáron, és az elfogadásra talált. Végso soron ez nem vonatkozott már a későbbi nemzedékekre. Ezért írva van: **ettem lépemet (לָאָרְזִיתִי) a mézemmel együtt**.

Van olyan méz (cukor), amely nádon növekszik, amint írva van: *a nádak* (בְּיַעֲרֵה) *mézébe* (1Sám 14:27), és a *bejárát* (בְּיַעֲרֵה) kifejezés a nádra utal, ahogyan a *betette a nádasba* (Ex 2:3), melynek arámi fordítása *vesávítá bejáára* (וְשָׂאֵתָּהּ בְּיַעֲרָא). A mézet kiszívják és a fás részt eldobják. „De én, nagy szeretetből **ettem lépemet a mézemmel együtt**,” vagyis „együtt ettem a cukornádat a cukorral, az ehetetlent az ehetővel”, utalva az önkéntes füstölőszer felajánlásra, és hasonlóképpen a kecske vétekáldozatára, amelyet a törzsek fejedelmei feláldoztak, bár a vétekáldozatot nem önkéntes áldozatként hozták, „de azon a napon elfogadtam őket”.

ittam boromat, ezek az öntőáldozatok.

¹⁵⁶ mSeviit 1:2.

tejemmel együtt, édesebbek és fehérebbek (tisztábbak) voltak a tejnél.

egyetek, társaim, Áron és gyermekei a Találkozás Sátorában, és az összes pap a Szentélyben.

igyatok és részegedjetek, barátaim, ezek azok az izraeliták, akik megették a Szentély felavatására felajánlott békeáldozatokat.

(5:2) Alszom én, amikor magabiztos és nyugodt voltam az első Szentélyben, elkeseredtem a Szent, Áldott Legyen Ő szolgálatában, mint aki elalszik és mély álomba merül.

de szívem ébren van, ez a Szent, Áldott Legyen Ő, így van magyarázva a Pesziktában.

de szívem ébren van, a Szent, Áldott Legyen Ő, aki *szívem sziklája, és örökségem* (Zsolt 73:26), hogy örködjön felettem, és jót tegyen velem.

barátom kopog, a Sechinát a prófétákra helyezi, és általuk figyelmeztet *kora reggelenként küldve* (Jer 7:25).

nyiss ki, ne engedd hogy eltávozzak tőled.

mert fejem harmattal van tele, ez a kifejezés olyan emberre utal, aki éjjel jön, és kopogtat szerelme ajtaján. Ezt mondja: „Írántad való szerelmem miatt éjjel jöttem, harmat vagy eső idején.” És az allegória a következő, *mert fejem harmattal van tele*, mert tele vagyok jóakarattal és elégedettséggel Ábrahám, ősatyád miatt, kinek tettei olyan kellemesek voltak nekem, mint a harmat. És íme, hozzád jöttem, áldásokkal és jutalmakkal a jó cselekedetekért, ha visszatérsz hozzám.

Fürtjeim (קוצות) az éjnek cseppjeivel, sok fajta (קבוצות) lehetőségem van büntetésre, hogy nagyon megbüntessem azokat, akik elhagytak és feldühítenek. A *harmattal* kifejezés az elégedettséget jelöli.

az éjnek cseppjeivel (רסיסי), az éjszakai esők, amelyek nehézségeket és gyötrelmet okoznak. A cseppek (רסיסין) szó az esőcseppek (רביבים) szó arámi megfelelője: *mint az esőcseppek (וכרביבים) a fűszálra* (Deut 32:2), arámi fordításban *mint a cseppek (וכרסיסי)*.¹⁵⁷

Fürtök קוצות, azok az egybe összetapadó hajszálok, amelyeket *flocels*-nek hívnak.¹⁵⁸ A Szentírás a harmat és az eső kifejezésével együtt a fej és a fürtök kifejezését is használja, mivel

¹⁵⁷ Rási rámutat arra, hogy a versben arameizmus található.

¹⁵⁸ Ófranciául.

a harmat és az eső a haját és a hajfürtöket nedvesítik meg. Értelmezhető továbbá **a harmattal ... az éjnek cseppjeivel** kifejezés úgy is, hogy mindkettő jót jelentsen, egyrészt azt a jutalmat, amely a könnyebb parancsolatok betartásáért jár (ezek könnyen, vagyis „harmatkönnyűen” teljesíthetők), másrészt azt a jutalmat, amely a nehezebb parancsolatok betartásáért (e parancsolatok az éjnek cseppjei).

(5:3) Levettem köntösömet, már más szokásokat vettem fel. Többé nem térhetek vissza hozzád, ahogy a téma kapcsán írva van: *de mióta megszűntünk füstölögtetni az ég királynőjének* (Jer 44:18), mivel ezek a szokások megfelelőek voltak a szemükben. A **levettem köntösömet, ... megmostam lábaimat** kifejezés, egy házasságtörő feleség válasza, aki nem akarja kinyitni az ajtót férje számára. És mivel a vers a következő kifejezéssel kezdődött: **alszom én ... hallga, barátom kopog**, ezért egy olyan kifejezéssel zárul, amely megfelel az arra való reagálásnak, hogy az éjszakai alváshoz való készülődés idejében kopogtatnak az ajtón.

(5:4) Barátom benyújtotta kezét a nyíláson, amely az ajtó mellett van; és láttam a kezét, és **bensőm** sokasága megingott, hogy visszatérjen az ő szeretetéhez, és (ajtót) nyisson neki.

(5:5) Fölkeltem én kinyitni barátomnak, s kezeim cseppegtek mirrhától, vagyis teljes szívből és vágyakozó lélekkel (fogadtam őt), mint aki feldíszíti önmagát, hogy kellemes illatú legyen a férje számára.

mirrhától, mely folyt, illat, amely minden irányba áramlik és terjed.

(5:6) de barátom elfordult, eltűnt, rejtett és elfedett volt tőlem, mint a **csípőd fordulatai (7: 2)**, azaz a csípőd titkai, mert a csípő el van rejtve. És mint ahogyan, *meddig fogsz bujkálni*, (תַּחְתָּהּ מְבִטֵּחַ) (Jer 31:21). „Elrejtet és eltakarod magad a szégyen miatt, hogy elárultál engem?”

lelkem elszállt beszéde alatt, mert azt mondta: „Nem megyek be a házádba, mert kezdettől fogva nem akartad kinyitni az ajtót.”

(5:7) *kerestem őt, ... Találtak engem az örök, akik körbejárnak a városban*, akik portyázó tolvajokat fognak el.

verték engem, megsebesítettek (כְּצָעוּנִי), sebet okoztak nekem. Minden seb (פצע) egy kard által okozott sérülést jelent – *navredure*.¹⁵⁹

Díszemet, az ékszereimet, melyeket rám (méretezve) kalapáltak és vertek ki. Az epizód (5:4-7) az ifjú feleség szóhasználatát idézi, aki fiatal férje miatt szomorú és őt keresi.

Az allegorikus jelentés a következő:¹⁶⁰

[5:4] *Barátom benyújtotta kezét a nyíláson*, amikor azt mondtam: „*Megmostam lábaimat (Én 5:3)*, nem nyitom ki az ajtót neked, és nem bántam meg a választott bálványimádást.”

benyújtotta kezét, és ő véghezvitte bosszúját Ácház napjaiban, mert ráküldte Arám a királyának seregét: *s megverték őt s ejtettek közülük sok foglyot... És megölt Pékach, Remaljáhú fia, Jehúdában százhuszezret egy napon* (2Krón 28:5-6).

bensőm zúgott miatta, Hizkijahu, a fia, jött, és teljes szívéből megtért, és kereste a Szent, Áldott Legyen Őt.

Egész nemzedéke igaz szívű volt; soha nem lett később olyan generáció Izraelben, mint ők, amint az alábbi talmudi részben írva van: „Dántól Beér sevá-ig kerestek, és nem találtak egy tudatlant, Gábáttól Antiókheiáig. Nem találtak egy férfit vagy nőt, aki nem ismeri a rituális tisztátalanság és a tisztaság törvényeit.”¹⁶¹

[5:5] Mindez tehát a következő jelentése: *kezeim cseppegtek mirrhától*. Ezenkívül Josijáhu vonatkozásában kijelenti: *Olyan mint ő, nem volt előtte király* (2Kí 23:25), mivel látta a büntetést, amely Menassét és Ámmont érte. Beteljesült tehát: *Barátom benyújtotta kezét a nyíláson, bensőm zúgott miatta (Én 5:4)*.

¹⁵⁹ Ófranciául *navredure*.

¹⁶⁰ Rási itt visszaugrik az 5:4. vershez, hogy az “éjszakai epizód” női hangjának (5:4-7) metaforikus értelmezését részletezze.

¹⁶¹ bSzánh 94b.

[5:6] **Kinyitottam én barátomnak, de barátom elfordult, eltűnt**, vagyis nem helyezte hatályon kívül a rendeletét, ahogy írva van Hizkijáhú kapcsán: *Íme napok jönnek és elvisznek mindent, ami házában van ... Fiaid közül is, ...akiket nemzeni fogsz* (Ézs 39:6-7). Ezek tehát Dániel, Chánánjá, Misáél és Ázárjá. És Jósijáhú kapcsán is írva van, Chuldá, a prófétanő által: *Íme én hozok veszedelmet e helyre és lakóira* (2Kir 22:26). És írva van: *Olyan mint ő, nem volt előtte király... Csakhogy az Örökkévaló nem tért meg nagy haragjának fellobbanásától, mivel fellobbant haragja Jehúda ellen mindazon bosszúságok miatt, melyekkel őt bosszantotta Menasse. Mondta tehát az Örökkévaló: Jehúdát is eltávolítom szíнем elől, valamint eltávolítottam Izraélt; és megvetem e várost* (2Kir 23:25-27).

lelkem elszállt beszéde alatt, elszállt tőlem, miközben ezt mondta nekem.

kerestem őt, de nem találtam, most pedig, ha azt kérdeznéd tőlem, „Hát Jeremiás nem állt fel és prófétált Jehojákim és Cidkijáhú napjaiban?!”, ahogyan írva van: *Térjete vissza hozzám, hogy visszatérhessek hozzátok!* (Mál 3:7) (Akkor így válaszolnék): „Mindennek nem az volt a célja, hogy érvénytelenítse a rendeletet, hanem az, hogy enyhítse a büntetést és felkészítse királyságukat a száműzetésből való visszatérésük idejére, hogy kitépésük helyett elültesse őket és lerombolásuk helyett felépítse őket.”

[5:7] **Találtak engem az örök**, Nebukadnecár és katonái.

akik körbejárnak a városban, hogy az Örökkévaló bosszúját véghezvigyék.

Levették díszemet rólam, a Szentélyt.

a falak őrei, még a szolgálattevő angyalok is, akik egyébként védték a falakat, mint ennek kapcsán írva van: *Falaidra, Jeruzsálem, rendeltem öröket* (Ézs 62:6), még ők is lángot dobtak rá, mint ennek kapcsán írva van: *Magasból küldött tüzet* (Lam 1:13).

(5:8) **Megesketlek titeket**, a népeket, Nebukadnecár embereit, akik láthatták Chánánját, Misáélt és Ázárját, amint alávetik magukat a tüzes kemencébe és Dánielt az oroszlánok vermébe, az imádság miatt. Valamint Mordecháj generációját, Hámán napjaiban.

ha találjátok barátomat, a jövőben, az ítélet napján, amikor felkérnek téged, hogy tegyél vallomást rólam, mint ennek kapcsán írva van: *adják tanúikat, hogy igazaknak bizonyuljanak* (Ézs 43:9).

mit mondjatok neki? Tanúskodjatok arról, hogy az ő iránti szeretetem miatt kemény szenvedéseket álltam ki köztetek. Jöjjön Nebukadnecár és tanúskodjon, jöjjenek Elifáz és Cofár, valamint a nemzetek összes prófétája, és tanúskodjanak, hogy fenntartottam a Tórát.

(5:9) Miben különb a barátod más barátnál, ezt kérdezték a népek Izraeltól – Miben jobb a ti istenetek, minden más istennél, hogy így hagyjátok magatokat elégetni miatta, felakasztani őmiatta?!

hogy úgy megesketsz minket? Hogy tanúskodjunk szeretetedről?!

(5:10) Barátom fehér (צֹהַר), fehér, mint ahogy *fehérebbek* (צֹהָרִים) *a tejnél* (Lam 4:7).

és piros, egy fiatalember szépségének dicsérete, aki fehér és arca pirosposzsgás.

kiemelkedő tízezer közül (מֵרֶבֶבֶת), számos sereg veszi körül; katonasága sok. Számos tízezerre a kifejezés *revává* (רֵבָבָה); amint írva van: *Sok tízezerré* (רֶבֶבֶת), *mint a mező növényét tettelek* (Ez 16:7).

(5:11) Feje finom arany (כֶּהָם). **Feje** úgy ragyog, mint **finom arany**. Az **arany** (כֶּהָם) a királyok kincstárakban tárolt kincseire utaló kifejezés, mint az *elváltozott a jó színarany* (הַכֶּהָם)(Lam 4:1). Hasonlóképpen, *Ha aranyat* (וְלִכְהָם) *tettem bizalmammá* (Jób 31:24). Hasonlóképpen *színarany* (כֶּהָם) *ékszer* (Péld 25:12).

fürtjei leomlanak (תִּלְתָּלִים) leomló, lelógó (תְּלוּיִים) fürtökre utal a kifejezés, – *pendelöjes*.¹⁶²

feketék mint a holló, mindez szépnek számít egy fiatalemberen.

(5:12) Szemei, mint galambok a víz medreinél,

a szemei... a víz medreinél olyan gyönyörűek, mint a galambok szemei. A vízmedrek kellemes látványt nyújtanak, és a fiatalembernek oda mennek úszni. És így dicsér a költő: „Kedvesem szemei, amikor a víz medreire pillant, hasonlítanak a galambok szépséges szemeire.”

¹⁶² Ófranciául *pendelöjes*.

Tejben fürödnek, kedvesem szemei.

Foglalatban (מִלְאָת) *ülnek*, mindez a szépséget fejezi ki. Nem düllednek ki és nem beesettek, hanem jól vannak behelyezve a foglalatba (מִלְאָת), az üregükbe, vagyis a szem, a szemüreg nyílásába.¹⁶³ E kifejezéssel bármely tárgynak egy számára készített foglalatban való elhelyezését fejezik ki. Mint: *foglalókövek* (אֲבָנֵי מִלְאָיִם) (Ex 25:7), vagy: *foglalj* (וּמִלְאָת) *abba kőfoglalatot* (מִלְאָת אֶבֶן) (Ex 28:17).

(5:13) Orcái, mint fűszeres virágágysok, olyan virágágysok, melyekbe illatszernövények vannak ültetve.

illatszereket termők, illatszernövények termései.

(5:14) kezei aranyhengerek, aranykerekekhez hasonlóak.

tarsiskövekkel foglalva (מִמְלֵאִים) minden drágakő ülőhelyét foglalatnak (מִלְאָת) hívják.

Ragyogó (רָעָעָ), a kifejezés megtalálható itt is: *Megkövéredtek, megfényesedtek* (רָעָעָ) (Jer 5:28). A vaskos felhőt ragyogónak (רָעָעָ) mondják, idegen nyelven *masic*.¹⁶⁴

Elefántcsontból (עֵצ), elefánt csontjából.

Borítva (מְעֻלָּפָה) *zafír kövekkel*, zafírral díszített és ékesített, a kifejezés megtalálható itt is: *beburkolózott* (וּתְתַעֲלָה) (Gen 38:14), mely az arámi fordításban így hangzik: *felékesítette önmagát* (וַתְּתַקַּן).

(5:15) Lábszárai márvány oszlopok, ráillesztve aranytalpakra.

Márvány (מַרְבָּנִי) *oszlopok*, márvány (מַרְבָּנִי). Hasonló szó jelenik meg Eszter könyvében: *Ezüstkarikákkal ... márványoszlopokhoz* (Eszter 1:6) **Alakja** magas, mint a libanoni cédrusok.

¹⁶³ Vagyis a szemüregbe.

¹⁶⁴ Rási valószínűleg a felhőkön tükröződő napsugarakra utal.

Válogatott, mint a cédrusok, a fiúk olyan kiválasztottjai, akik olyanok a többiek között, mint a cédrus a többi fa között.

(5:16) inye édesség, szavai kellemesek.

Ez az én barátom, ez a barátom hasonlatossága, és ez a kedvesem hasonlatossága. Mindezek miatt megbetegedtem az ő szerelméért.

Az allegorikus jelentés a Szent, Áldott Legyen Ő tekintetében a következő.¹⁶⁵

[5:10] *Barátom fehér* (צֵהָ). Fehér (וְלָבָן), hogy kifehérítse a bűneimet. Tiszta és fehér volt, amikor megjelent a Színáj-hegyen, idős emberként jelent meg, tanításokat oktatta, és hasonlóképpen, amikor ítéletet ül: *ruhája mint a fehér hó, fejének haja mint a tiszta gyapjú* (Dán 7:9).

és piros, hogy büntetést mérjen ellenségeire, ahogyan a témában írva van: *Miért vörös a te öltözeted* (Ézs 63:2).

kiemelkedő tízezer közül, sok sereg veszi körül.

[5:11] *Feje* (רֹאשׁוֹ) *finom arany*, szavainak kezdete (תְּהִלַּת דְּבָרָיו) ragyog, mint *finom arany*, hasonlóképpen írva van: *Szavaidnak megkezdése világít* (Zsolt 119:130). Így kezdte: *Én vagyok az Örökkévaló, a te Istened* (Ex 20:2), vagyis először megmutatta nekik, hogy joga van uralkodásához felettük, majd kiadta nekik rendeleteit.¹⁶⁶

fürtjei leomlanak (תְּלַחֲתִי תְּלַחֲתִי) minden tüskéjén (קוֹץ) egy halomnyi (תַּלְמִים) törvény van felhalmozva.¹⁶⁷ *Feketék, mint a holló*, mivel azt fekete tűzzel írták előtte, fehér tűzön.¹⁶⁸ Egy

¹⁶⁵ Az Énekek éneke férfi testének leírása az ún. *wasf* irodalmi műfajhoz tartozik, mely az emberi szépséget, a test részeit vonzóan mutatja be, metaforikus módon. Ld. Barbiero, 172-173.

Rási itt megáll kommentárjában, és a férfi *wasf* (5:10-16) allegorikus értelmezését részletezi.

¹⁶⁶ Vagyis az első parancsolat a hatalom deklarálása. Majd csak ezen kijelentés után következhetett a további kilenc parancsolat, amelyek már tényleg parancsolatok, „rendeletek” (גְּזֵרוֹת).

¹⁶⁷ Rási a tóratekeres tüskékkel” (קוֹץ) díszített betűire utal.

¹⁶⁸ Midrási hagyomány szerint a Teremtés előtt létrehozott Tórát fehér tűzön, fekete tűzzel írták. (Tan Berésit 1).

másik magyarázat: *fürtjei leomlanak*, vagyis hőiesen háborúzó fiatalemberként jelent meg a tengeren.

[5:12a] *Szemei, mint galambok a víz medreinél*, ahogyan a galambok, akiknek a szemei az ablakok fele tekintenek, úgy az ő szemei a zsinagógákra és a tanházakra tekintenek, mert ott vannak a Tóra forrásai, melyek a vízhez hasonlóak.¹⁶⁹

Tejben fürödnek, a törvénykezés megvizsgálásakor, őszintén elmagyarázza a törvényt, hogy igazat adjon az igaznak, és megadja neki, amit megérdemel az ő igaz volta szerint. Valamint elítéli a bűnöst, hogy a cselekedete szerint kapjon az ő fejére.

Foglalatban (מלאת) ülnék, a világ teljességében (מלאת). Az egész földön vándorolnak, a jóra és a rosszra rátekintve.

[5:12b]¹⁷⁰ *Szemei, mint galambok*, a bölcseknek, akiket a Szent, Áldott Legyen Ő, a világ megvilágosítására szemekként jelöl ki, ugyanúgy, ahogy a szemek megvilágosítják az embert.¹⁷¹

Szemei, mint galambok, amelyek galambdúctól a galambdúcig vándorolnak, hogy élelmet kérjenek. Így vándorolnak (a bölcsek) az egyik bölcs tanházából a másik bölcs tanházáig, hogy tóramagyarázatokat kérjenek.

a víz medreinél, a tanházaknál, mert ezek a forrásai a Tóra vizének.

Tejben fürödnek (רוֹחֲצוֹת), mivel őket (a bölcseket) szemnek nevezi, és a szem nőnemű főnév, a fürödnek (רוֹחֲצוֹת) ragozása is nőnemű. Megtisztítják magukat a Tóra tejével, és kifehéritik titkait és rejtélyeit.¹⁷²

Foglalatban ülnék (יֹשְׁבִים), megfelelően megoldják (מֵישְׁבִים) az ügyeket. Egy másik magyarázat: a *szemei* (עֵינָיו) a témaköröket (עֲנִינָיו) jelenti, vagyis a Tóra, a törvények és a misnák olyan galambokhoz hasonlóak, amelyek gyönyörűek séta közben, *a víz medreinél*, azaz a tanházaknál, *tejben fürödnek*, vagyis kifehérednek a tejben, ahogy korábban magyaráztam.

¹⁶⁹ bBK17a.

¹⁷⁰ Rási ezek után egy újabb allegorikus magyarázatot ad 5:12-re, melynek fő motívuma a bölcsek, mint szemek.

¹⁷¹ bTaan 24a.

¹⁷² Kifehérednek, vagyis tisztává, érthetővé válnak az emberek számára.

[5:13] **Orcái**, a Szináj-hegyi parancsolatok, ahol barátságos és mosolygós arcot mutatott nekik.

ajkai lilimok, azok a parancsolatok, melyeket a Találkozás Sátorában mondott el, és amelyek megnyugtatóra, engesztelésre és kellemes illatra szolgáltak – ez a vétékáldozat, a bűnáldozat, a lisztáldozat, az égőáldozat és a békeáldozat törvénye.

[5:14] **kezei**, a kőtáblák, hiszen ezekkel adta át őket, és azok az ő keze munkái.

Aranyhengerek (גְּלִילִי), ezek azok a parancsolatok, amelyekről azt mondják: *Kívánatosabbak azok aranynál és sok színaranyból* (Zsolt 19:11). Rabbi Jehosua, Nechemja fia azt tanította: „Őket csodálatosan készítették; zafírból készültek, mégis összehengerelték őket.”¹⁷³ Egy másik magyarázat: a hengerekről (גְּלִילִי), mert ezek sok jót gördítenek (שֶׁמְגִלְגִּילִית) Izraelnek.¹⁷⁴

tarsiskövekkel foglalva, mert a 613 parancsolat a tízparancsolatba be vannak foglalva.

Törzse remekmű elefántcsontból, ez a Papok Törvénye mert az öt könyv közepén található, ahogyan a törzs a test közepén lett elhelyezve.¹⁷⁵

remekmű elefántcsontból borítva zafirkövekkel, ez ugyanolyan sima, mint egy elefántcsont, és sok szabálynak engedelmeskedik az elrendezése: hasonló megfogalmazások, általános alapelvek és következtetések a könnyebbről a súlyosabbra.¹⁷⁶

[5:15] **ráillesztve aranytálpakra**, „Rabbi Eleázár Hákápár így tanította: »Ennek az oszlopnak van egy oszlopfője fent, és egy lábazata lent.« Rabbi Smuél bár Gád így tanította: »A Tóra szakaszainak van oszlopfőjük fent, és egy lábazatuk lent.«” (Vagyis tematikusan) összekapcsolódnak az előttük és utánuk levő szakaszokkal. Például a szombati-év és a jóbél-év szakaszai ilyenek, *ha pedig eladsz valami eladni valót* (Lev 25:14). (Mely összekapcsolódás arról tanít), hogy milyen súlyos cselekedet a szombati-év megsértése, ahogy írva van a Talmud Szukká és Arachin traktátusaiban.¹⁷⁷

¹⁷³ A kőtáblákat.

¹⁷⁴ A kőtáblák, vagyis a parancsolatok sok jót hoznak Izrael népének.

¹⁷⁵ Mózes harmadik könyve a Leviticus, amely az öt könyv közepén helyezkedik el.

¹⁷⁶ Rási itt olyan hermeneutikai szabályokat sorol fel, amely a Leviticus könyvéhez írt halachikus midrás bevezetőjében olvashatóak (Rábbi Jismáél *berajtája* a Szifrá bevezetőjében).

¹⁷⁷ Ld. bSzuk 40b, bArach 30b.

Továbbá például, *rendeljen az Örökkévaló, ... férfiút a község fölé* (Num 27:16) és a *parancsold meg ... áldozatomat, kenyeremet* (Num 28:6). (Mely összekapcsolódás arról tanít), hogy „Mielőtt parancsokat osztogatnál nekem a gyermekeimről, parancsolj nekik rólam (azaz az én áldozataimról)” Hasonlóan sok ilyen (összefonódó rész van). Ezért van írva, *rúillesztve aranytalpakra*.

Alakja, olyan mint a Libanon (כְּלִבְנוֹן), aki beletekint és elgondolkodik szavai felett, virágokat és hajtásokat (וּלְלִבִּים) talál bennük, akár egy virágzó (שְׂמִלְכַלֵּב) fában. Ugyanúgy, mint a Tóra szavai – bárki is medítál rajtuk, állandóan új magyarázatokat fedez fel bennük.

Válogatott, kiválasztott, mint a cédrusok, amelyeket felépítés, szilárdság és magasság szerint válogatnak.

[5:16] *Ínye édesség*, szavai kellemesek. *Bevágást halott miatt ne csináljatok testeteken ...én vagyok az Örökkévaló.* (Lev 19:28) Bizonyos, hogy jutalmat ad. Hát van ennél az ínynél édesebb? ‘Ne sebesítsétek meg magatokat, és kaptok jutalmat!’ *S midőn megtér a gonosz az ő gonoszságától és jogot és igazságot cselekszik, azok által élni fog.* (Ez 33:19). A bűnök érdemként lesznek elkönyvelve számára. Hát van ennél az ínynél édesebb?

(6:1) Hová ment barátod? A nemzetek gúnyolódnak és provokálják Izraelt: „*Hová ment barátod?* Miért fordult el tőled, sorsodra hagyva, mint egy özvegyet?”

Hová ment barátod? Amikor visszatért és lelkét Küroszra helyezte, és ő engedélyt adott a Szentély újjáépítésére, és építeni kezdtek, akkor eljöttek (a nemzetek) és azt mondták nekik: „*Hová fordult barátod?* Ha visszatér hozzád, akkor *hadd keressük együtt veled*, ahogy a témában írva van: *És meghallották Jehúda és Benjámin ellenségei, hogy a számkivetettség fiai templomot építenek ... ekkor odaléptek Zerubbábelhez ...Hadd építsünk veletek, mert úgy mint ti, keressük mi is a ti Isteneteket* (Ezra 4:1-2). De szándékaik rosszak voltak, hogy megállítsák munkálataikban őket. Így válaszoltak (a számkivetettség fiai):

(6:2) Barátom lement kertjébe, azt parancsolta nekünk, hogy építsük meg a Szentélyét, és akkor majd ott velünk lesz.

a fűszeres virágágyakhoz, a füstölőszer elfüstölése.

hogy legeltessen a kertekben, és még **lement** a kertekbe, hogy legeltesse a juhait, ahová szétszórták őket. Sechináját azokra helyezi a zsinagógákban és a tanházakban, akik nem jöttek fel a száműzetésből.

hogy rózsát szedjen, meghallgatja és hallgatja azokat, akik Tórájáról beszélnek, hogy érdemeiket összegyűjthessék, és emlékkönyvbe írassák azokat előtte, ahogy a témában írva van: *Akkor egymással beszéltek az Istenfélők* (Mál 3:16). Azzal a kéréssel kapcsolatban pedig, hogy velünk együtt keressed őt, és velünk együtt építsél, **Én barátomé vagyok (Én 6:3)**, de te nem vagy az övé, és nem építhetsz velünk, ahogyan a témában írva van: *Nincs közöttök hozzánk, hogy építsetek házat Istenünknek* (Ezra 4:3), és írva van: *de nektek nincs osztályrészetek, sem jogotok, sem emléketek Jeruzsálemben.* (Nech 2:20).

(6:3) ki liliumok között legeltet, ki legelteti a juhokat egy nyugodt és jó legelőn.

(6:4) Szép vagy te, kedvesem, mint Tircza (תִּרְצָה) és a Szent, Áldott Legyen Ő dicséri őt ezáltal: **Szép vagy te, kedvesem**, amikor kedvemre (רְצוּיָה) teszel. Így magyarázzák ezt a kifejezést a Szifrében.

Bájos vagy te most, **mint** egykoron **Jeruzsálemben**.

félelmetes, mint a zászlós hadak, angyalok seregei. A tőled való félelmet rájuk rakom, hogy ne harcoljanak és állítsák meg a munkálatokat, ahogy Ezra könyvében írva van.¹⁷⁸

(6:5) Fordítsd el tőlem szemeidet! Mintha egy fiatalember (mondaná), akinek a menyasszonya kedves számára és tetszik neki, szeme pedig gyönyörű, ezért ezt mondja néki: „**Fordítsd el tőlem szemeidet**, mert amikor látlak téged, a szívem gőgös és büszke lesz, lelkem arrogáns lesz, és nem tudok ellenállni.”

azok megzavartak (הִרְיִבְנִי) **engem**, szívem gőgössé vált, ahogyan: *és büszkeségük:* (וְרִיבָם) *fáradtság és baj* (Zsolt 90:10), és *dölyfösködők* (רִיב) *veszteg-ülők*. (Ézs 30:7), idegen nyelven pedig *asoajier*.

Az allegorikus értelmezés pedig a következő: a Szent, Áldott Legyen Ő ezt mondja: „Ebben a Szentélyben már képtelenség neked helyreállítani a frigyládát, a fedelét és a kerubokat, mert ők

¹⁷⁸ Ezra 5:5.

megzavartak (הַרְהִיבֵנִי) *engem*, túlzott szeretetet mutatván irányodban, míg végül elárultatok engem.”

Hajad mint a kecskék nyája, dicséretre méltóak a fiatalok, gyengék és jelentéktelenek közepetted.

(6:6) Fogaid, a tiszték és a hatalmasok, akik közepetted vannak, teljesen jóindulatúak.

mint a juhok nyája, az anyajuh teljes mértékben felhasználható szent célokra: a gyapjúja kék-bíbor zsinórra, a húsa áldozatra, a szarva sófárra, a combcsontja fuvolára, bele hárfahúrokra, bőre dobra. De a nemzeteket a kutyaéhoz hasonlították, mert szent célokra teljesen használhatatlanok.

(6:8) Hatvanan vannak a királynők, Ábrahámra és leszármazottaira utal, akik hatvanan voltak. Ketura fiai tizenhatan voltak. Ismáél és fiai tizenhárman. Izsák és fiai hárman. Jákob fiai tizenketten. Ézsau fiai tizenhatan. A Krónikák első könyvében összesen hatvanan.¹⁷⁹ És ha mondja valaki, hogy Timnát nem szabad beleszámolni, mert nő, akkor számolja bele Ábrahámot a hatvanba.

nyolcvanan az ágyasak, (ha megszámolod) Noét és fiait Ábrahámig, azaz a bárkából távozó összes nemzedéket, nyolcvanat találsz. Ahogyan a királynők, akik a királyok feleségei, hatalmasabbak, mint az ágyasak, így Ábrahám és az ő utódai mindenkinél nagyobbak és fontosabbak voltak, mint látni fogod. Hágár királyok lánya volt. Timna szintén uralkodók lánya volt, mégis Ézsau ágyasává vált. Írva van: *a Save-völgyébe* (שֵׁוּיָה) (Gen 14:17), vagyis mindannyian egyhangúlag elhatározták (הוֹשִׁיּוּ) és Ábrahámot királlyá tették önmaguk fölé.¹⁸⁰

leányzók pedig szám nélkül, sok családra bomlottak szét az említettek.

(6:9) egy ő, az én galambom, és mindegyik közül ő az én választottam.¹⁸¹ Olyan, mint egy ártatlan galamb, aki tökéletesen a társával van.

¹⁷⁹ A fentiek mindegyike fel van sorolva név szerint a Szentírásban, a Rási által említett helyen (1Krón 1).

¹⁸⁰ Hangzáson alapuló szójáték.

¹⁸¹ A népek közül Izraelt választja ki az Örökkévaló.

egy ő az anyjának, vagyis gyülekezete számára. Rengeteg vita zajlik a tanházakban, de mindegyik abból a vágyból fakad, hogy megértsék a Tórát annak alapjai és valódi jelentése szerint.

kiváló ő a szülőjének, Jákob látta, hogy ágya (vagyis utódjai) tökéletes, fogyatékoság nélkül való, és hálát adott és dicsérte a Mindenható jelenlétét, amint írva van: *És leborult Izrael az ágy fejére* (Gen 47:31)

látták a leányok az ő nagyságában.

boldognak mondták, és vajon mi dicséretük?¹⁸²

(6:10) *Ki az, ki letekint* (הַשְׁקִיפָה) ránk? Magas helyről alacsonyra – ezt letekintésnek (הַשְׁקִיפָה) hívják. Így minden földnél magasabb volt a Szentély.

mint a hajnal, amely fokozatosan virrad fel; így volt Izrael a második Szentély idejében. Kezdetben Zerubábel Jehuda kormányzója volt, de nem király, és alávetettek voltak Perzsiának és Görögországnak, utána pedig a Hasmoneusok háza legyőzte őket és királyokká váltak.

félelmetes mint zászlós hadak, félelmetes a hőseivel, mint az angyalok zászlós hadai. Mindezzel a Szent, Áldott Legyen Ő, dicséri Izrael gyülekezetét, azzal kezdve: *Szép vagy te, kedvesem, mint Tircza* (Én 6:4), és az egész szakasz egészen idáig tart (6:4-10).

(6:11) *A diófás kertbe mentem le*, még ez is a Sechiná beszédéhez tartozik: „Eljöttem hát ebbe a második Szentélybe, hozzád.”

megnézni a völgynek rügyeit, milyen harmatot, vagyis jó cselekedeteket láthatok benned.

vajon kivirult-e a szőlő, vajon kivirágoznátok-e előttem bölcseknek, írástudóknak és tanároknak.

kivirágoztak-e a gránátfák, azok, akik teljesítik a parancsolatokat, tele vannak érdemekkel. Miért hasonlítják össze a Izraelt egy dióval?¹⁸³ Csakúgy, mint ahogy ezt a diót, úgy látja, hogy teljes egészében fás részből áll (héjból áll, és kívülről ránézve) nem tudható, mi van benne. Ha megrepedezik, (akkor látható, hogy) tele van kis rekeszekkel. Így szerény és alázatos

¹⁸² A kérdésre a következő versek adnak választ.

¹⁸³ Rási a vers első szavait értelmezi allegorikus módon.

cselekedeteiben Izrael is, és a köztük lévő tanoncok nem észlelhetők, és nem dicsekednek, a saját dicséretüket nem hirdetik. De ha megvizsgálod őt, tele van bölcsességgel. Számos további midrási értelmezés létezik ebben a kérdésben: Ha ez a dió iszapba esik, belseje nem szennyeződik be, ugyanúgy a Izraelt is száműzték a nemzetek közé, és sok csapást szenvednek el, de tetteik nem válnak szennyezetté.

(6:12) Nem tudom, Izrael gyülekezete panaszkodik: „Nem tudtam, hogyan kell őrizkedni a bűntől, hogyan kell megőriznem dicsőségemet és nagyságomat, végül elbuktam az alaptalan gyűlölet és viták miatt, amelyek a Hasmoneus királyok, Hurkánosz és Arisztobulosz uralkodása alatt fokozódtak. Míg végül egyikük be nem hívta a római királyt, és megkapta a királyságot kezéből, és vazallussá vált. Azóta »**lelkem tett engem**, hogy olyan legyek mint a **szekerek**, hogy más nemzetek nemesei engem hajtsanak.«”

Aminádáb (עמי נדיב), mint nemes nép (עם נדיב), de van benne egy fölös *jod* (י) betű, mint a *jod* (י) betűk az alábbi esetekben: *a csipkebokorban lakozónak* (שִׁכְנִי) (Deut 33:16), *nappal ellopottat* גִּנְבֹתִי (Gen 31:39) és *a népben bővelkedő* (רִבְתִּי) (Lam 1:1).

lelkem tett engem, „én magam neveztem ki őket önmagam fölé”, ahogy a témában írva van: *majd föled rendeli, akiket társaknak szoktattál magadhoz fejekül* (Jer 13:21).

(7:1) Térj vissza, térj vissza Sulamit, azt mondják nekem „**Térj vissza, térj vissza**, az Örökkévaló követésétől”.

Sulamit (הַשּׁוֹלְמִית), te, aki tökéletes (בְּשֵׁלְמָה) vagy hitetben, **térj vissza, térj vissza**, hozzánk.

hadd nézzünk (וְנִחְזֶה) **téged**, kijelölünk közüled kormányzókat és vezetőket, mint *Te pedig szemelj ki* (תִּחְזֶה) *az egész népből derék férfiakat* (Ex 18:21). Rabbi Tánchumá így magyarázta. Másik magyarázat:

hadd nézzünk (וְנִחְזֶה), hadd gondolkodjunk el azon, milyen nagyságot adjunk neked, de ő azt mondja: „Mit ajánlhattok fel (תַּחֲזִי) egy tökéletesnek? Milyen nagyságot tudsz adni nekem, amely felér az én a nagyságomhoz, vagy akár a körkörös (מְחוּלוֹת) sivatagi táborok (מַחֲנוֹת)

zászlóinak nagyságához?”¹⁸⁴ *Sulamit*, - *anterin*. Négy alkalommal vittek száműzetésbe minket.¹⁸⁵

(7:2) Mily szépek a te lábaid a sarukban, azt mondják neki: „Szeretnénk, ha hozzánk ragaszkodnál, amiatt a kegyesség és fontosság miatt, amelyet láttunk benned, amikor még gyönyörű voltál.”

Szépek a te lábaid, az ünnepi zárandoklatokra menvén, **nemesnek leánya te!**, nemesek leánya.

Csípőd fordulatai, csípőd titkai, **mint ékszerek** (תְּלָאִים) az arany ékszerek gyűjteményét arany ékszereknek (תְּלֵי כְּתָם) hívják, arabul *al a chali*. Rabbijaink úgy magyarázták, hogy ez a kifejezés az áldozati oltár alapjaiban található lefolyócsövekre utal, amelyek a teremtés hat napján lettek megalkotva, és kerek, mint a csípő; az **ékszerek** (תְּלָאִים) kifejezés ásásra utal, mint ahogyan: „azt, amelyet egy veremből kiástak (חולית).”¹⁸⁶

Művész (אָמֵן) **kezeinek a munkája**, a Szent, Áldott Legyen Ő kezeié, ahogyan a Szukka traktátusban olvasható: a **művész** (אָמֵן) olyan, mint az iparos (אומן).¹⁸⁷ A Szent, Áldott Legyen Ő dicsérete, ahogy Izrael dicsóíti őt, fentről lefelé halad. Itt kezdi, **feje finom arany (Én 5:11)**, és folyamatosan halad lefelé, **lábszárai márvány-oszlopok (Én 5:15)**, mert azért jönnek, hogy kiengeszteljék őt, hogy lehozzák a Sechináját az égből a lenti világba. Ő pedig, (ezekben a versekben) dicséretükkel lentől felfelé halad, kezdve ott, hogy **mily szépek a te lábaid a sarukban**, ezek a lábak. Mindaddig halad, amíg kimondja, hogy **fejed te rajtad mint a Karmel (Én 7:6)**. Mert azért jön, hogy magához vonzza őt.

(7:3) Köldököd, mint kerek (הַסֶּהַר) **medence**, Ez is egy dicséret, melyben barátnői dicsérik a cselekedetei miatt, mondván: „méltó vagy, hogy csatlakozz”. A köldököd olyan, mint egy tiszta vizű medence, amelyben fürödnek, mely kerek és márványból készül, melyet arabul *száhár-*

¹⁸⁴ Rási itt a nem leírt versrészt kommentálja, szóhasonlóság alapján. מִהֲתִחַזּוּ בִשְׁוִלֵמִית כְּמַחֲלַת הַמַּחֲנִים „Olyat mint a máchanájimi táncot!” A táborok (מַחֲנֵה) a Máchanájim helynévre rímel (מַחֲנֵה), a kőrtánc pedig a körkörösségre (מְחֻלּוֹת).

¹⁸⁵ Rási itt a négy királyságra utal. A magyarázatok szerint a „négy száműzetés” Babilónia, Perzsia, Görögország és Róma elnyomásának felel meg. Dán. 2:37-41; 7:4-8; 8:8,22. Más kéziratban, vagy nyomtatásban nem szerepel ez a magyarázat.

¹⁸⁶ bÉr. 78a.

¹⁸⁷ bSzuk 49a.

nak (סֶהַר) hívnak. Mivel a köldök olyan, mint egy kerek rész, a Szentírás egy kerek medencével hasonlítja össze. Az allegória a Kőkamrára utal, amely a világ köldökében helyezkedik el.¹⁸⁸

nincs híján kész boroknak, az ital, a bor nem fog elfogyni onnan soha. Vagyis a tanítás nem szünetel, és nem hiányzik soha onnan.

hasad búzahalmaz, melyre mindenkinek szüksége van.

Bekerítve (סִוְגָה) lilimokkal, bekerítve, körülvéve (מְסֻיִּגָּת) egy rózsakerítéssel. Egy ilyen törekeny kerítés elegendő neki, hiszen senki sem törné át, hogy belépjen. Íme, egy vőlegény belép az esküvői sátorba, vágyakozik a házassága szeretetére. Amikor kapcsolatba lép vele, a nő azt mondja neki: „Láttam egy akkora csepp vért, mint egy mustármag.” Elfordítja az arcát. Milyen kígyó harapná meg őt? Milyen skorpió szúrná meg őt?¹⁸⁹

Az egyik halad az út mentén, és frissen érett gyümölcsöt lát a fügefák tetején. Ahogy kinyújtja a kezét, hogy leszakítsa, ekkor azt mondják neki: „Ezek Izrael gyümölcsei”, visszahúzza, mert figyelmeztetik a rablás miatt.¹⁹⁰ Ez a **Bekerítve rózsákkal** jelentése.

(7:4) Két kebled, a két kőtábla. Másik magyarázat: a király, és a főpap.

(7:5) Nyakad, a Szentély, és az oltár, mert egyenesen állóak és magasak. A Kőkamra is erősségre és védelemre lett megalkotva, **mint** megerősített **torony**.

Szemeid olyanok, mint **ama tavak Chesbónban**, (בְּרִכּוֹת בְּחֶשְׁבוֹן) ahonnan folyik a víz: ilyen a te szemed **a népes város kapuja mellett**. Bölcséid, amikor Jeruzsálem, **a népes város** kapuiban ülnek, és az évszakok és a csillagképek jeleinek számításával (בְּחֶשְׁבוֹן) foglalkoznak, akkor bölcsességük és értelmük a nemzetek szemében olyanok, mint a vízmedencék, vagyis árasztják a vizet. Úgy is lehet magyarázni, hogy az **ama tavak Chesbónban**, (בְּרִכּוֹת בְּחֶשְׁבוֹן) kifejezés galambokra utal, mely a Misna nyelvezete: „Ha egy ember a társától galambokat vett egy galambdúcból, akkor el kell engednie az első kikelt párt (בְּרִיכָה).”¹⁹¹ Idegen nyelven *kovedes*.

¹⁸⁸ A Kőkamra, amely a Szentély része, úgyszintén a világ központjában helyezkedik el. Ld. a vers magyarázatát a Negyedik fejezetben.

¹⁸⁹ Mivel betartja a házasság tisztasági törvényeit, ezért nem érheti őt bántódás a későbbiekben. ezután egy újabb magyarázat jön.

¹⁹⁰ Vagyis erkölcsös, fél a lopástól, betartja a törvényeket.

¹⁹¹ mBB 5:3.

Arcod (אַרְצֹד), **mint a Libanon tornya**, nem tudom úgy magyarázni, hogy orrot jelentsen, sem az egyszerű jelentésként, sem pedig az allegorikus jelentésként. Hiszen milyen szépséget dicsérnénk egy orrban, amely toronyként nagy és magas? Ezért azt mondom, hogy az **ápéch** (אַפֶּח), kifejezés arcot jelent, és azért, mert azt egyes számban jelenik meg, és nem többes számban (אַפִּי). Hiszen a homlokról beszél, amely a fő megkülönböztető tulajdonság az arcon, amint a témában írva van: *Arcuk kifejezése tanúskodott ellenük* (Ézs 3:9). És ez onnan tudható, hogy fokozatosan, alulról felfelé dicséri őket, így pl. a **szemeid ama tavak Chesbónban**, után a homlok kell, hogy következzen. Így dicsérik a nemzetek is: „és a homlokod erősen ellenáll” azok homlokainak, akik ártani akarnak és csábítanak téged.

Mint a Libanon tornya mely Damaszkusz felé tekint, egy midrásban láttam (azt a magyarázatot), hogy ez a Libanon erdő háza, amelyet Salamon készített (1Kir 7:2). Aki a tetején áll, megnézheti és megszámolhatja, hogy hány ház van Damaszkuszban. Egy másik magyarázat: az arcod Damaszkusz felé néz, (vagyis) várakozással tekint arra (az időre), amikor Jeruzsálem kapui elérnek Damaszkuszig, mert eljön az az idő, amikor Jeruzsálem meghosszabbodik és kiterjeszkedik Damaszkuszig.

(7:6) Fejed terajta, mint a Kármel, ez a fej tfilinje, amelyről azt mondják: *És látják majd mind a föld népei, hogy az Örökkévaló nevéből neveztetel, és félni fognak téged.* (Deut 28:10) Ez az ő erősségük és félelmük, mint a hegyek sziklái, és a hegyek közül a legjelentősebb a Kármel-hegy.

s fejed hajfonata, názirjaid fonott haja **olyan** gyönyörű a parancsolatával, **mint a** fonott **bíbor** gyapjú.¹⁹²

s fejed hajfonata (דָּלֵת), azért hívják felemeltnek (דָּלֵת) mert a hajfonat fel van emelve (מִדָּלֵת), a fej koronája fölé, ezért hívja így: **s fejed hajfonata**.

király, megkötve fűrtökben, a Mindenható neve a hajfűrtjeibe van kötve, ahogy írva van: *az Istene koronája van a fején* (Num 7:6).

¹⁹² A názirság egyik előírása, hogy a haját tilos volt lenyírni, növesztetni kellett.

Fürtökben, koranz.¹⁹³ Így hívják az övfűzőket, amelyekkel az öveget megkötik. Egy másik magyarázat: **megkötve fürtökben**. A Szent, Áldott Legyen Ő szeretettel kötődik hozzád és a gyorsaság által, amellyel futsz előtte.

(7:7) Mily szép vagy és mily kedves vagy, miután részletesen dicsérte az egyes testrészeket, a Szentírás mindent összesít egy kifejezésben, **mily szép vagy** teljes egészében, **és mily kedves vagy**, hogy ragaszkodjon hozzád olyan szeretettel, amely megfelelő öröme szolgál.

(7:8) Ez a te termeted hasonlít a pálmához, megláttuk **termeted** szépségét Nebukadnecár idején, amikor az összes nemzet letérdelt és leborult a kép előtt, te pedig állva maradtál, kiegyenesedett termettel, mint ez a pálma.

és kebleid szőlőfürtökhöz, Chánánjá, Misáél és Ázárjá, akik ott voltak neked, mint keblek, amelyekből szopni tudsz. Azért hasonlítják őket szőlőfürtökhöz, amelyek italokat szolgáltatnak, mert így tápláltak mindenkit, és így tanítottak meg mindenkit arra, hogy nincs olyan félelem, mint a te félelmed.

Eddig a versig (7:1-8) a nemzetek dicsérték őt (Izraelt). Innentől kezdve a Sechiná szavai Izrael száműzöttjeinek szólnak, akik a nemzetek között vannak szétszórva.

(7:9) azt mondtam: hadd megyek föl a pálmára, dicsérlek téged a mennyei seregek közül, hogy felmagasztalva és megszentelve vagyok általatok, a földi lakóhelyeteken, mert megszentelted a nevemet a nemzetek között.

megragadom gallyait (בְּסִטְנָיוֹ) megragadlak titeket, és ragaszkodom hozzátok. Az (סִטְנִים) gallyakat jelent.

s legyenek a te kebleid, és váltsátok valóra szavaimat, hogy nem csábultok el a nemzeteket után, és a köztetek lévő jók és bölcsék kitartóak lesznek a kellemben, hogy választ adjanak azoknak, akik csábítanak téged, hogy a közöttetek lévő érdemtelenek is megtanulják ezt tőlük.

¹⁹³ Ófranciául *koranz*.

(7:10) és *ínyed* olyan lesz, *mint a jó bor*, vigyázzon a válaszaival, mert olyanoknak kell lenniük, mint a legjobb bor.

mely simán (לְמִישָׁרִים) *folyik barátomnak*, mondván, hogy óvatosan válaszolok nekik, hogy kitartóan megmaradjak a hitemben, és beszédem őszinte (מִישׁוֹר), szívből jövő szeretettel *folyik barátomnak*, nem csalással és ármánykodással.

mint a jó bor..., amely *megszólaltatja az alvók ajkait*, még a sírban fekvő őseim is örülni fognak velem, és köszönetet mondanak a sorsukért. A *dovév* (דּוֹבֵב) szó mozgásra utal – *fromier*.¹⁹⁴ Gyökere beszédet fejez ki. És ez a válasz: *Én barátomé vagyok s hozzám van vágyakozása*.

(7:12) *Jer, barátom, menjünk ki a mezőre*, rabbijaink az Eruvin traktátusban ezt úgy magyarázták, hogy Izrael gyülekezete azt mondta: „A Világmindenség Ura, ne ítéljen engem meg olyan nagyváros lakójaként, ahol rablás és szexuális erkölcstelenség van, hanem úgy, mint a falusiakat, akik kézművesek, és a nehéz helyzetben is a Tóra tanulmányozásával foglalkoznak.”¹⁹⁵

háljunk meg a falvakon (בְּכִפְרִים), a hitetlenek között (בְּכוֹפְרִים). Gyere és megmutatom neked Ézsau leszármazottait, akiknek jólétet adományoztál, de akik nem hisznek (וְכוֹפְרִים) benned.

(7:13) *Korán induljunk a szőlőkbe*, ezek a zsinagógák, és a tanházak; *lássuk, vajon kivirult-e a szőlőtő*, ezek a Bibliát tanulmányozó bölcsek; *megnyílt-e a szőlővirág*, amikor a virágzatok lehullanak, és a szőlőfürtök meglátszanak, az a bimbózás idejének tekinthető, ehhez a Misnát tanulmányozó bölcsek hasonlatosak, mert örömet nyújtanak a Tóra tanításakor; *kivirágoztak-e a gránátfák*, amikor éretté válnak a gyümölcsök, a virág lehullik; *kivirágoztak-e*, amikor lehullik a virág, a gyümölcshöz hasonlatosak – ezekhez a Talmudot tanulmányozó bölcsek hasonlatosak, mert ők a teljes bölcsesség birtokában vannak, és megérették a tanításra; *ott adom neked szerelmemet*, itt megmutatom neked dicsőségemet, valamint fiaim és lányaim dicséretét.

¹⁹⁴ Ófranciául *fromier*.

¹⁹⁵ bEruv 21b

(7:14) A kosarak (הַדֹּדָאִים) illatot adnak, a jó és a rossz füge kosarak, amint írva van a témában: *Láttatta velem az Örökkévaló, és íme, két kosár (דֹּדָאִים) füge, ...Az egyik kosár (הַדֹּדָאִים) igen jó füge, a másik kosár (הַדֹּדָאִים) pedig igen rossz füge, amely nem ehető. (Jer 24:1-2)*, ezek Izrael bűnösei, most azonban már mindketten **illatot adnak**, mindketten keresik színedet.

és ajtóink mellett mindenféle drága gyümölcsök, sok parancsolat jutalmát tudhatjuk magunkénak.

újakat is, régieket is, az írástudók új gondolataival együtt mind a **régieket is**, melyet rólam írtál.

Számodra tettem el, a neved kedvéért és a szolgálatodért **tettem el** a szívembe. Másik magyarázat: **számodra tettem el** azokat, hogy megmutassam, hogy betartottam őket.

(8:1) Vajha úgy volnál mint testvérem nékem, hogy úgy fogsz vigasztalni engem, ahogy József tette a testvéreivel, bár ők gonoszul cselekedtek vele, és ennek kapcsán írva van: *megvigasztalta őket* (Gen 50:21).

találnálak az utcán, megcsókolnálak, megtalálnám prófétáidat, akik a nevedben beszélnek, és megölelném és megcsókolnám őket; azt is tudom, hogy **nem is gúnyolódnának rajtam**, mert a szereteted arra érdemes, hogy szerelmed folytassa annak keresését.

(8:2) anyám házába, a Szentély.

hogy tanítsál engem, ahogy szokásod volt a Találkozás Sátorában.

inni adnék neked a fűszeres borból, az öntőáldozatok.

Mustjából, édes bor.

(8:3) Balja fejem alatt...

(8:4) Megesketlek titeket, Izrael gyülekezete most a nemzeteket szólítja fel: „Bár panaszkodok és panaszkodok, barátom fogja a kezem, és ő támaszul van nekem a száműzetésemben; ezért **megesketlek titeket... ne ébresszétek és ne ébresztgessétek**, mert hiába (tennétek így).”

(8:5) **Ki az**, a Szent, Áldott Legyen Ő, és bírósága beszél Izrael Gyülekezetéről: „**Ki az?** Mily fontos ő, akit mindenféle jó ajándékkal emeltek fel (שנתעלתה) a sivatagból!¹⁹⁶ Ott felmagasztosult (נתעלתה) a tóraadáskor és a Sechinához való ragaszkodásában. Szerelme mindenki számára látható volt, bár még mindig száműzetésében volt.”

támaszkodva (מתרפקת) **barátjára**, kötődik barátjához, elismeri, hogy társa és ragaszkodik hozzá. A *ráfik* (רפק) arabul barátot jelent, a *rufktá* (רפקתא) barátság.

Az almafa alatt ébresztettek föl, így beszél, amikor barátja szerelmét keresi.

Emlékezz, hogy a Színáj-hegy alatt, amely úgy függött a fejem fölött, mint egy alma, ott **ébresztettek föl**. Ez a fiatal feleség szeretetét fejezi ki, aki éjjel felébreszti szeretett kedvesét, amikor az ágyban alszik, megöleli, és megcsókolja.

amott vajudott veled az anyád, íme, már említettük, hogy a Szent, Áldott Legyen Ő az édesanyjának hívja őt.¹⁹⁷

Aki téged szült...ott vajudott veled, a szülési fájdalmakra utal.

vajudott veled (חבלתה) fájdalmat (חבלים) okoztál neki, mint *gyermekeim elmentek tőlem* (יִצְאוּ מִמֶּנִּי) (Jer 10:20), tőlem mentek el (יִצְאוּ מִמֶּנִּי).

(8:6) **Tégy engem mint pecsétgyűrűt**, e szerelem kedvéért pecsételd meg velem a szívedet, hogy ne felejts el engem, és azért, hogy meglásd, hogy **erős mint a halál a szerelem** – a szerelem, mellyel szerettem téged, összemérhető a halállal, hiszen feláldozom magam miattad.

kemény mint az alvilág a féltékenység, az a hevület, mellyel a nemzetek féltékenyek voltak és viszálykodtak ellenem, teéretted. A **féltékenység** mindenhol a bosszúállás érzését jelenti, mely hatalmába keríti a szívet. Idegen nyelven *enprenment*.

¹⁹⁶ Az Énekek 8:5 versben az **aki feljön** (עלה) **a sivatag felől** kifejezésre utal Rási. A *feljön* (עלה) ige ugyanis azonos gyökkel rendelkezik a *felemeltek* (שנתעלתה) igével, amely azonosság az exegézis alapját adja.

¹⁹⁷ Ld. Rási Énekek 3:11

Tűz, Isten lángjából, a Gehinnom lángjának ereje által keltett erős tűzlángok. A **hevei** fölé helyezett **zákéf gádol** jelentése a **tűz** szó helyéről tanít nekünk, mely eszerint az **Isten lángja** kifejezéshez kapcsolódik, azt jelenti: **Isten lángjából** való **tűz**.¹⁹⁸

(8:7) **Sok víz**, a nemzetek. **Folyamok**, fejedelmeik és királyaik.

Mivel a „lángok” szóval jelöli a Sechinát, a **Sok víz** kifejezés illenek rájuk.¹⁹⁹

Nem bírja kioltani..., nem sodorják el erő és félelemkeltés által, de csábítással és csábítgatással sem.

ha háza egész vagyonát adná valaki a szerelmedért cserébe, gúnyolódva gúnyolódnának rajta: mindezzel a Szent, Áldott Legyen Ő és bírósága tanúskodik Izrael Gyülekezetéről, hogy **barátjára támaszkodik**.

(8:8) Most pedig **Van nekünk kis hűgunk** (תִּחְסֶה), a földi tartózkodási helyén, aki csatlakozik (מתאחה) és kötődik hozzánk, velünk barátkozik, de ő **kis hűgunk**, és jobban kicsinek tekinti önmagát, mint minden más nemzet, ahogy a téma kapcsán írva van: *nem mivel számosabbak vagytok* (Deut 7:7), mert ők kicsinek tekintik magukat.

hűgunk (תִּחְסֶה), összekötés (יִחְסֶה) kifejezése, mint “Ezek azok a szakadások, amelyeket nem lehet teljesen összevarni (מתאחה)”.²⁰⁰

keblei nincsenek, ahogy a témában írva van, az egyiptomi száműzetés kapcsán: *az keblek megszilárdultak* (Ez 16:7) – amikor megérkezett a megváltás ideje.²⁰¹ De ebben az esetben, (neki még) **keblei nincsenek**, (vagyis) neki még nem érkezett el a szerelem ideje. **Mit tegyünk nővérünkkel, azon a napon, a melyen majd megkérlik?** Amikor a nemzetek azt suttogják róla, hogy elpusztítják, ahogy a témában írva van: *jertek, semmisítsük meg őket a nemzetek sorából* (Zsolt 83:5).

¹⁹⁸ Rási szerint, a *táámim*, a dallamos hangsúlyjelek alapján a **hevei** (הֶעָוֵי) kifejezés különálló, vagyis nem constructus formában kapcsolódik a **tűzhöz** (שֵׁן), mely nyelvi forma az alábbi, gyakori fordítást eredményezné: **hevei tűznek hevei, Istennek lángja**.

¹⁹⁹ A „sok víz”, vagyis Izrael ellenségei az Örökkévaló lángját, a Sechinát próbálják eloltani.

²⁰⁰ bMK 26a.

²⁰¹ Az egyiptomi kivonulás ideje.

(8:9) Ha kőfal ő, ha erős a hitében és félelmében, hogy velük szemben felálljon, mint egy rézfal, hogy ne tudjanak belé hatolni, vagyis ne házasodjon össze velük, és ők így nem keverednek vele, akkor ők sem fogják tudni elcsábítani őt.

építünk rá ezüst toronysort, mi erősített város leszünk az ő számára, mint korona és szépség, és megépítjük számára a szent várost és a Szentélyt.

s ha kapu ő, amely megfordul a csuklópántoknál, és kinyílik, amikor valaki kopogtat – akkor ő is, ha nekik kinyílik, hogy belépjenek, és ő pedig bennük legyen.

zárjuk el őt fatáblával, az ajtójára fából készült paneleket rakunk, amelyek rothadnak, és amelyeket a féreg rág, és megesz. Erre Izrael gyülekezete így válaszol:

(8:10) Én kőfal vagyok, barátom szerelmében kitartó, **és kebleim, mint a tornyok** – ezek a zsinagógák és tanházak, melyek táplálják Izraelt a Tóra szavaival.

Akkor, amikor ezt mondom, olyan **lettem szemében, mint nő, a ki békét (שְׁלוֹם) talált.** Mint egy menyasszony, aki tökéletesnek (תְּלֵמָה) találtatik és aki békét talál a férje házában.

(8:11) Volt Salamonnak egy szőlője, ez Izrael gyülekezete, ahogy írva van: *Mert az Örökkévalónak, a seregek urának szőlője Izrael háza* (Ézs 5:7).

Baál-Hámónban (הַמִּזְוֵה), amely népes és benne emberek sokasága (הַמִּזְוֵה) él.

Baál, síkságra vonatkozó kifejezés, mint a hármassíkság: *Baal-Gádtól a Libanon völgyében* (Józs 12:7).

átadta a szőlőt az őrzőknek, elnyomó uraságok kezébe adta őket: Babilónia, Média, Görögország és Edom (kezébe). A Midrás Sir háSirimben találtam némi bizonyítékot arra, hogy ezek az **őrzők** a birodalmak.

ki-ki hoz fejében, bármit is gyűjtöttek be tőlük (hivatalos címen): adókat, tizedet, illegális elkobzást, mindent azért gyűjtöttek, hogy saját otthonukba vigyék.

(8:12) Az én szőlőm előttem van, az ítélet napján a Szent, Áldott Legyen Ő törvény elé viszi őket, és azt mondja: „**Az én szőlőm,** annak ellenére, hogy átadtam nektek, az enyém ő, és

előttem van minden, amit magadnak ragadtál meg, az ő gyümölcséből. Nem rejthető el előlem az, amit begyűjtöttél tőlük.” És így válaszolnak: „**Az ezer a tied, Salamon**, az ezer ezüst darab, amit tőlük összegyűjtöttünk, mindent visszaadunk neked, **s a kétszáz azoké, kik őrzik a gyümölcsét**. És még sokat hozzáadunk saját magunk (vagyonából), és nekik, vezetőiknek és bölcséknek adjuk.” Ahogy a témában írva van: *a réz helyett aranyat hozok* (Ézs 60:17)

És úgy is lehet magyarázni azt, hogy **s a kétszáz azoké, kik őrzik a gyümölcsét**, hogy annak a törvénye szerint, aki részesül a megszentelt vagyonból, meg kell fizetnie a tőkét és ráadásként az ötödöt. Mi is fizetni fogunk azért, mert *Szentség Izrael az Örökkévalónak, termésének zsengeje* (Jer 2:3), a tőkét és ráadásként az ötödöt, azaz a tőke ötödét. A kétszáz pedig ezer ötöde.

(8:13) ki a kertekben lakol, a Szent, Áldott Legyen Ő beszél Izrael gyülekezetéhez: „Te, aki száműzetésben vagy szétszórva és idegenek kertjében legelsz, és zsinagógákban és a tanházakban ülsz.”

társak figyelnek hangodra, a szolgálattelvő angyalok a társaid, ők hozzád hasonlóan Isten fiai, **figyelnek** és jönnek **hangodra** hallgatni a zsinagógákba.

hallasd velem, utána pedig megszentelik (nevemet), ahogy írva van: *midőn együtt ujjongtak a reggel csillagai* (Jób 38:7), ez Izrael, majd pedig: *s riadoztak mind az Istenfiak* (uo.).

(8:14) Fuss el, barátom, ebből a száműzetésből, és válts meg közülük.

légy hasonlóvá a gazellához, siettetve a megváltást, és lakoztasd Sechinádat **a fűszerek hegyein**, az pedig Mórija hegye, és a Szentély, mely legyen felépítve hamar, még napjainkban. Véget ért a Szentek Szentje.²⁰²

²⁰² Arámiul. Utalás Rabbi Akiva mondására, miszerint az Énekek éneke a Szentek Szentje (ld. a Bevezetőt).

Negyedik fejezet – Oktató és polemikus jellegű üzenetek Rási Énekek énekéhez írt kommentárjában

Rási a rabbinikus irodalom különböző forrásaira alapozza magyarázatát. *Derás* kommentárja az Énekek énekéhez lényegében egy antológia, midrásgyűjtemény. Az olvasó akkor láthatja igazán a kommentátor „rejtett üzenetét”, ha tudja, milyen midrások álltak az író rendelkezésére az adott versről. Az Énekek éneke minden versének ugyanis többféle lehetséges aggadikus kommentárja van, így a művet kommentáló tudósnak különféle *aggadák* közül van lehetősége választani. Előfordul, hogy kitapintható bizonyos szándék e választások hátterében, főleg az eredeti, vagyis más forrásokban nem található kommentárok esetében. Másképp fogalmazva: egy-egy aggadikus kommentár forrásainak kutatása felfedheti a kommentátor, valamint korszakának, közösségének, teológiai, edukációs, polemikus, stb. nézeteit. Esetünkben Rási magyarázatainak vizsgálatával felfedhetők retorikai szándékai, pl. oktatói jellegű és polemikus-apologetikus karakterű mondanivalója. A Rási kommentárhoz fűzött alábbi kommentár („szubkommentár”) elsődleges célja kontextusba helyezni Rási olyan magyarázatait, amelyekben ilyen és hasonló retorikai üzeneteket találhatunk. A kiválasztott kommentárok szövegében a kinyilatkoztatás egy aktusa (megjelenés, beszéd, Jelenlét, stb.), egy hely, esetleg tárgy jelenik meg, amellyel a kinyilatkoztatás asszociálható.

Rásinak feltehetőleg az alább felsorolt midrásgyűjtemények álltak rendelkezésére az Énekek éneke-kommentár írása közben. Ezek az Énekek énekéhez is fűznek aggadákat, homíliákat. Természetesen nem biztos, hogy pontosan olyan formában láthatta őket Rási, mint mi, azonban egyértelműen kimutathatóak párhuzamos források az alábbi gyűjteményekből:

A három fennmaradt midrásgyűjtemény az Énekek énekéről:

- Sir háSirim Rábbá (SirR).
- Midrás Sir háSirim (MidrasS).
- Pármai kézirat (MS de Rossi 541): Midrás Zuta (MidrasZ), avagy Ágádát Sir háSirim (AgadatS).

Tannaitikus midrások²⁰³

- Mechiltá de Rabbi Jismáél (Mechilta)
- Mechiltá de Rabbi Simon bár Jocháj (Mechilta Rásbi)
- Szifré Bámidbár (SzifréBám)
- Szifré Devárim (SzifréDev)
- Szifrá

Homiletikus midrások

- Pesziktá de Ráv Káháná (PRK)
- Tánchumá (Tan)
- Tánchumá Buber (TanB)

Exegetikus midrások

- Berésit Rábbá (BerR)
- Semot Rábbá (SemR)
- Vájikrá Rábbá (VajR)
- Bámidbár Rábbá (BamR)
- Devárim Rábbá (DevR)

Az alábbi szempontok szerint értelmezzük Rási kommentárját:

- Átvesz-e Rási egy korábbi exegézist? Ha igen, milyen formában? Esetleg eredeti homíliáról van szó?
- Hogyan jelenik meg a kinyilatkoztatás és a tóratanulás a magyarázatban?
- Milyen teológiai, edukatív esetleg polemikus jellegű gondolatot találhatunk benne?
- Milyen egyéb retorikai célokat olvashatunk ki a magyarázatból?

²⁰³ A midrások kategorizálásához ld. Stemberger, 77-88.

Előzetes megjegyzések:

- A Sechiná fogalmát a Jelenlét fogalmával azonos értelemben használom.
- A *gálut* fogalmát felcserélhetően használom a diaszpóra, és a száműzetés fogalmaival.
- A „nemzetek” fogalmát Rási által hangoztatott értelmében használom: „minden nem-zsidó nép”.
- A Tóra fogalmát rabbinikus értelmében használom, vagyis a fogalomba beleértem az írásbeli és a szóbeli tant, valamint általában „zsidó tanulmányokat” is.
- Izrael fogalma Izrael népére vonatkozik, nem a földrajzi, vagy személynévként értendő.

Énekek 1:2 - Csókoljon engem szája csókjaival, mert bornál jobb a szerelmed

Rási – Allegorikus értelme szerint pedig nekik adta Tóráját, és szemtől szemben beszélt velük. Ez a szeretet pedig kellemesebb számukra minden örömnél. Biztosította őket arról, hogy még megjelenik nekik, hogy megmagyarázza gondolatainak titkait, titokzatos rejtélyeit. Ők pedig könnyörögnek, hogy tartsa be szavát. Ezt jelenti az a kifejezés, hogy *Csókoljon engem szája csókjaival*.

Magyarázat – Az állítás, hogy Isten nem csak Mózesrel, hanem a néppel is közvetlenül beszélhetett, már a Tórában is szerepel.²⁰⁴ A rabbinikus felfogás szerint a „szemtől szemben” közvetlen beszédet jelent, vagyis nem látványt.²⁰⁵ A csók eszerint a nép és az Örökkévaló közötti intimitás erősségére utal, melynek a lényegi eleme a tóraadás.²⁰⁶ Rási itt arra is utalhat, hogy forrásai a tóraadást nem csak közösségi szinten képzeltek el, hanem egyénileg is, vagyis a parancsolatok átadását minden egyes izraelita külön-külön megtapasztalta.²⁰⁷ Isten nemcsak népként, hanem egyénenként is szólt az emberekhez. Az olvasó tehát már a kommentár elején szembesül avval, hogy az Énekek éneke intim hangvétele a kinyilatkoztatásra is használható, és ő ebben egyénileg is szerepet kap. Az az érzésünk lehet, hogy ez a fajta exegézis polémiaiba száll a törvény szigorúságának, olykor kegyetlenségének üzenetével. A Tóra – Isten egyik legbelsőbb titka, így annak átadása intim pillanat. Rási korában természetesen ez a nyelvezet a tóratanulás aktusára is utalhatott, amely ezáltal egyfajta meghitt, bensőséges cselekedetként jelenik meg.

²⁰⁴ Deut 5:4.

²⁰⁵ Ibn Ezra Deut 5:4.

²⁰⁶ Rosenthal szövegkritikai jegyzetei nem említik, hogy Rási itt a SirR egy hagyományára támaszkodhat, amely szerint a *Csókoljon engem szája csókjaival* kifejezés a kinyilatkoztatásra utal és a tóratanulásra való vágyat jelenti. Az egyik hagyomány szerint minden egyes csók egy-egy parancsolatot jelent.

SirR 1:2:4 123a. אמרו לו רבינו משה ולוואי יגלה לנו פעם שנייה ולוואי ישקני מנשיקות פיהו ולוואי יתקע דברי תורה בלבנו „Mondták neki: »Tanítónk, Mózes! Bárcsak felfedné magát előttünk másodszor is, bárcsak *Csókolna engem szája csókjaival*, bárcsak szívünkbe helyezné a Tóra szavait!«”

Uo. 1:2:2 122b, ld. fentebb.

²⁰⁷ A TanB leírja, hogy minden ember látott egy arcot, egy külön, személyes kinyilatkoztatást, hogy minden egyes egyén azt érezze, hogy „csak vele beszélt”.

TanB Jitró 17. כך הקב"ה כשהיה מדבר כל אחד ואחד מישראל היה אומר עמי היה הדבור

„Amikor a Szent, Áldott Legyen Ő beszélt, minden egyes izraelita azt mondta, hogy »velem volt a szava.«”

A „Tórát magyarázó Isten” képével Rási megágyaz egy fontos metaforának, az „Isten mint tanító” képnek, mely végig kíséri a kommentárt.²⁰⁸ A kinyilatkoztatás tehát Rási szerint a tóratanulás ígéretével párosul és az iránta való vágyát kelti fel Izrael népében. Ugyanakkor az üzenet itt nem kizárólag teológiai, hiszen Rási antropomorfizálja az Örökkévalót, aki tanítóként jelenik meg. Hasonló pedagógiai motívum található a vonatkozó midrásokban, amely szerint az Örökkévaló négy arcot mutatott a népnek, s ebből következőleg a négy tantárgyat, a Tórát, a Misnát, a Talmudot, és az aggadát négy különböző arccal kell tanítani.²⁰⁹ A kommentár olvasója nem csupán a kinyilatkoztatásról, Istenről tanul, hanem közösségi ideálokkal is szembesül, esetünkben pedagógiai módszertant is kap a kezébe.

Énekek 1:4 *Vonj engem, utánad hadd szaladjunk – termeibe bevitt engem a király – hadd ujjongjunk és örvendjünk benned, hadd emlegessük szerelmedet inkább a bornál: méltán szeretnek téged.*

Rási – És követték őt, és ő elvitte őket felhőtakarói termeinek legbelsejébe. Emiatt még ma is ujjonganak és örülnek, minden nyomorúságuk és szorongattatásuk ellenére, és örömet lelnek a Tórában, és ott a bornál jobban felemlegetik szeretetét irántuk és az ő tiszta szeretetüket iránta.

Magyarázat – A *király termeit* Rási nem a Színáj-hegyként értelmezi, mint több midrásban is megjelenik, és nem is az Édenkertként, vagy az „égi geniza”-ként.²¹⁰ Rási egy eredeti gondolattal áll elő azáltal, hogy a termekből összeálló „palotát” egyfajta felhőtakaró-palotaként jelenít meg. A felhőtakaró esetünkben földi jelenségnek tűnik, ahová a nép „bevonódik”. A motívum felidéz a nappali felhőoszlopot, avagy a szentélybeli felhő toposzát.²¹¹ Ha egyfajta beavatásnak értjük a „bevonás” aktusát, a kommentár összefügg Rási Énekek 1:2-höz írt magyarázatával, amelyben a titkok felfedésének iránti vágy jelenik meg. Rási nem idézi azokat midrásokat, amelyek szerint az ígéret teljesült már korábban, a „beavatás” már a Színáj-hegyen megtörtént volna.²¹² Rási a jelenbe „ugrik”, ahol is a Tórában, és a dicsőítésben leli örömét a

²⁰⁸ A tanítás és a kinyilatkoztatás összefonódása több helyen található meg az aggadikus hagyományban. Ilyen motívumot hordoz még például Rási Énekek 5:10-hez fűződő magyarázata is. Ennek eredeti, midrási változatainak, és Rási Exodus 20:1-ben való használatához ld. ad. loc. A rabbinikus irodalom más forrásaiban is találhatunk ilyen aggadákat, ld. pl. Tan Chukát 6.

²⁰⁹ TanB Jitró 17.

²¹⁰ SirR 1:4:5-6 127b; AgadatS ad.loc. 13:298-304.

²¹¹ Ex 13:21, 40:35.

²¹² A Greenhut-féle gyűjteményben található homília szerint:

MidrasS ad.loc. 26. הדברים שהיו מסותרין מן הבריות מששת ימי בראשית גלה הקב"ה לישראל

„A Szent, Áldott legyen Ő felfedte Izraelnek a Teremtés hat napja óta az emberek elől elrejtett dolgokat.”

Vö. Stern, 96.

nép. Egyértelműen kortársaihoz szól, és nem valamilyen múltbeli kinyilatkoztatásról beszél, mint ezen szakaszhoz tartozó midrások nagy része. Nem véletlenül hagyhatta ki magyarázatából Rási azt a midrási motívumot, hogy már korán felfedte az Örökkévaló a Tóra titkait. Az Énekek 5:12-höz írt allegorikus magyarázatából kiderül, hogy a titkok felfedése a jelenben történik, a Tóra tudósainak privilégiuma, és a tóratanulás gyümölcse.²¹³ A titkok felfedhetők a tanházakban is. Az olvasó számára így saját jelene, maga a tóratanulás állítódik párhuzamba a kinyilatkoztatással.

Énekek 1:5 *Fekete vagyok, de szép, ti Jeruzsálem leányai, mint gédár sátrai, mint Salamon szőnyegei.*

Rási – Az allegória pedig a következő: így beszél Izrael gyülekezete a népekhez: „Fekete vagyok a cselekedeteim miatt, de szép vagyok az őseim cselekedetei által. Még tetteim között is van szépséges: bár az aranyborjú bűnét hordozom, ezzel szemben a Tóra elfogadásának érdemét is.” És azért hívja Jeruzsálem lányainak a népeket, mert a város a jövőben egyetlen metropolisszá fog válni minden nép számára Ezékiel próféta jóvendőlése szerint: *és adom őket neked leányaidul* (Ez 16:61), vagy mint: *Ekrón meg leányvárosai és tanyái* (Józs 15:45).²¹⁴

Magyarázat – Rási következetesen a „nemzeteknek” értelmezi a „Jeruzsálem lányai” kifejezést. Ugyanakkor Rási itt – némi kiegészítéssel – egy, a jeruzsálemi metropoliszról szóló aggadát idéz.²¹⁵ A népek tehát „Jeruzsálem leányai” lesznek, hiszen az idők végén mindegyikük megtalálható lesz Jeruzsálemben, mely gondolat a „három eskü” (Énekek 2:7, 3:5, 8:4) értelmezésénél válik különösen fontossá, ugyanis ezeken a helyeken a rabbinikus irodalom nem következetesen ezt az értelmezést követi.²¹⁶ Rási más verseknél is konzekvensen követi „Jeruzsálem lányainak” univerzalista értelmezését. A kommentárban egy valószínűleg apologetikusnak tekinthető nyilatkozatot olvashatunk. Izrael, bár bűnt követett el, érdemei is vannak, és ennek megértésére hívja fel a nemzetek figyelmét. Rási itt talán polemizál avval a keresztény „váddal”, hogy a zsidók korábban megbocsáthatatlan bűnt követtek el.

²¹³ Ld. Rási Énekek 5:12.

²¹⁴ Ebben az esetben az anya/lánya, és a Jeruzsálem/leányvárosok metaforái Izrael és a népek kapcsolatáról beszélnek, Rási szerint.

²¹⁵ SirR 1:5:3 128b.

²¹⁶ bKet 111a.

Énekek 1:9 Paripámhoz Fáraó szekereinél mondlak hasonlónak, kedvesem.

Rási – Másik magyarázat: ott mutattam meg mindenki számára, hogy a kedvesem vagy.

Magyarázat – Rási magyarázatát a pármái kézirat egyik midrásának kontextusában érthetjük meg. Eszerint a Tengernél az „Örökkévaló úgy nyilatkozott ki képmásként Izraelnek, ahogy egy ember bemutatja barátját.”²¹⁷ Eszerint a vers a kinyilatkoztatásra vonatkozik a Tengernél. A „képmás” vagy „vízió” megjelenése egy személyes bemutatkozáshoz hasonlított, melyben Izrael és az Örökkévaló közötti kapcsolat nyilvános felvállalását láthatjuk. Az esemény tehát egy olyan emberi eseményre emlékeztet, amikor a vőlegény bemutatja menyasszonyát a családjának. De eszünkbe juthat az esküvő publikus eseménye, melyet nem csak a családok, hanem a közösség tagjai is szemmel kísérnek. A házasság lényegében a házastársak nyilvános elköteleződése egymás iránt, nyilvános vállalása kapcsolatuknak, a szeretői viszony elvetése. A kommentár szerint ez a felvállalás (vagy bemutatkozás) Izrael és az Örökkévaló kapcsolatában már megtörtént a Vörös-tengeri átkelésnél.

Énekek 1:12 Mialatt a király asztalkörében ült, az én nárdusom megadta illatát.

Rási – az én nárdusom megadta illatát, mely a „kiárasztotta bűzét” kifejezés fordítottja.²¹⁸ Hiszen a Sechiná még a Szináj-hegyen volt, amikor én megrontattam az aranyborjúval.

Magyarázat – Ez a magyarázat Rási átvétele az Énekek éneke targoncából.²¹⁹ A nép itt felismeri és elismeri bűnét a „házasságban”. A házastársnak okozott fájdalom elismerése egy komoly stádiuma két ember közötti kapcsolatban. Mintha egy „párterápiát” látna az olvasó, amelyben Izrael vallja meg házastársával, Istennel szemben elkövetett vétkeit.

²¹⁷Rosenthal a pármái kézirat kiadásában talál párhuzamot Rási magyarázatához.

AgadatS ad.loc.17:434. מלמד שבדמיון נגלה המקום על ישראל כאדם שמראה את חברו.

További párhuzamos forrásokhoz ld. Schechter jegyzeteit, AgadatS, 59.

²¹⁸ Eufemizmus.

²¹⁹ Rosenthal is megemlíti a szövegkritikai lábjegyzetben.

Trg ad.loc. דמקדמת דנא הנה רישיהון נדיר בעלמא ובתר פן סריאו קנרדא דרישיה ביש לחדא ונחת מקבש סגירו על בקרהון.

„Előzőleg már a szaguk elárasztotta a világot, de ezek után olyan szaguk lett, mint a megrohadt nárdusé, és poklosság jelent meg a húson.”

A Sechiná, a Memrá mellett a másik fontos „közvetítő” szerepet betöltő kifejezés a targoncok eufemisztikus nyelvezetében. Olyan helyeken, ahol a szó szerinti értelmezés szerint isteni megtestesülés lenne tetten érhető, a targonc többek között ezt a szót is használja.

Vö. Moore, George Foot „Intermediaries in Jewish Theology”.

A targoncokban és a midrásokban így szerepel a nép számára megjelenő Sechiná.

Ld. Trg PsJ Ex 16:10. ונהו במלכות אהרן עם כל בנישמתא דישראל ואתפניאו למדברא והא יקר שכינתא דיי אהלי בענו יקרא.

„És volt, mikor Áron beszélt Izrael egész gyülekezetével, és a pusztaság felé fordultak, az Örökkévaló jelenlétének dicsősége megjelent a dicsőség felhőjében.”

Énekek 1:13 *Mirrhacsokor az én barátom nekem, mely kebleim között pihen.*

Rási - *Mirrhacsokor az én barátom nekem* ...Adományozatok a Hajlák számára, és a Hajlák aranya szerezzen engesztelést a borjú aranyáért. ***mely kebleim között***, mindannak ellenére, hogy hűtlen voltam hozzá, azt mondta, hogy ott fog lakozni, a frigyláda két rúdja között.

Magyarázat – Rási folytatja az illat motívumát.²²⁰ A mirrhacsokor a Hajlák adományait jelképezi, amelyekkel jóvá teheti a nép a bűneit. A házastársnak okozott fájdalom, sebesülés tehát gyógyítható. Rási a keblek értelmezésénél egy talmudi gondolatra, a nőiség metaforájára utal.²²¹ Eszerint a frigyláda két rúdja kitüremkedik a Szentet a Szentek Szentjétől elválasztó függönyön. Így, kívülről nézve, a függöny női mellekre emlékeztet. Az isteni Jelenlét ebben a hagyományban mintha női test formáját venné fel. Szorosan összefügghet ez a gondolat egy később megjelenő motívumokkal, melyben a Tóra veszi fel egy nő alakját, vagy a mellek a kőtáblákra utalnak.²²² Az eltakarás, és „láthatóság” egyszerre van jelen ebben a toposzban. A női formák megjelenése itt pozitívként értelmezhető, annak ellenére, hogy a rabbinikus irodalom legtöbbször veszélyesnek tekinti a női szexualitást, és a női testet lehető legjobban el akarja fedni, láthatatlanná akarja tenni.

Énekek 1:15 *Íme, szép vagy te kedvesem, íme, szép vagy, szemeid galambok.*

Rási – És még: ***szép vagy te*** a Szentély munkájában, ahogy írva van: *és íme elkészítették azt ..., és megáldotta őket Mózes* (Ex 39:43) és megdicsérte őket emiatt.

Magyarázat – A népet megtestesítő női szereplő szépsége lényegében a Szentély építésében rejlik. Az esztétikán kívül valószínűleg szerepet játszik az a tény, hogy Szentély „közös otthon” Isten és a nép számára, így a női szépség ennek az otthonnak a megteremtésében teljesedik ki.²²³ A Szentély a Sechiná lakhelye és a kinyilatkoztatás helyszíne a rabbinikus irodalom szerint.²²⁴ Az előző verset figyelembe véve nem egyértelmű, hogy a Szentélyben lakozó

²²⁰ Ez a forrás Jeruzsálemi Talmud Sekalim szó szerinti átvétele. Vö. JSek 2:1.

ועשית כפורת זהב טהור יבא זהב של כפורת ויכפר על זהב.

²²¹ bJom 54a, bMen 98b.

²²² Ld. Rási Énekek 3:9, 4:5.

²²³ Ld. következő vershez Rási Énekek 1:16.

²²⁴ Ld. Rási Énekek 8:2 és SirR 1:16:3 136a. Rási bibliamagyarázata a Sechiná jelenlétét feltételezi az első Szentélyben, ld. Rási 1Kir 8:10. Ez a gondolat ebben a kérdésben egyértelműen fogalmazó aggadikus tradíciókon alapul: Mechilta Jitró 20:21. שאני נגלה עליך בבית הבחירה.

„nőiesség” pontosan a nép, a Sechiná vagy a Tóra nőies szépségére utal-e, vagy pedig mindegyikre. Ez többféle értelmezési lehetőséget nyit meg az olvasó előtt, az említett elemek (Izrael, Sechiná és a Tóra) közti lehetséges összefüggéseket illetően is.

Énekek 1:16 *Íme, szép vagy te barátom, kedves is, nyoszolyánk is zöldellő;*

Rási – *Kedves is*, mert megbocsátottad bűneimet, és lakoztattad Sechinádat közöttünk. Ez a tűz leszállásának dicsérete: *Az egész nép látta és ujjongtak* (Lev 9:24).

Magyarázat – A tűz, mint a kinyilatkoztatás egyik eleme, már a Tórában is megjelenik,²²⁵ de midrásokban is szerepel, mint a Sechiná egy formájaként.²²⁶ A tűz lejövetele tehát – Rási értelmezésében – egyben a Sechiná lejövetele az égből. A Talmud részletes leírást tartalmaz a tűz állandó jelenlétéről, amíg Salamon nem épít Szentélyt.²²⁷

A tűz a spirituális tartomány építőanyaga. A primordiális Tóra, csakúgy, mint az angyalok, tűzből készültek a rabbinikus források szerint.²²⁸ A tűz motívuma a megközelíthetlenségre és az állandó változásra utalhat; ez a jelentéstartalom árnyalja és gazdagítja az Énekek énekének házastársi motívumát, a „stabilitásra való törekvést”. Az értelmezéshez segítségül hívhatunk egy talmudi hagyományt, mely felhívja a figyelmet a Sechiná megőrzésének fontosságára egy házasságban: „Ha a férfi és a nő érdemes rá, akkor a Sechiná lakozik közöttük. Ellenkező esetben a tűz emészti el őket.”²²⁹ Rási racionális értelmezésében a Sechina Jelenléte itt a házastársi hűséggel áll párhuzamban, a tűz pedig a hűtlenséget, vagyis a Sechina hiányát jelenti. Más szavakkal élve, a tűz lehet az otthon melegét adó kandalló (vagyis az oltár tüze), vagy a házat, a házasságot elpusztító tűz is.

„Mert felfedtem magamat neked a Szentélyben.”

A második Szentély kapcsán az amórák és Rási számára már kérdés, hogy jelen volt-e a Sechiná.

vö. Rási bJom 21b. ארון כפורת וקרובים

A Jelenlét hiányára szintén ebben a traktátusban találunk magyarázatot. Res Láki az Énekek 8:9-re alapozva indokolja meg, hogy a második Szentély korszakában a Sechiná a „közösségi kohézió” hiánya miatt nem volt jelen (bJom 9b).

²²⁵ Ex 3:2, 13:22 ; Deut 4:24.

²²⁶ bSzot 14b. וכי אפשר

Vö. AgadatS p. 40:1179-1181

²²⁷ bZev 61b. אש שירדה מן השמים בימי משה לא נסתלקה מעל מזבח הנהושת אלא בימי שלמה

„A Mózes idejében égből leszállt tűz csakis Salamon idejében hagyta el a réz áldozati oltárt.”

²²⁸ Tan Ber 1:1.

²²⁹ bSzot 17a. איש ואשה זכו

Illetve ld. Rási ad. loc. A férfi (איש) és a nő (אשה) héber szavak betűi különböznek abban, hogy Isten egy nevének egy-egy betűjét adják (יה). Ezt a két „betűt” a házastársaknak együtt kell őrizni, ellenkező esetben csak a tűz, vagyis a viszály marad (אש).

Rási – A Hajlékot ágynak is hívják, ahogy írva van: *Íme ágya Salamonnak (Én 3:7)*. És így a Szentélyt is hívják ágynak, ahogyan Joás történetében olvashatjuk: *az ágyak termébe* (2Krón 22:11), amely *Istennek házában* (U.o. 22:12) volt, azért, mert ezek Izrael termékenységének, szaporodásának forrásai.

Magyarázat – A Szentély termékenységgel kapcsolatos adottságai bibliai és rabbinikus irodalomban is megtalálható. A frigyládaival kapcsolatos események közül több az aratás idején történt.²³⁰ Az aggadikus szövegek szerint csodálatos születések történtek, amikor a frigyláda Obed Edom házában volt.²³¹ Salamon templomában a frigyláda jelenléte miatt a növények a falakból sarjadtak ki. A növények gyümölcsöt növesztettek, táplálékot szolgáltatva a papoknak.²³² Az aggadikus irodalom a találkozás sátrát esküvői baldachinként (hüpeként) értelmezi, felállítását pedig az esküvő napjaként.²³³ A misna pedig összeköti Énekek 3:11-ben említett esküvő napját a Szentély építésével.²³⁴

Egy pár kapcsolata a zsidó hagyomány szerint a házasságban éri el a legmagasabb szintjét. A „szaporodjatok és sokasodjatok” bibliai parancsolata központi szerepet játszik benne. A frigyláda-hoz köthető midrások növények, állatok termékenységének fokozódásával is illusztrálják a frigyláda jelenlétének pozitív hatását. Rási magyarázatában a gyümölcsök szimbolikus szerepet kapnak: a tóratudósokra, bölcsekre utalnak.²³⁵ A termékenység, a frigyláda fertilizáló hatása spirituálisan is értelmezhető a kommentár olvasói számára. Eszerint a Tóra megjelenésével a bölcsek is megjelennek, a tanítás, a közösség fellendül, felvirágzik.

²³⁰ Pl. Józ 3:15.

²³¹ BamR 4:20.

²³² Tan Teruma 11, bJom39b.

²³³ Tan Nászó 20. *ביום ששנכנסה*

²³⁴ mTaan 4:8.

²³⁵ Ld. Rási 6:11, 7:13.

Énekek 1:17 *Házaink gerendái cédrusok, padozatunk ciprusok.*

Rási - *Házaink gerendái cédrusok*, ez a Hajlék dicsérete.

Magyarázat – Rási magyarázatának az alapja az a midrás, amely összeköti az első Szentély építéskor használt fát (ברושים) az itt említett ciprusokkal (ברותים).²³⁶ A Szentírás szerint a cédrus a tartósság, stabilitás, szívósság és a szépség jelképe.²³⁷ A nép és az Örökkévaló által közösen létrehozott ház tehát a kapcsolat stabilitását, szilárdságát szimbolizálja. Az olvasó számára a zsinagógáknak van hasonló funkciójuk, tehát azok a közösség és Isten közötti kapcsolat központját jelentik.

Énekek 2:3 *Mint almafa az erdő fái közt, olyan barátom a fiuk közt, árnyékát megkívántam és ülttem benne, és gyümölcse édes az ínyemnek.*

Rási – Aggadikus midrás: mindenki menekül ettől a fától, mert nincs árnyéka. Imígyen menekült el minden nép a Szent, Áldott Legyen Ő elől, a tóraadás elől. Ámde én *árnyékát megkívántam és ülttem benne*.

Magyarázat – A pármai kézirat ide vonatkozó aggadája szerint a nép kívánta meg az „almafa” árnyékát, vagyis a tóratanulást, és erre nem kellett őt rávenni.²³⁸ A kiválasztottság tehát nem egyoldalú, hanem kölcsönös. Izrael ugyanúgy kiválasztotta az Örökkévalót, mint fordítva. Rási a midráshoz hasonlóan a kölcsönösségre helyezi a hangsúlyt.²³⁹ Érdekes megjegyezni, hogy a fény-árnyék kettősségében itt az árnyék képviseli a tóraadást, és nem a fény.

Énekek 2:4 *Bevitt engem a boros házba és zászlója fölöttem a szerelem.*

Rási – *Bevitt engem a boros házba*, a Találkozás Sátorába, ahol a Tóra részleteit és magyarázatait adták.

²³⁶ SirR 1:17:2 136a, 1Kir 6:15-16.

²³⁷ Pl. Zsolt 92:13-16.

²³⁸ AgadatS, 29:837-838. אני חמדתי

„Én kívántam meg Tórád szavait, nem te kényszerítettél engem.”

²³⁹ Schechter szerint a pármai kézirat eredetileg tartalmazhatott ehhez a Rási kommentárhoz hasonló aggadát. AgadatS, 73.

Magyarázat – Az aggadikus hagyomány Tórára használt egyik fontos metaforája a bor.²⁴⁰

Egyes szövegek a tulajdonságok alapján kapcsolja össze a fizikai és spirituális élvezetet nyújtó fogalmakat: a bor úgy „növeszti a testet”, mint a Tóra, a bor ugyanúgy „sokféle ízű”, mint a Tóra, stb.²⁴¹ Más szövegekben párhuzamba kerül a bor héber betűinek számértéke, és a Tóra hetven arca.²⁴² A Tórának jó „testben” jó edényben kell lennie, csakúgy, mint a bornak.²⁴³ A Tóra és a bor összefonódása sok következtetést vonhat maga után, a tanításnak „finomnak”, örömtelnek kell lenni, mely kritériumot Rási egy későbbi vershez írt kommentárjában is említi.²⁴⁴ Az eukarisztia értelmezésénél alapvető fontosságú lehetett a zsidó értelmezés, vagyis a bor allegorikus értelmezése.²⁴⁵

Énekek 2:7 *Megeskettek titeket, Jeruzsálem leányai, a szarvasünőkre vagy a mező őzikéire: ne ébresszétek és ne ébressztgessétek a szerelmet, míg nincsen kedve.*

Rási – *Megeskettek titeket*, a népeket. *a gazellákra vagy a mező őzikéire*, hogy szabad préda és táplálék lesztek, mint a gazellák és az őzek. *Ne ébresszétek és ne ébressztgessétek a szerelmet*, mely kedvesem és közöttem lángol, hogy az megváltozzon vagy megforduljon, azt kérve tőlem, hogy engedjek csábításotoknak.

²⁴⁰ A Targumban és a SirR-ben a vers a Színáj-hegyre vonatkozik, nem a Hajlékra, de ezekben a forrásokban a vers ugyanúgy a kinyilatkoztatásra utal, és ugyanúgy a tanulás és a borfogyasztás párhuzamos szimbólumai jellemzi

SirR 2:4:1 138b. אמ' לו ר' יהודה דייך

„Rabbi Jehuda Rabbi Meirnek tanította: Elég legyen! Nem vezethetünk le olyan tanítást az Énekek Énekéből, amely feddést tartalmaz, hanem csakis olyat, amely dicsőítést! Mert csakis Izrael dicsőségére adatott az Énekek Éneke. És akkor mit jelent ez a vers: **bevitt engem a boros házba**? Izrael népe beszél, és ezt mondja: »**Bevitt engem** az óriás borospincébe, ami nem más, mint Színáj hegye. Ott nekem adta a Tóra részeit, a parancsolatokat, és a jócselekedeteket, amelyeket nagy szeretettel fogadtam el.«”

Trg Énekek 2:4. אָמַרְתָּ כְּנִשְׁתָּא דִּישְׂרָאֵל

„Izrael gyülekezete azt mondta: az Örökkévaló bevitt a Színáj-hegyi nagy tanházba, hogy Tórát tanuljak Mózes, a nagy írnok szájából, és ott nagy szeretettel fogadtam el parancsolatainak zászlóját, valamint azt mondtam: »Minden, amit az Örökkévaló megparancsolt, megteszem, és megértem.«”

²⁴¹ LekT Énekek 2:4. הביאני אל בית היין

²⁴² BamR 13:15 53b. מְזִינָה אֶתְּךָ כֶּסֶף

„Az ezüst tál a Tórát reprezentálja, ami borhoz is hasonlatos, ahogy írva van: *Jertek, egyetek kenyeremből és igyatok a borból, melyet töltöttem!* (Péld 9:5) Szokás a bort tálakból inni, ahogy tanították: *Akik tálakból isszák a bort* (Ám 6:6) Ezért is olvasható a tál kapcsán az adományoknál: *Hetven sékel, a szent sékel szerint* (Num 7:19), hiszen ahogy a bor szó (יין) betűértéke hetven, úgy van hetven arca a Tórának is.”

²⁴³ LekT Uo.

²⁴⁴ Rási Énekek 7:10 talán a hitvitákra utal, amelyekben a zsidó válaszadónak jól kell válaszolniuk:

Ld. még Rási Énekek 7:3

²⁴⁵ Ld. „A második eukarisztikus vita...” c. fejezetet.

Magyarázat – A rabbinikus irodalom három esküt talál az Énekek énekében, melyeknek különböző jelentései vannak.²⁴⁶ Rási azonban nem a talmudi értelmezést választja. A verseket a nemzetekhez intézett egyfajta „fenyegetésként” vagy kérésként értelmezi: ne próbálják elcsábítani őt, tönkretenni az Örökkévalóval kötött „házasságát”. Rási tehát következetesen a házasságmetafora kontextusából látja mindhárom, esküket tartalmazó verset. Ez egy teljesen eredeti kommentárja, csakúgy, mint a két másik eskünél, melyeknek ugyanezt az értelmezést adja. Grossman ezért okkal lát a kereszténység, a keresztény „térítő propaganda” ellen irányuló polémiaát Rási e magyarázataiban.²⁴⁷ Természetesen sokféleképpen felfoghatjuk Rási gondolatait, melyek eredetileg a zsidó hithez való ragaszkodást hangsúlyozzák a keresztény hittértés ellenében. A mai olvasó azonban már általánosíthat, s így ő láthatja a gondolataiban egy bizonyos, számára fontos szellemiséghez, küldetéshez való feltétlen ragaszkodás kifejeződését.

Énekek 2:10 *Megszólalt barátom és mondta nekem: Kelj föl, kedvesem, én szépem, és jőj el!*

Rási – és mondta nekem, Mózes által. *Kelj föl, felviszlek benneteket Egyiptom nyomorából* (Ex 3:17).

Magyarázat – Rási egy olyan midrásból merített, amely szerint a kivonulás pillanataira vonatkozik ez a vers.²⁴⁸ A nő (a nép) idézi azt, amit a férfi (Isten) mondott neki, vagyis azt, hogy kiviszi őt, vagyis a népet Egyiptomból. Az égő túskebokor narratívájának felidézése Rási találó innovációja, hiszen a kivonulás ígéretét a Chóreb-hegyi bokornál hallja meg Mózes. A kommentár belső narratívája szerint ezen versben az Egyiptomban ragadt, rabszolgaként élő Izrael beszél. A „házasság” eljutott arra a pontra, ahonnan lehetetlen egyedül „továblépni”. Az induláshoz emberi vezető kell, Mózes, aki nem csupán motiváló erő az induláshoz, hanem a közvetítő is az Örökkévaló és a nép között.

²⁴⁶ Énekek 2:7, 3:5, 8:4. Az „esküknek” és értelmezéseiknek rendkívüli hatása volt mind a vallásos cionista mozgalomra, mind pedig az anticionista ortodox gondolkodásmódra. Így érthető, hogy a legkisebb eltérés a kommentárokból nagy szerepet kap a szakirodalomban.

²⁴⁷ גרוסמן, 122-124.

²⁴⁸ Maga a SirR a Rási által idézett vers helyett egy arámi kifejezést használ („menj és állj készen”).

SirR 2:9:5 142b. לא היא ענייה

A 2:13-hoz írt magyarázatában Rási visszatér ehhez a vershez, és a SirR szerinti változatban értelmezi (megszólalt barátom – Mózes által, és mondta nekem – Áron által).

Énekek 2:13 *Megszólalt barátom és mondta nekem: Kelj föl, kedvesem, én szépem, és jőj el!*

Rási – *Kelj föl* (קַלְהוּ) egy fölös *jod* (י) betűvel van írva. *Kelj föl*, hogy elfogadd a Tízparancsolatot.

Magyarázat – Maga a Tóra, de főleg a rabbinikus értelmezése hangsúlyozza, hogy az egyiptomi kivonulás végső értelme a Tóra átadása, vagyis a kinyilatkoztatás megélése, az égi királyság jármának elfogadása.²⁴⁹ A Rási kommentár szerint a „kelj föl, kedvesem” parancsa/kérése ebben a versben tehát egyszerre utal az indulásra és a kivonulás céljára. A szabadság – a zsidó hagyomány értelmezésében – nem lehet öncélú. A szabadság egyben felelősséggel is jár, a parancsolatok, micvák elfogadásának, betartásának felelősségével.²⁵⁰

Énekek 2:16 *Barátom az enyém én vagyok az övé, aki a liliumok közt legeltet.*

Rási – *Barátom az enyém én vagyok az övé*, minden elvárását tőlem követelte meg. Csak engem utasított: „Mutasd be a peszáchi áldozatot, szenteld meg az elsőszülötteket, készítsd el a Hajlékot, mutass be égőáldozatokat!” Nem követelte ezeket a dolgokat semmilyen más nemzettől.”

Magyarázat Korábbi magyarázatában Rási hangsúlyozta, hogy a kiválasztottság az érdemen, nem pedig az etnikumon alapul: a sivatagi népek közül csak az izraeliták fogadták el a Tórát.²⁵¹ A kiválasztottság mint a kivonulás egyik eleme, felelősséggel és az „égi járom” elfogadásával jár, vagyis nem a születéssel kapott privilégium, hanem a cselekedeteknek köszönhető.²⁵² A házasságmetafora is a cselekedetek, az emberi felelősség fontosságára hívja fel az olvasó figyelmét. Eszerint a házas felek a bűnök miatt távolodnak egymástól, a bűnbánat pedig újra összehozza a házasságot.²⁵³

²⁴⁹ Vö. Ex 3:12 és Rási ott.

²⁵⁰ Ez a midrás a TanB gyűjteményben is megtalálható. (TanB Bo 7:1)

²⁵¹ Ld. Rási Énekek 2:3

²⁵² Rási egyértelműen egy midrásból vette át a magyarázatot: SirR 2:16:1 146a. וִירָא אֱלֹהִים אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל

²⁵³ Ld. Rási Énekek 1:12.

Énekek 3:4 *Alig, hogy odébb mentem tőlük, már is találtam azt, kit lelkem szeret; megfogtam és nem is engedem el, míg be nem viszem anyám házába, szülöm kamarájába.*

Rási – *megfogtam és nem is engedem el*, nem lazítottam szorításomon, amíg el nem vittem a silói Hajlékba, mindazért, amit cselekedett velem.²⁵⁴

Magyarázat – Az Énekek énekének női hangja itt a Bibliától szokatlan nyílt szenvedéllyel szólal meg. A Szentírás női szereplői általában titokban, rafináltsággal érik el céljaikat, és vágyaiknak nem adnak hangot. A szerelmi vágy, a házastárs egyértelmű megválasztása és lényegében „elrablása” rendkívülinek számít a bibliai szövegkörnyezetben. Az Örökkévaló (vagy Jelenléte) itt lényegében passzív szereplővé válik a nép „szorításában”. Ez az ábrázolás Isten és Izrael közötti kapcsolat kétoldalúságáról beszél, ahol mindkét fél betölthet aktív és passzív szerepet is.

Énekek 3:6 *Mi az, ami feljön a puszta felől, mint füstnek oszlopai, átillatozva mirrhától és tömjéntől, a kalmár minden fűszerporától?*

Rási – *Ki ez*, amikor a pusztában vándoroltam, a tűzoszlop és a felhő előttem járt, kígyókat és skorpiókat ölvé, a töviseket és bogáncsokat elégetve, hogy egyenes utat törjön, s amikor a felhő és a füst felszállt, a nemzetek meglátták azokat, és csodálkoztak a nagyságomon...²⁵⁵

Magyarázat – A természetfeletti „útegyengetés” elterjedt midrási toposz. A felhőoszlop termei már korábban megjelentek, mint egyfajta „találkozási”, kinyilatkoztatási helyszínek, Rási Énekek 1:4-hez írott eredeti kommentárjában az. A felhő szerepe a midrások szerint a védelmezés és az elrejtés, másrészt viszont feladata a támadás, az alkotás és a formálás is. A felhő felszállása jelenti azt a pillanatot, amikor láthatóvá válik a „tereprendező” munka, és így

²⁵⁴ Rási a rabbinikus irodalomnak egy motívumát aknázza ki, amely szerint a Hajlék vándorlása a silói Szentéllyel kerül nyugvópontra. Rosenthal, szövegkritikai jegyzeteiben nem említi ezt az összekapcsolódást.

Rási Deut 12:9 szerint a „nyugalom” (מנוחה) jelentése a silói szentély. A hagyomány forrása Szifré Dev 66:2.

²⁵⁵ Rási forrása a targum lehetett, mely hasonlóan beszél a dicsőség felhőiről.

Trg Énekek 2:6. כִּדְ הָיוּ עָמָא בֵּית יִשְׂרָאֵל אֶזְלִין בְּמִדְבָּרָא

„Amikor az izraeliták a vadonban kóboroltak, négy dicsőségfelhő vette körül őket a világ négy égtája felől úgy, hogy a gonosz szem ne hasson rájuk. Az egyik fölöttük volt, s így nem bántotta őket sem a meleg és a nap, sem pedig az eső vagy a jégeső. A másik alattuk volt, hordozva őket, pontosan úgy, ahogyan a szoptató dajka hordja kebelén a gyermeket. A harmadik háromnapos utazási távolságnyira fürkészett előttük, hogy lesimítsa a hegyeket és feltöltse a völgyeket, és megölje az összes tüzes kígyót és skorpiót a pusztában. Továbbá megfelelő helyet kémlt nekik az éjszakázásra, hogy ők maguk a Tóra tanulmányozásával foglalkozhassanak, melyet az Örökkévaló jobb keze adta nekik.”

A Tanchumá részletes leírást tartalmaz a felhő „működéséről”, ld. Tan Vajakhel 7:12.

Izrael fontossága is nyilvánvaló lesz. A Vörös-tengernél Izrael már vállaltan az Örökkévaló népeként jelenik meg, de a sivatagi vándorlásnál már a „népek” is meglátják az Izraelt kísérő csodákat, és ezzel elismerik a kapcsolat különlegességét.²⁵⁶

Rási – mint füstnek (כְּתִימָרוֹת) **oszlopai**, magas és egyenesen álló, mint a pálmafa (כַּתְמָר).

átillatozva (מְקַטְרֵת) **mirrhától**, mert ez a füstölő (הַקְטוֹרֶת) felhő, amely egyenesen a belső oltárról száll fel.

Rosenthal – bJom 38a

Magyarázat – A népet kísérő felhőoszlop mint természetfeletti jelenség a füstölőoltárról felszálló füstként jelenik meg, tehát teljes mértékben „emberi” füstből keletkezik. A Talmud szerint az Ávtinász család őrizte a templombeli füstölőszer titkos összetételét.²⁵⁷ A tannaita hagyomány szerint a család olyan összetevőket ismert, amelyekkel sikerült oszlopként füstölögtetni a fűszereket. Rási magyarázatában tehát „összekeveredik” a természetfeletti füstoszlop és az ember által létrehozott füstölő felhője. A házasságban itt a „férj” ereje mutatkozik meg (manifesztálódik); ez a védelem elengedhetetlen a pusztaság vad környezetében.

Énekek 3:7 Íme ágya Salamonnak – hatvan vitéz körülötte Izrael vitézei közül

Rási – Íme ágya Salamonnak, a Találkozás Sátora és a frigyláda, melyeket a sivatagban szállítottak.²⁵⁸

Magyarázat – Az intimitás egyik legfontosabb szimbóluma az ágy, vagyis a házasság színtere. A rabbinikus hagyomány más helyeken az áldás helyszínéül értelmezi, így Salamon ágya egyértelműen szakrális helyszíneként, a Szentélyként jelenik meg ezen forrásokban.²⁵⁹

²⁵⁶ Vö. Rási Énekek 1:9.

²⁵⁷ mJom 1:5, 3:11.

²⁵⁸ Ld. még Rási Énekek 1:16 és az ott megjelölt forrásokat.

²⁵⁹ SirR 3:7:1-2 150b.

Trg Énekek 3:7. כִּד בָּנָא שְׁלֵמָה מֶלֶכָא דִּישְׂרָאֵל יְת בֵּית מִקְדָּשָׁא דִּי בִירוּשָׁלַם.

„Amikor Salamon, Izrael királya megépítette az Örökkévaló templomát Jeruzsálemben, az Örökkévaló azt mondta a Szava által: »Milyen szép ez a Templom, amelyet Salamon király, Dávid fia keze építtetett nekem. És milyen szépek a kohénok akkor, amikor szétjárják a kezüket, az emelvényükön állnak, és megáldják Izrael házának népét azzal a hatvan betűvel, amely Mózesnek, rabbijuknak átadatott.« Az áldás magas és erős falként veszi körül őket, és ezáltal Izrael minden hőse megerősödik és boldogul.”

A hagyomány a pármái kéziratban is explicit szerepel: AgadatS 33:967-968. הנה מטתו שלישלמה זה המישכן

Énekek 3:8 *Mindannyian kardot fogók, harchoz szokottak, mindegyiknek kardja a csipőjén az éjszakák rettegése miatt.*

Rási – *harchoz szokottak*, a Tóra harcaihoz, hasonlóképpen a lévítákhoz a Hajlék körül, akik képzettek a szolgálatuk rendjében.

Magyarázat – A fizikai háború narratíváinak, eszközeinek „átspiritualizálása” jellemző a rabbinikus irodalomra, e vers kapcsán több rabbinikus forrásban is megjelenik a motívum.²⁶⁰ A vers en részében a kohaniták is megjelennek, akik a Hajlék tárgyainak felügyelői, szét- és összeszerelői. Ugyanakkor a kohanita áldást kiemelő aggadákhöz is kapcsolódik, hiszen a papi szolgálat része volt a nép megáldása.²⁶¹ Valamint papi divíziók (משמרות הכהנים) különböző feladatairól is szó esik.²⁶²

A szentélybeli szolgálat tehát egyfajta spirituális háborút is jelent. A házasságmetafora szempontjából fontos a házasság „megőrzése”, az örök (léviták) állandó ébersége. A házasság fenntartása munkát, sőt, harcot jelent, amint a következő versmagyarázatából is látni fogjuk.

Rási – mindegyiknek kardja, fegyverei a hagyomány és a memóriaképző szimbólumok, amelyek megóvják a helyes változatot, hogy megmaradjon az emlékezetben.

Magyarázat – Egy midrás szerint a kard maga a halacha, melynek mindig élesnek, egyértelműnek kell lennie, az embernek vigyázni kell, hogy nehomogén, vagyis ellentmondásos legyen.²⁶³ Rásinak ez egy eredeti homíliája lehet, amelyet egy talmudi mondásra alapoz: „a Tórát csak memóriaképző szimbólumokkal lehet elsajátítani.”²⁶⁴ A tóratanulás itt már módszertani szempontból is megjelenik, magába foglalja a memorizálást,

²⁶⁰ Trg Énekek 3:8. וְכִהְיֶינָא וְלִינוּאֵי וְכֹל שְׁבִטָא דִּישְׂרָאֵל כּוֹלְהוֹן אַחֲרֵיהֶן בְּפִתְגָמֵי אוּרִיתָא.

„A papok, a lévíták és Izrael összes törzsei mindegyike megkülönböztethető a Tóra szavai által; e szavak olyanok, mint a kardok, hiszen harcedzett hősök módjára forgatják őket; és mindegyiküknek a testén ott van a körülmetélés pecsétje, amellyel apjuk, Ábrahám húsa is megpecsételtetett, és megerősödnek általa, akár a hős, akinek kardja a combján övezett. Emiatt nem félnek az éjszakán bókászó démonoktól vagy árnyaktól.”

מלחמה זה תורה. AgadatS 33:966.

²⁶¹ Num 6:23-27.

²⁶² SirR 3:7:2 150b. משמרות כהונה אלו עשרים וארבעה.

²⁶³ SirR 3:7:3 150b. שהיו כלם שונים

²⁶⁴ bEr 54b. אין תורה נקנית אלא בסימנין.

amely megőrzi a „pontos változatot”. Rási talán a tannák feladataiból is merít, akiknek a pontos szövegváltozat megőrzése volt a feladatuk.

Énekek 3:9 *Gyaloghintót készített magának Salamon király a Libanon fáiból;*

Rási – *Gyaloghintót készített magának*, ez a Találkozás Sátor, amely a silói hajlékban lett állíttatott fel. Készített magának elrejtő sátorot, az ő dicsőségére.

Magyarázat – Az olvasó első kérdése az lehet, hogy mire utalhat az „elrejtés”, mit rejt el a sátor. A válasz erre a Rási által forrásként használt midrásokban rejlik, hiszen Rási itt több narratívát „tömörít” egy mondatban, melyek allegorikus történetekkel illusztrálják ezt a verset.²⁶⁵ Az allegória bibliai forrása a hoseási nőmetafora és fő célja, hogy megmagyarázza a gyaloghintó (אפריון) és a Találkozás sátrának (אהל מועד) azonosítását.²⁶⁶ Az aggadikus narratívák szerint a vers egy királyról (elrejtő) és a lányáról (elrejtett) szól. Figyelemre méltó az a változat, amely szerint a lány a Tórát, a gyaloghintó pedig a frigyládát reprezentálja. Miután lánya felnőtt, a király szükségesnek látja, hogy lánya „szépségét” méltó palotába, pavilonba rejtse, és vele csakis ebben a sátorban beszéljen. A kortárs midrás-kutatásban a Tóra/Izrael, mint feminin, női alak fontos kérdéssé vált.²⁶⁷ Értékelése még mai szemmel sem lehet ellentmondásmentes. A nő elrejtése, azaz bezárása a patriarchális társadalmak gyakorlatát idézi, hogy a nő csak ritkán léphet ki a házból.²⁶⁸ Ugyanakkor itt a Tóra elrejtésének oka abban keresendő, hogy a közösség legnagyobb értékét, „kincsét” jelenti.

Énekek 3:10 *oszlopait ezüstből készítette, támláját aranyból, ülését bíborból; belseje pedig kirakva szerelemmel Jeruzsálem leányaitól.*

Rási – *ágytámláját aranyból*, fekhelye és lakhelye a frigyláda fedelén volt, amely aranyból volt. ***ülését (מרכב) bíborból***, ez az elválasztó függöny (פרוכת) amely lóg és „fenn ül” (רוכב) a

²⁶⁵ Rási Énekek 3:9-11-hez fűzött kommentárjai megtalálhatóak némileg különböző változatban PRK, a SirR és a BamR midrásgyűjteményekben, és a tárgy is e motívumra épül.

²⁶⁶ Hos 11:1. A PRK-ban a király az Örökkévalót, a lány Izraelt reprezentálja (PRK 2a). A SirR-ban és BamR-ben található az a változat, amely szerint a lány a Tóra.

SirR 3:10:2 151b. אפריון זה הארון ומהו אפריון פריומא

BamR 12:4 45b. דבר אהר, אפריון, זה הארון

²⁶⁷ קדרי, תמר "תוכו רצוף אהבה".

²⁶⁸ bGit 12a (Zsolt 45:14 alapján).

cölöpökön és póznákon, oszlopról oszlopra, *belseje pedig kirakva* (רָצוּף), a szeretet padozata (ברצפת אהבה) volt ott elrendezve; a frigyláda, a fedele, a kerubok és a kőtáblák.

Magyarázat – A megjegyzés alapja, amely szerint az Örökkévaló a frigyládán jelenik meg, már a Tórában megtalálható.²⁶⁹ A gyaloghintó részletei folytatódnak itt, melyek továbbra is Hajlék tárgyaival, helyszíneivel azonosítódnak.²⁷⁰ A nép és az Örökkévaló közötti szeretet szimbólumai a Szentélyben, később pedig a zsinagógákban felbukkanó kegytárgyak.

Énekek 3:11 *Menjetek ki és nézzétek, Czión leányai, Salamon királyt, a koszorúban, mellyel megkoszorúzta őt az anyja, nászának napján, lelke örömének napján.*

Rási – *mellyel megkoszorúzta őt az anyja*, a Találkozás Sáttra, amelyet kék, lila és skarlát árnyalatok díszítettek...*nászának napján*, ez a tóraadás napja, amikor királyként koronázták meg őt, és magukra vállalták az ő igáját. *lelke örömének napján*, ez a felavatás nyolcadik napja, amikor is felszentelték a Hajlékot a sivatagban.

Magyarázat – Az ismert midrásokban és misnákban a tárgyak (ágytámla, ülés, korona, stb.) és az események (nászának napja, lelke örömének napja) több kombinációban szerepelnek, melyeknek részletes ismertetése túlmutat a jelen tanulmány keretein.²⁷¹ Ami biztos, hogy ezek az aggadák tannaita hagyományokból származnak, melyekben a tóraadás pompáját, örömteliségét emeli ki a szóbeli tan. A királyi méltóság itt „spirituális méltósággá” változik, hiszen a gyaloghintó és a korona „lecserélődik” a Hajlékra, az esküvő napja pedig nem más, mint a tóraadás napja. A királyi pompa egyértelművé teszi, hogy a talmudi-midrásai értelmezésében előkelő helyet foglal el az a gondolat, hogy az Örökkévaló a „királyok királya”. Nyelvi szempontból központi szerepet kapnak a liturgiában, költeményekben is a királyi pompára utaló szavak, szószerkezetek, tárgyak. Fontos motívuma a midrásoknak a földi és az égi királyok királyának szembeállítása. Nem „monarchista törekvésként” kell értelmezni a mindenek felett álló uralkodó képét, hanem egyfajta spirituális ideálként.

²⁶⁹ Ex 25:22.

²⁷⁰ A midrás nem csupán a BamR-ban, hanem három másik midrásban (PRK, SirR, BamR ad.loc.) is megtalálható.

²⁷¹ Szövegkritikai lábjegyzetében Rosenthal az alábbiakat emeli ki:

SongR 3:21, TanB Pekudé 67a, PRK 4a, SemR 52:5, bTaan 26b, mTaan 4:8, SirR ad.loc., BamR 2:25, Szifrá (ed. Weiss) 42b.

A misnában található exegézist sem pontosan veszi át a Rási, mert nem a Templom, hanem a Hajlék felépítésével azonosítja a „lelke örömének napját”.

Énekek 4:4 *Mint Dávid tornya a nyakad, mely fokozatokban épült; ezer pajzs van rá akasztva, mind tegezei a vitézeknek.*

Rási – Az allegorikus jelentés a következő: Mint Dávid tornya, vagyis Cion erődje, egy erősség, citadella, erődítmény. Így *a nyakad*, azaz a Kőkamra, amely Izrael erőssége és erődítménye volt, és ezt a tornyot *szépségesre (לְתִלְפִיזִית) építették*, hogy mindenki nézzzen rá, tanulmányozza annak formáját és szépséges építészetét. *Mind tegezei (טִשְׁטִיטִים)* – tegezek, melyekbe nyilakat helyeznek, mint *Tisztítsátok a nyilakat, töltsétek meg a tegezeket (טִשְׁטִיטִים)* (Jer 51:11). A szó a Kőkamrára utal, ahonnan a tanítás ered, azért is, mert a Tóra védelemként szolgál Izraelnek...

mind tegezei a vitézeknek – megállapíthatjuk, hogy a tanítványokat nyilaknak és tegezeknek is nevezik, amint a téma kapcsán írva van: *Mint nyilak vitéznek kezében, olyanok az ifjúkor gyermekei; boldog a férfi, ki megtöltötte tegezét velük* (Zsolt 127:4-5).²⁷²

Magyarázat – A Kőkamra a Szánhedrin ülésterme volt a második Szentély idejében, és magában a Szentély épületében volt kialakítva. A Szánhedrin a Talmud beszámolója szerint lényegében a legfelsőbb bíróság volt, épülete egy félkör jellegű, óriási ülésterem.²⁷³ Említésének mozgatórugója, hogy Ézsaiás könyvének ismert mondata: „Mert Cziónból ered a tanítás és az Örökkévaló igéje Jeruzsálemből.”²⁷⁴

Rási eredeti, kreatív hagyománya ez a kommentár.²⁷⁵ Nyelvi leleményesség a nyállal lőni ige (יִרָה) kettős jelentésének felhasználása, hiszen ez a szó tanítást is jelent, a Tóra nyelvtani gyökbetűi is ezek. A fegyver képében megjelenő szellemi fogalmak (Tóra, tanítás, tanítvány) már bibliai forrásokra visszavezethető nyelvi kreativitás eredményei. A Zsoltárok könyvében és a prófétai könyvekben amúgy is visszatérő toposz a nyelv és a beszéd fegyverként ábrázolása.²⁷⁶ Ugyanakkor közkedvelt fordulata itt a midrásoknak és a tárgumnak is. A háború eszközei, ahogyan a királyság tárgyai, a rabbinikus irodalomban tehát spirituálissá válnak. A tárgyum szavai szerint „a nép, Izrael háza bízott a Tóra tanításában, ezért győzedelmes volt a csatában, mintha mindenféle fegyver lenne a kezében.” A hangsúly, itt a „mintha” (כְּאִלּוּ) szón

²⁷² A Peszáhti Rábbáti (Peszr) és a TanB is említ egy hagyományt, amely szerint a *látálpijot* (לְתִלְפִיזִית) kifejezés „a dombra utal, amely felé mindenki fordul”, vagyis a Cion-hegy, ami felé mindenki imádkozik.

PeszR 33:1, TanB Vajislach 21:1. מהו לתלפזית תל שכל הפניות פונים בו

²⁷³ bSzanh 88a, bJom 25a.

²⁷⁴ Ézs 2:3. כִּי מִצִּיּוֹן תֵּצֵא תוֹרָה וְדְבַר-יְהוָה מִירוּשָׁלַם.

²⁷⁵ גרוסמן, 128.

²⁷⁶ Ld Rás Énekek 1:13.

van, amely a fizikai háború képeinek a segítségével ábrázolja a szellemi háborút. Indirekt módon itt a bölcséket „kiképzőtisztekké”, a diákokat pedig „katonákká” lépteti elő. Aki tóratanulásra adja a fejét, részt vesz ebben a „háborúban”, és felelőssége a közösségét „hadseregnek” tekinteni, amelyért felelősséget vállal, és amelyért akár „életét is áldozza.”

Énekek 4:5 *Két kebled mint két gida, szarvasünőnek ikrei, melyek liliumok között legelnek.*

Rási – Másik magyarázat: *Két kebled*, a két kőtábla nyomán. *Gazellának ikrei*, mert megfeleltek egymásnak, egy szempontból. Öt parancsolat az egyik kőtáblán, öt parancsolat a másik kőtáblán, melyek egyenként megfelelnek egymásnak.

Magyarázat – A tízparancsolat felosztása öt-öt parancsolatra már a korai, halachikus midrásokban is megjelenik. A két kebel ugyanakkor a Talmudban már megjelent a frigyláda két rúdjaként is.²⁷⁷ Itt az erotikus tartalom helyett inkább a „tápláló” jelleget kell látnunk a toposzban. A Tórát ugyanis tejhez hasonlítja a midrási hagyomány, de más nemes folyadékok is megjelennek: élő víz, bor, méz, stb.²⁷⁸ A tej különösen találó a tóraadás esetében, hiszen a nép számára addig nem ismert Tórát „anyatejként” szívja magába a kinyilatkoztatáskor.

Énekek 4:6 *Míg hűvösödik a nap és futnak az árnyékok, elmegyek én a mirrhás hegyre és a tömjénes halomra.*

Rási – És miután *a nap* melege lehűlt, „*elmegyek én*, attól kezdve, hogy vétkeztek előttem a szentségeim megszenteltetésével és a lisztáldozatok megvetésével, Chofni és Pinchász idején. Eltávozok tőletek és elhagyom ezt a Hajlékot, és választom magam számára a Morija-hegyet, a Szentélyt.”²⁷⁹

Magyarázat – A szójáték alapja a mirrha (הַמֹּר) – Morija (הַמֹּרִיָּה) szó hasonlósága, amely már korai midrásokban is szerepel.²⁸⁰ A Morija szó először a Szentírásban, az Akéda, vagyis Izsák megkötözése kapcsán merül fel.²⁸¹ A Morija hegy a Krónikák második könyve szerint a

²⁷⁷ Rási Énekek 1:13.

²⁷⁸ bPes 112a, DevR 7:3.

²⁷⁹ A nem kommentált rész így folytatódik: **elmegyek én a mirrhás hegyre (Én 4:6).** A mirrhás hegy (הַמֹּר) és a Mórja hegye (הַמֹּרִיָּה) nevek hasonlósága ad okot az exegézisnek a két hegy azonosítására.

²⁸⁰ BerR 55:7. רָבֵן אֶמְרִי לְמִקּוּם שֶׁהָקָטֶרֶת קָרְבִּין

²⁸¹ Gen 22:2.

Templom helye, mely asszociáció szabad utat ad a midrási hagyományoknak, a kettő közötti kapcsolat magyarázataira.²⁸² A midrás idézett rabbijai elemzik, vajon a Moriia hegy itt mit jelenthet, hogyan kapcsolódik az Akéda a Szentélyhez. Megjelenik többek között a „rabbini etimológiában” a Moriia szó feloldásaként többek között a kinyilatkoztatás, a tanítás, az istenfélelem helye, mely egyrészt a Szentélyre, másrészt az Akédára utal.²⁸³ Mindegyik értelmezés beleillik Rási interpretációjába, amely a közismert, hagyományos felfogáson alapul, hogy a Jelenlét távozik arról a helyről, ahol bünt követtek el.²⁸⁴ Jellemző a midrási tradíciókra, hogy Isten nem büntet, hanem „elmeleg”, vagyis a harag helyett a hiánnyal szembesülnek a bűnösök. A büntől való megszabadulás, vagyis az áldozati kultusz, a jótékony cselekedetek és a tóratanulás visszahozza a Sechinát az emberek közé. A Moriia hegy az „istenfélelem” helyszíne, a legnagyobb áldozaté, Izsák megköltözéséé, így a „büntől mentes” helyen joggal épülhet fel a Szentély.²⁸⁵ A házasságmetafora szerinti értelmezésben: újra működhet az Isten és a nép közötti „házasság”, ha az istenfélelem és a tanítás útját választja a nép.

Énekek 4:8 *Velem a Libanonról, arám, velem jöjj el a Libanonról, tekints le az Amána csúcsáról, a Szenír és Chermón csúcsáról, oroszlánok tanyáiról, párducok hegyeiről.*

Rási – Velem a Libanonról, arám, amikor száműzetésbe mész ebből a Libanonból²⁸⁶, akkor velem együtt száműznek téged, mert száműzetésbe megyek veled... az elmeneteleted pillanatától kezdve egészen a visszajövedeled pillanatáig veled vagyok, bárhová is mész vagy jössz.

Magyarázat – Libanon már a próféták számára is szimbolikusan Jeruzsálemet jelentette, bár a hegység megjelöléseként is szerepel a Bibliában.²⁸⁷ A rabbini gondolkodásban már magára a Templomra utal, hiszen az áldozati kultusz által „fehérednek” ki a bűnök (שמלכין-לבנון).²⁸⁸ A

²⁸² 2Kron 3:1.

²⁸³ bTaan 16a. מאי הוה המוריה

²⁸⁴ bSot 3b. כיון שחטאו נסתלקה שכינה

SirR 5:1:1 163a. לרקיע חטא אדם הראשון ונסתלק

²⁸⁵ Érdekes, hogy a tárgumi hagyomány folytatja a „Tóra, mint fegyver” motívumának hagyományát, ami az Énekek 4:4-ben fellelhető volt. A néptől, aki ősei foglalatosságának, a tóratanulásnak szenteli idejét, elmenekülnek a démonok. A Tóra pedig egy hangzásbeli hasonlóság miatt (kreatív módon) azonosítható a füstölőszerrel (הוראה-מור), mely démonűző, apotropikus jelleget ölt.

Trg Énekek ad. loc.

²⁸⁶ Vagyis a Szentélyből, ld. alább bJom 39a

²⁸⁷ Ézs 10:34, Zak 11:1.

²⁸⁸ bJom 39a. למטה נקרא שמו לבנון

vers ezen értelmezése megtalálható a SirR-ban és a pármái kéziratban is.²⁸⁹ A talmudi teológia egyik fontos toposza az Izraelt kísérő Sechiná.²⁹⁰ A száműzetés szenvedést okoz Istennek is, bár ő maga rendelte el azt a nép bűnei miatt.²⁹¹ Rási szerint tehát a büntetés ellenére a Sechiná mindig hű kísérője a népnek, ami úgy tűnhet, hogy mintha ellentmondana az Énekek 4:6 vershez írt magyarázatával. Ott ugyanis az szerepel, hogy a Sechiná elhagyja a népet. Feloldható az ellentmondás úgy, hogy a nép „elhagyása” a Sechiná által nem örökre szól, hanem csakis addig, amíg Jeruzsálem lesz a főváros.²⁹² A népet teljesen elhagyó, arcát eltakaró istenképpnél – amely mind a Héber Biblia, mind a rabbinikus irodalom egyik motívuma – ez mindenképpen megnyugtatóbb gondolat.

Énekek 4:10 *Mily szép a te szerelmed, én nővérem, én arám, mily jó a szerelmed, inkább a bornál, olajaid illata mindon fűszernél.*

Rási - *Mily szép a te szerelmed*, minden hely, ahol megmutattad magadat nekem, szép számomra: Gilgál, Siló, Nób és Gibeon, és a Szentély.²⁹³ Ahogy a babilóniai költő megírta: „Egy pihenőhely és más találkozóhelyek.” „Pihenőhely”, ez Jeruzsálem. „Más találkozóhelyek”, azok a helyek, ahol a Sechiná találkozott Izraellel.

Magyarázat – A népet kísérő Sechiná toposza itt folytatódik. A már említett rabbinikus források a Sechiná jelenlétéről, nem pedig pusztá „megmutatkozásáról” beszélnek. Azonban Rási itt a Sechinának egyfajta „látványt” is tulajdonít.²⁹⁴ A megmutatkozás (שהראית לי) egyértelműen egyfajta kinyilatkoztatást jelent, még akkor is, ha az egyetlen, Sechinával összeköthető látvány a rabbinikus irodalomban a fény.²⁹⁵ A Talmud szerint a Sechinához tartozó hang a csilingelés, egyfajta halk, figyelmeztető hang.²⁹⁶ Ugyanakkor más kommentárjaiban Rási többször is említi a Sechiná hangját vagy a Sechinához kapcsolódóan a *bát kolt*, az égi hangot.²⁹⁷ Rási kommentárja alapján a Jelenlét fogalma szorosan összekapcsolható a kinyilatkoztatással.

²⁸⁹ SirR 4:8:1 158b. אלא כתחלה הוא נוער.

AgadatS 36:1040-1049. איזהו לבנון.

²⁹⁰ bHag 29a, bMeg 29a, Ézs 43:14.

²⁹¹ bBer 3b.

²⁹² Vagyis Dávid király koráig, amikor a Jelenlét a Morija hegyén „várja” az áldozati kultusz újraindulását.

²⁹³ mZev 14:5-8 -ban felsorolt helyek.

²⁹⁴ Megemlítendő, hogy egyes tudósok szerint a Sechiná nem fonódik össze a kinyilatkoztatás fogalmával. Moore, 58.

²⁹⁵ e.g. Trg Num 6:2, bBer 17a, 64a, bSab 30a, bBB 10a

²⁹⁶ bSzot 9b.

²⁹⁷ Rási Szánh 17a. קול גדול ולא יסך

Énekek 4:11 *Színméztől csepegnek ajkaid, arám, méz és tej van nyelved alatt; s ruhád illata olyan, mint a Libanon illata.*

Rási – *Színméztől*, mely édes, *csepegnek ajkaid*, tóramagyarázatokat.

Magyarázat – Véleményem szerint ez a magyarázat szorosan kötődik Rási Énekek 1:2-höz írt magyarázatához. Hiszen a száj-ajak lényegében ugyanazt a szerepet tölti be, amelyet az első fejezet versében: kinyilatkoztat, Tórát tanít. Ugyanakkor Rásit egyértelműen azok a midrási hagyományok inspirálhatták, melyek felsorolják, milyen öt folyadékhoz hasonlít a Tóra.²⁹⁸ A tóranulás, a Tóra tehát nem csak vonzó, édes, hanem „ideális esetben” közvetlenül a női szereplő, vagyis a nép ajkán is ilyen formában jelenik meg. A retorikai üzenet tehát az lehet, hogy a tanításban meg kell őrizni a tóranítás ezen „égi” tulajdonságait (édes, kellemes, stb.), és így kell nekünk, Rási olvasóinak is tanítanunk és továbbadnunk a tóramagyarázatokat.

Énekek 5:1 *Eljöttem kertembe, én nővérem, én arám, leszedtem mirrhámat fűszeremmel együtt, ettem lépemet a mézemmél együtt, ittam boromat a tejemmel együtt; egyetek, társaim, igyatok és részegedjetek, barátaim!*

Rási – *Eljöttem kertembe*, a Szentély felavatásának napjaiban.

... *ittam boromat*, ezek az öntőáldozatok. *tejemmel együtt*, édesebbek és fehérebbek (tisztábbak) voltak a tejnél. *egyetek, társaim*, Áron és gyermekei a Találkozás Sátorában, és az összes pap a Szentélyben. *igyatok és részegedjetek, barátaim*, ezek azok az izraeliták, akik megették a Szentély felavatására felajánlott békeáldozatokat.

Rási Num 3:16. על פי ה'

Rási Ex 34:8. וימהר משה

²⁹⁸ A DevR és a Tan aggadája a méz és a tej hasonlatához kapcsolja ezt az Énekek éneke verset.

DevR 7:3. בְּדָבָר וּבְהֶלֶב

Tan Ki Tisza 18:1. כִּשְׁאֵת עֲסוּקָה בְּתוֹרָה

Ez a toposz más midrásgyűjteményekben is megtalálható, Rási számára elérhető a narbonne-i iskolához köthető BamR lehet a legfontosabb.

Vö. BamR 13:1, illetve Tan Ki Távó 3. תַּחַת אֲשֶׁר הָעֵצָה

Magyarázat – Rási itt egy elterjedt midrást vesz át.²⁹⁹ A rabbinikus irodalom szerint az első Szentélyben a Sechiná jelen volt; ez az időszak jelentette a nép és az Örökkévaló kapcsolatának aranykorát.³⁰⁰ Így tehát Rási számára fontos lehetett az a gondolat, hogy a midrások az Örökkévaló társaiként írják le a papokat, az Ő barátaiként, lakomatársaiként. Az olvasó számára egy közös lakoma, talán az Színáj-hegyi lakomája juthat eszébe.³⁰¹ Eszerint a szentélybeli szolgálat, áldozatok elfogyasztása ennek az étkezésnek az újrajátszása, újraátélése. A korabeli olvasó számára pedig a lakoma, az étkezés, a jó hangulat képei segítségével beszélt a rabbik jelentőségéről és a tóranulásról.

Énekek 5:2 *Alszom én, de szívem ébren van. Hallga, barátom kopog: nyiss ki, nővérem, kedvesem, galambom, jámborom, mert fejem harmattal van tele, fűrtjeim az éjnek cseppjeivel.*

Rási – *barátom kopog*, a Sechinát a prófétákba helyezi, általuk figyelmeztet *kora reggelenként küldve* (Jer 7:25) őket.

Magyarázat – Rási a jeremiási nyelvezetet használja, hogy beszéljen a próféták szerepéről, Jeremiás könyvének egyik fontos témájáról.³⁰² Ugyanakkor a szakasz hangvétele, amelyben a szerető férj kopog a házasságtörő asszony ajtaján, erősen különbözik a prófétai könyv haragot megszólaltató hangjától. A Sechiná itt a prófétai inspiráció forrásaként jelenik meg amely forrást általában a Szent Szellemmel (רוח הקדש) azonosítanak a rabbinikus irodalomban.³⁰³

Rási magyarázatáról eszünkbe juthat egy tipikusan kelet-európai zsidó jelenség, a Schulklopper foglalkozása. A Schulklopper reggelenként kopogtatta, ébresztgette az alvó minjentaokat.

²⁹⁹ A magyarázat lényegében a SirR és a BamR (ad. loc.) hagyományainak átvétele, kivonatolása. A tény, hogy ez a hagyomány mind a Tan gyűjteményben, mind pedig a narbonne-i iskola midrásgyűjteményében (BamR) is megtalálható, elterjedt toposzra utal.

³⁰⁰ A Templomot a Targum a Sechiná házában (בֵּית שְׁכִינָה) is nevezi.

Vö. Trg Deut 12:5; Zsolt 49:15, 108:8.

³⁰¹ Ex 24:10-11.

³⁰² Jer 7:21-28.

³⁰³ tSzt 13:2-4, tPesz 4:2, ShirR 1:1:5 118b. Ugyanakkor a szent szellem kifejezés (רוח הקדש) még hússzor jelenik meg a SirR-ban.

Blau Lajos és Kaufmann Kohler közös tanulmányukban mutatják be, miképp árulkodnak a Sechiná és a Szent Szellem fogalmaihoz kapcsolódó narratívák a kereszténység elleni polémiairól.

Vö. Kohler, Kaufmann, Blau, Lajos „Shekina” in JE vol 11, 258-260.

Énekek 5:7 *Találtak engem az örök, kit körüljárnak a városban, vertek engem, megsebesítettek, levették díszemet rólam a falak őrei.*

Rási – Levették díszemet rólam, a Szentélyt.

a falak őrei, még a szolgálattelvő angyalok is, akik egyébként védték a falakat, mint ennek kapcsán írva van: *Falaidra, Jeruzsálem, rendeltem öröket* (Ézs 62:6), még ők is lángot dobtak rá, mint ennek kapcsán írva van: *Magasból küldött tüzet* (Lam 1:13).

Magyarázat – Rási egy korábbi rabbinikus hagyományt vesz át, amely szerint a dísz lerántása a Szentély lerombolását allegorizáló cselekmény.³⁰⁴ Nem lehetetlen az sem, hogy a keresztény hagyomány is volt befolyással a zsidó rabbinikus hagyományra. Máté evangéliuma szerint ugyanis a templombeli függöny kettéhasadása jelzi a Szentély közelgő pusztulását.³⁰⁵ A dísz/fátyol lerántásának motívumával újfent érdekes párhuzamba kerül Rási kommentárjában a női testhez kapcsolódó tárgy (a jelölő) és a Szentély (a jelölt).³⁰⁶ Az ókori keleten a prostituáltak vagy annak gondolt személyek büntetése volt a lemeztelenítés, ezért érthető folytatása a „hűtlen asszony” ebben a fejezetben felbukkanó motívumának.³⁰⁷ A rabbinikus irodalomban valóban visszatérő elem, hogy a prostitúció okozta tisztátalanság vezetett a Szentély lerombolásához.³⁰⁸

Ki kell térnünk a házasságmetafora túlságosan leegyszerűsítő értelmezésének problematikájára. Kizárólag a nép hűtlenségének betudni a Szentély lerombolását, az i. e. 6. században, Júdeában történtek nagyon sematikus értelmezése, hiszen valójában komplex politikai, vallási és társadalmi folyamatok indítottak el ezeket az eseményeket. Ugyanakkor azt sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy egy nő bántalmazása, megalázása a nyílt utcán semmilyen módon nem indokolható büntetés.³⁰⁹ A zsidó etika végső soron súlyosan elítéli mások nyilvános megalázását. Teológiailag tehát feloldhatatlan problémákat generál az az értelmezés, hogy a Szentély lerombolása az Örökkévaló által elrendelt döntés eredménye volt, hiszen akkor elkövetővé válik egy olyan bűncselekményben, melyet a zsidó hagyomány súlyosan elítél.³¹⁰

³⁰⁴ A Szentély mint ruha, mint szépség már az Énekek 1:16 magyarázatában megjelent.

³⁰⁵ Mát 27:51.

³⁰⁶ Ld. még Rási Énekek 1:13, 1:15.

³⁰⁷ Rási ezt a ritka szót (רדדי) a díszekkel, ékszerekkel azonosítja, és nem a fátyollal, mint az arab és szír etimológia alapján a későbbi kutatás. Vö. Barbiero, 276-277.

³⁰⁸ A prostitúció (זנות) jelentheti a szűk értelemben vett szexuális szolgáltatást, de jelenthet minden olyan szexuális kapcsolatot is, amely egy *mámzer* státuszú gyermek születéséhez vezethet. Így a hűtlen, vagy akár csak férjüktől külön élő asszonyok is ebbe a kategóriába tartozhattak, ha nem nyújtottak is szexuális szolgáltatást.

Vö. mSzt 9:13, 15.

³⁰⁹ Az olvasói válasz-elmélet kiemeli azt, hogy az Énekek énekének e verse női vagy női problémákra érzékeny olvasói szemszögből mennyire felkavaró érzéseket kelt. Vö. Black, Fiona C „Nocturnal Egression”.

³¹⁰ A teodícea problematikája így az aggadák visszatérő eleme. Vö. ÉchR. 24, SirR 7:8:1 174b-175b.

Rási Énekeke éneke magyarázatára inkább jellemző a házasságmetafora szem előtt tartása. Esetünkben tehát az a rabbinikus gondolat érvényes, hogy a nép „kedvese is szenved annak szenvedésében”, vagyis a megpróbáltatások okaitól függetlenül az Örökkévaló a nép szenvedését ugyanúgy megszenvedi.

Énekek 5:8 *Megesketlek titeket, Jeruzsálem leányai: ha találjátok barátomat, mit mondjatok neki? Hogy betegje vagyok a szerelemnek.*

Rási – *ha találjátok barátomat*, a jövőben, az ítélet napján, amikor felkérnek téged, hogy tegyél vallomást rólam, mint ennek kapcsán írva van: *adják tanúikat, hogy igazaknak bizonyuljanak* (Ézs 43:9). *mit mondjatok neki?* Tanúskodjatok arról, hogy az ő iránti szeretetem miatt kemény szenvedéseket álltam ki köztetek. Jöjjön Nebukadnecár és tanúskodjon, jöjjenek Elifáz és Cofár, valamint a nemzetek összes prófétája, és tanúskodjanak, hogy fenntartottam a Tórát.

Magyarázat – Rásit egy talmudi hely inspirálta e magyarázatában.³¹¹ A narratíva szerint az Örökkévaló, ölében egy tóratekerccsel, talán az eszkatologikus időkben, tanúságtételre szólítja fel a népeket.³¹² Rási természetesen nem idézi a teljes talmudi részt, csupán a nem-zsidók tanúságtételének köteleességéről beszél. Kommentárjára jellemző univerzalista szemléletébe illik ez a gondolat, hogy egyfajta eszkatologikus szerepvállalást feltételez, vár el a „nemzetek” részéről.

A házasságmetafora szemszögéből nézve a népek itt a „visszarendelt násznép” szerepét játsszák. Ahogyan tanúi voltak a házasságnak, most tanúskodniuk kell, hogy Izrael népe a *gálut*, az elhagyatottság idején is hűséges maradt, és szenvedéseket állt ki az Örökkévalóért. Ha polémiát keresünk ebben a magyarázatban, akkor a Szent Ágostonnak tulajdonított „zsidóság mint tanú” doktrínájával szemben fogalmazhatta meg ezt Rási: a kereszténységnek kell tanúskodnia a zsidóság mellett, nem pedig fordítva.³¹³

³¹¹ Rosenthal sajnos nem említi meg szövegkritikai megjegyzéseiben, hogy Rási itt az Ávodá Zará traktátus nyitóoldalát idézi meg, mely egy eszkatologikus „tanúságtételről” szól. (bAZ 2a.)

³¹² Ld. Rási Énekek 2:3. Maga a talmudi rész egészen komplex nézetekről árulkodik a nem-zsidó népekhez fűződő viszonyt illetően. A teljes elutasítástól egészen addig a kijelentésig, hogy „az a nem-zsidó, aki Tórát tanul, olyan, mint a főpap”, megtalálható benne. Rásinak is hasonlóan „bonyolult” nézetei voltak a nem-zsidó szerepvállalásról a zsidó üdvtörténetben. (bAZ 3a.)

³¹³ Részben „zsidóság mint tanú” doktrínájából következhetett a középkori zsidók megalázott státusza, hiszen feladatuk lényegében a keresztény tanok igazolása volt. Ld. még „Apologetikus-polemikus jellegű kommentárok.”

Énekek 5:10 Barátom fehér és piros, kiemelkedő tízezer közül.

Rási – Barátom fehér (צֶהָ). Fehér (וְלָבָן), hogy kifehérítse a bűneimet. Tiszta és fehér volt, amikor megjelent a Színáj-hegyen, idős emberként jelent meg, tanításokat oktatta, és hasonlóképpen, amikor ítéletet ül: *ruhája mint a fehér hó, fejének haja mint a tiszta gyapjú* (Dán 7:9).

Magyarázat – Rási itt egy közismert midrást idéz meg, ugyanakkor szükség van más midrások ismeretére is, hogy megértsük lényegét.³¹⁴ Ezek szerint azért jelent meg Dániel idejében az Örökkévaló Tórát tanító idős írnokként, mert a tóratanításra ez a legmegfelelőbb „alak”. Az Örökkévaló tehát figyelembe veszi a nép igényét is a kinyilatkoztatáskor. Visszatérő toposz a midrásokban, hogy minden tanításhoz van megfelelő arcmimika, és mindenkinek a számára megfelelő alakban jelent meg Isten.³¹⁵ Az Örökkévaló tehát nemcsak tanít, hanem tanítani is tanít. Azért nem bukkanhat fel a politeizmus és a megtestesülés gyanúja, mert a Tízparancsolat első szavai elvetik a bálványimádás lehetőségét. „Bár sok formában láttak engem, mégis én voltam ott a Tengernél, én voltam ott a Színájnál, én vagyok az Örökkévaló a te Istened.”³¹⁶

Énekek 5:11 feje finom arany, fűrtjei bodrosak, feketék mint a holló;

Rási - Feje (רֶאשׁוֹ) **finom arany**, szavainak kezdete (תְּחִלַּת דְּבָרָיו) ragyog, mint **finom arany**, hasonlóképpen írva van: *Szavaidnak megkezdése világít* (Zsolt 119:130). Így kezdte: *Én vagyok az Örökkévaló, a te Istened* (Ex 20:2), vagyis először megmutatta nekik, hogy joga van uralkodásához felettük, majd kiadta nekik a rendeleteit. **Fűrtjei leomlanak** (קִנְצוֹתָיו תִּלְפְּלִימִים) minden tüskéjén (קוֹץ) egy halomnyi (חֵלִים) törvény van felhalmozva. **Feketék, mint a holló**, mivel azt fekete tűzzel írták előtte, fehér tűzön. Egy másik magyarázat: **fűrtjei leomlanak**, vagyis hősiesen háborúzó fiatalemberként jelent meg a tengeren.

Magyarázat – A kinyilatkoztatás különböző formáiról olvashatunk Rási ezen vershez írt magyarázataiban. A fej (רֶאשׁוֹ) szó kettős jelentése („fej”, illetve „a szavak kezdete”) indítja ezt a gondolatsort. Más midrások ismeretében Rási a legelőször megcselekedett vagy kimondott

³¹⁴ TanB Jitró 16:3.

³¹⁵ PeszR 21:1 100b.

³¹⁶ A Mechilta Rásbi mégis felhívja a figyelmet ennek a teológiai elvnek a problematikájára. A Tenger dalának midrási értelmezése szerint az Örökkévaló megjelent harcosként is a Vörös-tengeri átkelésnél. Ugyanakkor ő az, akinek szavára minden teremtvé lett. Vagyis a teremtő és a pusztító aspektusok ellentmondásáról van szó. Az Örökkévaló azonban minden teremtménye felett kegyelmet tanúsít, annak ellenére, hogy szükség esetén háborút is visel. A midrásban az Exodus 34:6 verse, vagyis a kegyelem tizenhárom attribútuma zárja le ezt a részt, így a hangsúly is a megbocsátásra, a harag lecsillapodására kerül. Mechilta Rásbi 15:3.

dolgok fontosságáról beszél.³¹⁷ Az Örökkévaló először a fényt teremti meg szavaival. Ugyanígy Becálél először a frigyládát készíti el, a legfontosabbat.³¹⁸ Vagyis a „főépítész” első feladata nem egy külső berendezési tárgy, hanem a legfontosabb „fényt adó” Tóra tárolóhelyének, a Sechiná lakhelyének elkészítése. Az etikai üzenet az, hogy a szavak, a beszéd fényt árasszon és reményt sugározzon, azaz olyasmi legyen, ami „bevilágítja a környezetet”, vagyis reményt ad.

A Tízparancsolat első igéje az autoritás és a szeretet deklarációja egyben.³¹⁹ Csak a deklaráció után következnek a parancsolatok. Talán Rásit az ragadhatta meg, hogy az első parancsolat nem parancsolatnak hangzik, hanem inkább kijelentésnek.³²⁰ Ezután folytatódik az a motívum, hogy Isten „teste” az írott és a szóbeli tannal azonosítható.³²¹ A primordiális Tóra azonban nem evilági, hanem a tökéletes anyagból, tűzből áll.³²² A tűz itt kettős hermeneutikai célt szolgál (csakúgy, mint az égi tűz lejövetelénél): a kinyilatkoztatás titka, forrása elérhetetlen, mert a hang, a szó a tűz közepéből jön.³²³ A tűz örökké változó, fénylő elem, csakúgy, mint a szóbeli tan lehetett a rabbik számára.³²⁴

A magyarázat utolsó része az „ifjú harcos” Istenről általában párban szerepel avval a hagyománnyal, amely szerint a Szinájon idős tanítóként jelent meg az Örökkévaló.³²⁵ A *fürtjei leomlanak* tehát arra utal, hogy fiatal harcosként jelent meg a Tengerenél.³²⁶ A kinyilatkoztatott mű mindig változik, mindig valami újat hordoz, és mindig a megfigyelőhöz igazodik.

³¹⁷ A Rási által idézett zsoltárvers (Zsolt 119:130) több midrásban is felbukkanó vitát ébreszt. Úgy tűnik, Rási – tudatosan vagy tudattalanul – ezekből a midrásokból meríti inspirációját.

³¹⁸ Itt szerepel ugyanis először a neve egy tárgy elkészítőjeként.

³¹⁹ *Én vagyok az Örökkévaló, a te Istened, aki kivezettelek Egyiptom országából, a rabszolgák házából* (Ex 20:2).

³²⁰ A magyarázat további két része megtalálható mind a Tánchumá midrásban, mind a Talmudban, vö. bEruv 21b, Tan Gen 1:1.

³²¹ A Tóra azonosítása az 5. fejezet *wašf* leírásával már korai midrásokban is előfordul. A legletisztultabb formában a VajR-ban található meg: „*Feje* – ez a Tóra... *finom arany* – ezek a tóra szavai” VajR 19:1, vö. Trg Énekek 5:11.

Ez a korai midrás a *fürtjei leomlanak* magyarázatait is korai tannaitáknak (Rabbi Eliézer és Rabbi Jismáél) tulajdonítja. Noha elterjedt exegetikai tradícióról van szó, mégis kérdés, Rási miért pont így értelmezi a verseket. Ehhez ld. „Edukációs és polemikus üzenetek között” c. alfejezetet.

³²² Az égi tűz motívuma elterjedt toposz. A fehér tűzön fekete tűzzel írt Tóra, valamint az egyfajta tűzből álló Szentély-modell több midrásban is megjelenik. A SirR, a Tánchumá, a BamR és a PRK szerint az Örökkévaló színes tüzekből készített modellel mutatja meg Mózsének a Hajlék felépítését.

Vö. Tan Smini 8:1, SongR 3:11:2 153a, PRK 1:3, BamR 12:8.

³²³ A tűz itt égi „szemléltető eszköz”, csakúgy, mint a „primordiális” Tóra, melyből az Örökkévaló megteremtette a világot, avagy ami megjelent a kinyilatkoztatásnál. Vö. JSzot 37a, JSek 25b, Tan Gen 1:1, Tan Jitró 16.

³²⁴ Elemészti azt, aki túl közel megy hozzá, ld. Nádáv és Ábihú történetét. Lev 10:1-14.

³²⁵ Ld. Rási Énekek 5:11-hez.

³²⁶ A PeszR, a TanB és a Mechilta Rásbi e tradíciói egyfajta személyes kinyilatkoztatásról beszélnek, arról, hogy az Örökkévaló minden alkalommal, megfelelő alakban jelent meg a nép számára. Vö. TanB Jitró 16:3, Mechilta Rásbi 15:3, PeszR 21:1 100b.

Énekek 5:12 szemei, mint galambok a víz medreinél, tejben fürödnek, foglalatban ülnek

Rási – Szemei, mint galambok, amelyek galambdúctól a galambdúccig vándorolnak, hogy élelmet kérjenek. Így vándorolnak (a bölcsek) az egyik bölcs tanházából a másik bölcs tanházáig, hogy tóramagyarázatokat kérjenek.

a víz medreinél, a tanházaknál, mert ezek a forrásai a Tóra vizének.

Tejben fürödnek, mivel őket (a bölcseket) szemnek nevezi, és a szem nőnemű főnév, a fürödnek (רוֹחֵצוֹת) nőnemű ragozású szó. Megtisztítják magukat a Tóra tejével, és kifehérik titkait és rejtélyeit.

Foglalatban ülnek (יֹשְׁבוֹת), megfelelően megoldják (מִישְׁבִּים) az ügyeket. Egy másik magyarázat: **Szemei** (עֵינָיו) a témaköröket (עֵינֵינוּ) jelenti, vagyis a Tóra, a törvények és a misnák olyan galambokhoz hasonlóak, amelyek gyönyörűek séta közben, **a víz medreinél**, azaz a tanházaknál, **tejben fürödnek**, vagyis kifehérednek a tejben, ahogy korábban magyaráztam.

Magyarázat – A Tórát a rabbinikus irodalomban több nemes folyadékkal azonosítják, a víz talán a legismertebb ilyen hasonlat. Próféta versek korai értelmezése is megerősíti ezt a gondolatot.³²⁷ A víz a tűzhöz hasonlóan örökké változó, „szinte” megfoghatatlan elem. Mégis alapvető lételeme az embernek, csakúgy, mint a Tóra. A Talmud azonosítja a vizet szomjazó népet a Tórára szomjazó közösséggel: eszerint három napon át „ne legyen Tóra nélkül a közösség”, vagyis hétfőn és csütörtökön kell Tórát olvasni, hiszen a vándorlásban is három napig tartott a víz nélküli állapot.³²⁸ A vándorlást nemcsak a népnek, hanem a rabbiknak is át kell élniük. Rási – úgy tűnik – azt javasolja, hogy a bölcsek ugyanúgy, vándorolva tanuljanak, mint diákjaik. „Világítsák meg” szavaikkal a világot, és ugyanígy keressék a tóratanulásra a lehetőséget, ahogyan a galamb vándorol galambdúcról galambdúcra. A Sechiná szemei nézik a tanházakat, vagyis jelen van bennük, vigyáz rájuk.³²⁹

³²⁷ Ld. Rási Énekek 4:5.

A tannaita irodalom értelmezése gyakorlatilag teljesen egyértelmű: a víz a Tóra. A források szerint a víz aláztatra tanít, mert lefele csorog, tehát a Tórát tanulmányozók is csak alázattal tudják befogadni a Tórát.

Oh, mind aki szomjúhozik, jöjjetek a vízre, az is, kinek nincs pénze; jöjjetek, vegyetek gabonát és egyetek, jöjjetek, vegyetek gabonát pénz nélkül, és díj nélkül bort és tejet. (Ézs 55:1)

Vö. Trg Jon Ézs 55:1, ARN 41:1, bAZ 5b, bBK 17a, bKid 30b, bSuk 52b, bTaan 7a.

³²⁸ bBK 82a.

³²⁹ A Jelenlét „felcserélődik” a bölcsek jelenlétével, a kinyilatkoztatás a tóratanítással. Eszerint a bölcsek az Örökkévaló szemei, ahogyan a Szánhedrint más források a közösség szemének nevezik.

Vö. SirR 5:12:1 165a.

A tanházak fontosságának, sőt szeretetének lenyomatát olvassuk Rási kommentárjában. Az Énekek 1:2-höz fűzött magyarázatában említett „titkok feltárásának ígérete” mintha egyenesen a tanházakban valósulna meg. Nem egy új, a Szináj-hegyihez hasonló drámai kinyilatkoztatásban kell keresni a választ a maradék titokra, kérdésre, hanem a tanházakban, a bölcselnél. Rási tehát hétköznapi választ ad a kinyilatkoztatás nagy metafizikai kérdésére, melyet így fogalmazhatunk meg: „mikor fog újra beszélni, újra megnyílni számunkra az Örökkévaló?” Rási azt sugallja, hogy „itt, és most”, vagyis a tanházakban.³³⁰ Ez a magyarázat eredetinek tekinthető, hiszen tanházakat, bölcséket nem említik e vers kapcsán a források.³³¹

Énekek 5:13 orcái mint fűszeres virágágyak, illatszereket termők; ajkai rózsák, csepegve folyó mirrhától;

Rási – Orcái, a Szináj-hegyi parancsolatok, ahol barátságos és mosolygós arcot mutatott nekik.

ajkai rózsák, azok a parancsolatok, melyeket a Találkozás Sátorában mondott el, és amelyek megnyugtatóra, engesztelésre és kellemes illatra szolgáltak; Ez a vétékáldozat, a bűnáldozat, a lisztáldozat, az égőáldozat és a békeáldozat törvénye.

Magyarázat – Szokatlan gondolat, hogy a Szináj-hegyen „barátságos” kinyilatkoztatás lett volna.³³² Az ismert midrásban az Örökkévaló a nép fölé emeli a hegyet, és kényszeríti a népet a törvénye elfogadására.³³³ Rási később utalást tesz e midrás párájára, amely szerint a Szináj hegy almaként függött a nép felett, vagyis a kinyilatkoztatás a szeretet jele volt.³³⁴ A Tórában többször szerepel a (ריח ניחוח), „kellemes illat” kifejezés, amely az Örökkévaló kiengesztelésére utal. Az orr, vagyis a szaglószerző egyébként a harag kifejezésére szolgált a héber nyelvben.³³⁵ Érthető, hogy az illat ugyanezen az érzéken keresztül „nyugtat”. A füstölőszer, és az áldozatok tehát valamifajta „égi harag” lecsillapítására szolgálhattak.³³⁶ A mirrha pedig a füstölőszer

³³⁰ Ez a „sugallt teológia” talán a Jelenések könyvével és hasonló, „apokaliptikus” nézetekkel polemizál, amelyek egy második kinyilatkoztatásban látják a titkok feltárását.

³³¹ Egyedül a Lekach Tov említi őket, de röviden. Nem tudható, hogy Rási ismerte-e ezt a gyűjteményt. A „témakörök” magyarázat a *szemei* -re egy szójátékon alapul. Ez szintén Rási teljesen eredeti értelmezésnek tűnik, ugyanakkor gyönyörű folytatása, kibontása az előző vers értelmezésének, amely szerint a „betűkön halmozódnak a törvények”.

³³² Az értelmezés forrása a pármái kézirat lehet, ahol „Táblák” szerepelnek az *Orcái* értelmezéseként.

³³³ bSab 88a.

³³⁴ Rási Énekek 8:5.

³³⁵ Mint például a „haragra gerjedt” kifejezés (ריח אפרי). Ld. Gen 39:19.

³³⁶ Gen 8:21.

egyik összetevője volt – az értelmezés számára ez újabb kapcsolódási pontot jelenthet a szentélybeli szolgálathoz. Pedagógiai üzenetként értelmezhetjük azt a gondolatot, hogy a tanításnak barátságos hangulatban kell folynia, megnyugtatónak és kellemesnek kell lennie.

Énekek 5: 14 kezei aranyhengerek tarsiskövekkel foglalva, teste remekmű elefántcsontból, borítva zafirkövekkel;

Rási – kezei, a kőtáblák, hiszen ezekkel adta át őket, és azok az ő keze munkái.

Aranyhengerek (אֲרָנִים), ezek azok a parancsolatok, amelyekről azt mondják: *Kívánatosabbak azok aranyból és sok színaranyból* (Zsolt 19:11). Rabbi Jehosua, Nechemja fia azt tanította: „Őket csodálatosan készítették; zafírból készültek, mégis összehengerelték őket.”³³⁷ Egy másik magyarázat: a hengerekről (גְּלִילִי), mert ezek sok jót gördítenek (שֶׁמְגִלְלוֹת) Izraelnek.³³⁸

tarsiskövekkel foglalva, mert a 613 parancsolat a tízparancsolatba be vannak foglalva.

Törzse remekmű elefántcsontból, ez a Papok Törvénye mert az öt könyv közepén található, ahogyan a törzs a test közepén lett elhelyezve.

remekmű elefántcsontból borítva zafirkövekkel, ez ugyanolyan sima, mint egy elefántcsont, és sok szabálynak engedelmeskedik az elrendezése: hasonló megfogalmazások, általános alapelvek és következtetések a könnyebbről a súlyosabbra.

Magyarázat – A kifejezések alapján ez a megjegyzés felidézi a Szefer Jecirá sorait, mely szerint a „betű hengerei” jót vagy rosszat hoznak a világra attól függően, hogy merre tekerik őket.³³⁹ A zsidó misztika egyik alapkönyvének felbukkanása itt nem lehet véletlen, a fejezet tematikája eleve megidézi a Merkává irodalom toposzait. Lehetséges, hogy a Szefer Jecirá által említett hengerek inspirálták Rásit a megjegyzés megírásakor.³⁴⁰

Az Énekek éneke nemcsak átesztétizálja férfi testet, hanem szoborszerű-tárgyas leírást is ad róla, ez pedig megkönnyíti az exegéta dolgát, hiszen így tárgyakkal azonosíthatóak a testrészek. A tárgyak pedig a Tóra részei, a parancsolatok, kőtáblák. A szépség itt intellektuális és spirituális „szépséggé” válik. Rási tehát azt a midrási hagyományt folytatja, amely úgy kerüli

³³⁷ A kőtáblákat.

³³⁸ A kőtáblák, vagyis a parancsolatok sok jót hoznak Izrael népének.

³³⁹ Rosenthal nem talál forrást Rási kommentjére a henger alakú parancsolatokról. SzeferJec 2:4. עשרים ושתיים אותיות.

³⁴⁰ Rási ismerhette a Széfer Jecirát. Vö. Liber, 83.

el a megtestesülés problémáját, hogy a közösség számára rendkívül fontos tárgyakkal és alapértékekkel azonosítja a férfi test egyes részeit. Rendkívül találó az az eredetileg SirR-ben található exegézis, amely szerint a Leviticus az Örökkévaló „törzsében” található, hiszen ez a harmadik könyv az öt mózesi könyv közül, és a legfontosabb könyvnek számít bizonyos hagyományok szerint – a talmudi hagyomány szerint a gyermekek evvel kezdik a tanulást.³⁴¹

A hermeneutikai szabályok említése megerősíti az olvasót abban, hogy a Tóra itt a szóbeli tannal együtt értendő. Tetten érhető a polemikus hangvétel a keresztény hermeneutikával szemben: azt üzeni, hogy a Biblia csakis e szabályok alkalmazásával együtt érvényes. Az itt említett szabályok a Szifrá elején található „Rabbi Jismáél *berajtája*” néven ismert szövegből kivett részek.³⁴²

Énekek 5:15 lábszárai márvány-oszlopok, ráillesztve aranytálpakra; ábrázata olyan, mint a Libanon, válogatott, mint a cédrusok;

Rási – Rabbi Eleázár Hákapár így tanította: „Ennek az oszlopnak van egy oszlopfője fent, és egy lábazata lent.” Rabbi Smuél bár Gád így tanította: „A Tóra szakaszainak van oszlopfőjük fent, és egy lábazatuk lent.” (Vagyis tematikusan) összekapcsolódnak az előttük és utánuk levő szakaszokkal... *Alakja, olyan mint a Libanon* (כְּלִבְנוֹן), aki beletekint és elgondolkodik szavai felett, virágokat és hajításokat (וּלְוִיָּים) talál bennük, akár egy virágzó (שְׂמִלְבֵּלֵב) fában. Ugyanúgy, mint a Tóra szavaiban – bárki is medítál rajtuk, állandóan új magyarázatokat fedez fel bennük.

Magyarázat – A testet a Tórával behelyettesítő tematikák tovább folytatódnak Rási e kommentárjában. A Tóra nem csupán leírható testrészekhez kötődő metaforákkal leírható, hanem *egyetlen egy* testnek tekinthető. Vagyis összefonódnak egyes részei, tematikailag

³⁴¹ VajR 7:3. מִפְּנֵי מָה מִתְחִילִין לְתִינוּקוֹת בְּתוֹרַת כְּהֻנִּים

A Leviticus könyve sokkal kevésbé narratív, és leginkább a Szentély-beli szertartásokról szól, ahogyan erről a elnevezése is tanúskodik. A Genesis családi narratívái, az Exodus és a Numeri háborúval és szenvedéssel teli vándorlásai sokszor tragikusak és dinamikusak. Ezzel szemben a Leviticus könyvében a rituálék játsszák a főszerepet. A középpontnak statikusnak kell lennie, olyannak, amely örök stabilitást sugároz, amelyre mindig lehet támaszkodni. Ez a jelleg tökéletesen illik a Leviticus szerepére az „isteni test” középpontjában.

³⁴² A Szifrá pedig a Leviticus könyvében írt halachikus midrás. Nem lehet véletlen tehát, hogy a SirR szerzője, majd Rási e hermeneutikai szabályokat asszociálja a vershez.

összekapcsolódnak. Talán a későbbi kabbalista értelmezés egy korai formájával állunk szemben, mely a Tórát egy testnek tekinti.³⁴³

A magyarázat második részében a Tóra egy erdőhöz válik hasonlónvá. Rosenthal ugyan nem talált forrást, de e kifejezések a Talmudban is felbukkannak, ahol a Szentély egy erdőhöz válik hasonlónvá.³⁴⁴ Látjuk tehát Isten-Szentély-Tóra egymásba behelyettesíthetőségét a midrási értelmezésekben. Itt ugyanakkor a Tórán meditáló ember is részévé válik a „fa” kivirágzásának. Összeolvasva a talmudi értelmezéssel, azt gondolhatjuk, hogy itt olyan intellektuális „szolgálatról” van szó, amely megidézi a szentélybeli szolgálatot. Rási – tudatosan vagy tudattalanul – a Tórát olvasó, a szavain meditáló embereket párhuzamba hozza a kivirágzó Szentéllyel. A tóratanulás: szolgálat a Szentélyben, kertészkedés a papok kivirágzó kertjében. Mindez valószínűleg Rási saját, kreatív értelmezése.³⁴⁵

Énekek 5:16 *ínye édesség és mindenestől gyönyörűség. Ez az én barátom s ez az én társam, Jeruzsálem leányai!*

Rási – *Ínye édesség*, szavai kellemesek. *Bevágást halott miatt ne csináljatok testeteken ...én vagyok az Örökkévaló.* (Lev 19:28) Bizonyos, hogy jutalmat ad. Hát van ennél az ínynél édesebb? ‘Ne sebesítsétek meg magatokat, és kaptok jutalmat!’ *S midőn megtér a gonosz az ő gonoszságától és jogot és igazságot cselekszik, azok által élni fog.* (Ez 33:19). A bűnök érdemként lesznek elkönyvelve számára. Hát van ennél az ínynél édesebb?

Magyarázat – Rási kommentárját jellemzi a megtérés, a jócselekedetek jutalmának hangsúlyozása. Rási itt egy, a tesuváról, megtérésről szóló talmudi részletet használ fel.³⁴⁶ Ugyanakkor választhatna olyan midrási hagyományokat is, amelyek szimplán a tóratanulás, vagy a Tóra szavainak édességéről szólnak.³⁴⁷ Itt ennél azonban többről van szó, hiszen azokat a rabbinikus hagyományokat hangsúlyozza, amelyek a megtérést, a micvák utáni jutalmat írják le. Tehát nemcsak a tóratanulás jelentőségéről van szó, hanem a *tesuvá* fontosságáról, megerősítéséről, a cselekedetekben való szentségről is. Egy megismerhető, érthető, leegyszerűsített istenkép leírásaként is értelmezhetjük sorait. E kommentár egyszerűségében talán a tárgumi, „népi”, „naív” értelmezés, „optimista teológia” hangulatát tükrözi vissza. A

³⁴³ Scholem, 44-47.

³⁴⁴ bJom 39b, illetve ld. még Rási Énekek 1:16

³⁴⁶ bJom 86b.

³⁴⁷ Vö. pl. DeutR 7:3. *מה השמן הזה*

tárgum szerint is a Tóra szavairól van szó ebben a versben, de a gondolatot – Rásitól eltérően – nem fejti ki az ok-okozat szempontjából.

Énekek 6:1 *Hová ment barátod, legszebbike te az asszonyoknak, hová fordult barátod, hadd keressük együtt veled?*

Rási – Hová fordult barátod? Amikor visszatért és lelkét Küroszra helyezte, és ő engedélyt adott a Szentély újjáépítésére, és építeni kezdtek...

Magyarázat – Rási a tárgum tematikáját követi magyarázatában, de egyedülálló abban a kérdésben, hogy a szent szellem megszállta Küroszt.³⁴⁸ A rabbinikus irodalomban nem ismeretes olyan kijelentés, hogy a „szent szellem” inspirált volna nem-zsidókat is a történelem folyamán. Rási viszonylag pozitív értékelése Küroszról különbözik a talmudi ítélettől, sőt saját más kommentárjaitól is.³⁴⁹ Ézsaiás valóban „messiásnak” nevezi Küroszt, ugyanakkor az idevágó Rási kommentár hangsúlyozza, hogy ez csupán egy királynak járó titulus.³⁵⁰ A nem-zsidó uralkodó pozitív értelmezése beleillik Énekek éneke-kommentárba, annak univerzalista szemléletű üzeneteibe. A „házasság” fennmaradásához a nem-zsidó uralkodó inspirációja, hozzájárulása is szükséges volt.

Énekek 6:2 *Barátom lement kertjébe, a fűszeres virágágyakhoz, hogy legeltessen a kertekben és hogy liliomot szedjen.*

Rási – Barátom lement kertjébe, azt parancsolta nekünk, hogy építsük meg a Szentélyét, és akkor majd ott velünk lesz.

a fűszeres virágágyakhoz, a füstölőszer elfüstölése.

hogy legeltessen a kertekben, és még *lement* a kertekbe, hogy legeltesse a juhait, ahová szétszórták őket. Sechináját azokra helyezi a zsinagógákban és a tanházakban, akik nem jöttek fel a száműzetésből.

³⁴⁸ A tárgumban azonban nincs szó arról, hogy a szent szellem Küroszt „megszállta” volna.

³⁴⁹ Rási Ézs 45:1. Vö. bMeg 12a.

³⁵⁰ Lehetséges, hogy Rási kreatívan „félreolvasta” a tárgumban itt található (רִחוּא) szót, mely nagyon hasonlít a lélek (רוּחַ) szóra. Lehetséges, hogy a félreolvasás szándékos, és egyfajta lenyomata a Rási-féle kreatív exegézisnek. Vö. Trg Énekek 6:2.

hogy rózsát szedjen, meghallgatja és hallgatja azokat, akik Tórájáról beszélnek, hogy érdemeiket összegyűjthessék, és emlékkönyvbe írassák azokat előtte.

Magyarázat – Rási kommentárja a targum magyarázatán alapul, és azt a talmudi gondolatot tükrözi, hogy a zsinagógákban jelen van a Sechiná. A nő, vagyis Izrael e hangja a „nemzetek” gúnyolódásaira (*„Hová fordult barátod?”*) adott válasz.³⁵¹ A nép válaszol arra a „csúfolódásra”, hogy az Örökkévaló elhagyta őt. A válasz *tartalma* ugyanakkor a Talmudban és a középkori hagyományban is ismert toposz. A középkori áskenázi hitvilágban fontos helyet foglal el az a teológiai motívum, hogy Isten jelen van a tanházakban, imaházakban. Úgy tűnik Rási számára alapvető az a szintén talmudi gondolat, hogy a zsinagógák („kertek”) valójában a Szentély („kert”) kicsinyített másai. A kis Szentély (מקדש מעט) toposza egy ezékieli gondolatot alapul.³⁵² Az a gondolat, hogy száműzetésben, a *gálut* zsinagógaiban, tanházaiban is jelen van a Sechiná, erősen tükrözi a Pirké Ávot egy misnájának mondanivalóját, szóhasználatát, Szentírás-értelmezését. A toposz, hogy az Örökkévaló meghallgatja az istenfélőket, már Máláchi próféta könyvében is szerepel, és a szakasz tannaita exegéziseként jutott el a Misnába (onnan pedig Rásihoz):

Ha ketten leülnek, és a Tóra szavai hangoznak el köztük, akkor a Sechiná rajtuk pihen, ahogy írva van: *Akkor egymással beszéltek az istenfélők, ki-ki a társával, az Örökkévaló pedig figyelt s meghallotta, és megíratott az emlékezet könyve őelőtte az istenfélők számára és azok számára, kik a nevét tekintik.* (Mál 3:12)³⁵³

Fontos része tehát a kinyilatkoztatás kérdéskörének a Sechiná „tevékenysége”. A Tóráról vitatkozó emberek meghallgatásakor nem a kinyilatkoztatáson van a hangsúly. A Sechiná figyel, nem beszél. Meghallgatja az emberek nyilatkozatait, akik ez alapján jegyeztetnek föl az „emlékezet könyvébe”. E bibliai vers adhatta az alapját az „élet könyve” hagyományának, vagyis annak a zsidó hagyománynak, amely szerint a tíz bűnbánó napon, ros hásaná és jom kipur között dől el, hogy valaki bekerül-e az élet (emlékezet) könyvébe.

³⁵¹ A gúnyolódásra adott válasz Rási eredeti gondolatmenete.

גרסמן, 129.

³⁵² Ld. Ez 11:16. A szakaszt verset maga a Talmud is megemlíti a Rási által idézett *dáfón* (Meg 29a). Ezékiel korszaka lehetett a Szentélyen kívüli imahelyek, zsinagógák első virágkora. A hagyomány szerint az első zsinagógát az első Szentély köveiből építeték Babilóniában. Ugyanakkor a próféta írásában is szembeötlő a Szentély hiányának fájdalma, ami hozzájárulhatott az imahelyek létrehozásához.

³⁵³ A misna szóhasználatát ugyanúgy Máláchi 3:16-ot idézi, mint Rási kommentárja. mAv 3:2. אָבֵל שְׁנֵים עָשָׂר יוֹם

Énekek 6:5 Fordítsd el tőlem szemeidet, mert azok megzavartak engem! Hajad mint a kecskék nyája., melyek leereszkednek a Gileádról.

Rási – A Szent, Áldott Legyen Ő ezt mondja: „Ebben a Szentélyben már képtelenség neked helyreállítani a frigyládát, a fedelét és a kerubokat, mert ők *megzavartak* (הִרְהִיבֵנִי) *engem*, túlzott szeretetet mutatván irányodban, míg végül elárultatok engem.”

Magyarázat – A Talmud beszámol arról, hogy a második Szentélyben már nem voltak elhelyezve az említett tárgyak (frigyláda, fedél, kerubok), ennek folytán a Sechiná sem volt jelen. Rási itt azonban magyarázatot is ad erre.³⁵⁴ Az arany frigyláda és kellékei egyfajta „túlzott”, „többlet” (יתרה), szeretet szimbólumai a nép iránt.³⁵⁵ A szeretetet, és szimbólumait ki kell érdemelni.

Magát a frigyládát a nő, vagyis a nép szemével is azonosítja Rási.³⁵⁶ Úgy tűnik tehát, hogy itt egyszerre van szó *isteni* ajándékról (a frigyláda mint az isteni szeretet jele) és a *közösség* egyfajta elbűvölő személyiségjegyről (a frigyláda mint a nép szeme). A frigyláda tehát közös teret nyújt Isten és ember találkozása számára. Mint korábban láttuk, a Találkozás Sátorának fogalma is a „házasság” közös otthonát szimbolizálja. A magyarázat üzenete pedig az, hogy a szakrális tárgyak a lázadás, elfordulás miatt nem lehetnek már jelen a második Szentélyben, mert maga az Örökkévaló is „megzavarható” szépséggel. Ibn Ezra szerint a *megzavartak* (הִרְהִיבֵנִי) kifejezés olyan erős vágy felkeltését jelenti, mely a vágyakozót rettegéssel tölti el, a méltósága és (ön)uralma elvesztésének veszélye miatt. Ez a szépségben rejlő erő, „ellenállhatatlanság” olyan hatalom volt a nép kezében, mellyel nem tudott felelősséggel bánni. Elárulták Istent, ezért ő elvette tőlük ezt a hatalmat, vagyis nem engedte a frigyláda elhelyezését a második Szentélyben.

Énekek 6:9 az én galambom, jámborom, egy ő az anyjának, kiváló ő a szülőjének; látták a leányok és boldognak mondtak, királynők és ágyasok a dicsérijék.

³⁵⁴ Ld. még a lábjegyzetet Rási Énekek 1:15-höz.

³⁵⁵ Ld. Rási Énekek 3:10.

³⁵⁶ Ez az azonosítás nem szerepel a Talmudban, Rási invenciójának tűnik, amely leginkább a 7. fejezet hasonlataira épít, melyekben a nép teste a Szentély elemeivel kapcsolódik össze.

Rási – egy ő az anyjának, vagyis gyülekezete számára. Rengeteg vita zajlik a tanházakban, de mindegyik abból a vágyból fakad, hogy megértsék a Tórát annak alapjai és valódi jelentése szerint.

Magyarázat – Rási első sora egy korábbi exegézisére épít: „*Figyeljete rá, népem, és nemzetem* (וְלִנְיִי), *rám hallgassatok* (Ézs 51:4), hiszen „anyámnak” (וְלִנְיִי) is olvasható.”³⁵⁷

Az anyanemzet fogalma több kultúrában is megtalálható, de itt leginkább egy nyelvi leleményességnek köszönhető a kreatív értelmezés. A Rási által felhasznált midrás a Tóráról folytatott vitákról, diákok sokaságáról szól. Számosságuk ellenére mindannyian ugyanazokat a hermeneutikai módszereket használják.³⁵⁸ Az igazi vita gyümölcsöző, a Tóra megismerését tűzi ki célul, és nem romboló; a Pirké Ávot szerint: „Minden konstruktív vita fennmarad, és minden olyan, ami destruktív az nem marad fenn.”³⁵⁹

Számunkra talán túlságosan is leegyszerűsítőnek hangzik ez a fajta pedagógiai „optimizmus”. Az igazán nagy viták a zsidóságban szakadáshoz, vagy akár irányzatok kialakulásához is vezettek. Létezhetett-e egyáltalán „valódi jelentés”, illetve alkalmazhatta-e ezt Rási a Tórával kapcsolatban? Valószínűleg nem, hiszen a hagyományos midrási exegézis alapján ő is gyakran több jelentést tulajdonít egyetlen versnek. Mint a *pesát* exegézis elindítója, pionírja, gondolhatott arra, hogy minden versnek létezik kontextus szerinti jelentése. Azonban a midrás, amelyre az itt leírt magyarázata utal, inkább azt sugallja, hogy a hermeneutikai módszerek *egysége* a fontos, nem pedig a végkövetkeztetés. Rási tehát, ha jól értelmezzük módszerét, többfajta értelmezési szempont *egységét* értette a „valódi jelentésen” (אמתתה).³⁶⁰ Eszerint a „gyülekezet” egységét ennek a hermeneutikai egységességnek tulajdonítja, melyen a vitatkozó felek jövője múlik. Csak az a közösség marad fenn, amely konstruktív vitát folytat, és amely egységes hermeneutikai módszerekkel értelmezi a Tórát. Valamifajta „értelmezési rend” szükséges a fennmaradáshoz, még akkor is, ha több jelentést tulajdonítunk egyetlen versnek.

³⁵⁷ Ez az exegézis több midrásban is megtalálható, ld. 154 עמ' 154.

³⁵⁸ SirR 6:9:3 169b. נְעִלְמוֹת אֵין מִסְפָּר.

³⁵⁹ mAv 5:17. כל מחלוקת.

³⁶⁰ Különböző értelmezések párhuzamos jelenlétére lehet példa a *pardesz* (פרדס) akronimban összefoglalt exegézis-csokor:

Pesát (פשט) – egyszerű jelentés.

Remez (רמז) – utalás.

Drás (דרש) – midrási értelmezés.

Szod (סוד) – titkos jelentés.

Énekek 6:11 *A diófás kertbe mentem le, megnézni a völgynek rügyeit, látni, vajon kivirult-e a szőlő, kivirágoztak-e a gránátfák. Nem tudom, lelkem tett engem Amminádáb szekereire.*

Rási – *A diófás kertbe mentem le*, még ez is a Sechiná beszédéhez tartozik: „Eljöttem hát ebbe a második Szentélybe, hozzád.” *megnézni a völgynek rügyeit*, milyen harmatot, vagyis jó cselekedeteket láthatok benned. *vajon kivirult-e a szőlő*, vajon kivirágoztatok-e előttem bölcseknek, írástudóknak és tanároknak.

Magyarázat – Rási az egyszerű tárgumi exegézist választotta, amely a Sechiná megjelenéséről szól a második Szentélyben.³⁶¹ A hallgatózó, leskelődő Sechiná toposza jellemző az Énekek éneke exegézisére. Természetesen a nép illetén „megfigyelése” nem feltételez rosszindulatot. A nép megítélése, jócselekedeteinek keresése a cél.³⁶² A kémek, besúgók világában, mely mind az antik világot (a rabbinikus irodalom születésének időszakát), mind pedig Rási korát, a középkori Európát jellemezhet, ennek a kommentárnak különleges üzenete van. Egyfajta „inverz” besúgás propagálásaként, politikai polémiaként is olvashatjuk azt a gondolatot, hogy a titokban való megfigyelésnek célja legyen kizárólag a megfigyelt ember jótulajdonságainak rögzítése. A házasságmetafora szintjén itt a „férj” megnyugtatja Izrael népét, hogy vigyáz rá, figyel, és a jó tulajdonságai alapján ítéli csak meg.

Énekek 7:1 *Térj vissza, térj vissza Sulammit, térj vissza, térj vissza, hadd nézzünk téged. Mit akartok nézni Sulammiton? Olyat mint a máchanájimi tánczot!*

Rási – *Térj vissza, térj vissza Sulammit*, azt mondják nekem „*Térj vissza, térj vissza*, az Örökkévaló követésétől”. *Sulammit* (שולמית), te, aki tökéletes (בשלמה) vagy hitetben, *térj vissza, térj vissza*, hozzánk.

Magyarázat – A fejezet első nyolc versében – Rási véleménye szerint – a „nemzetek” csábítják dicséretekkel Sulammitot, vagyis a népet. Az első verspedig az alaphangot üti meg az Izraelt magasztaló képekhez. Az alább elhangzó dicséretetek – ezek szerint – nem önzetlenek, hanem annak reményében hangoznak el, hogy Izrael elcsábítható, kitéríthető hitéből. Ha Rási valamilyen konkrét, vallásközi diskurzusra utal, akkor arra is célozhat, hogy a korabeli keresztény hittérítési módszerek nem mindig a dorgálás, vagy a „behelyettesítő teológia”

³⁶¹ Vö. Trg ad. loc. אָמַר מְרִי עֲלֵמָא לְבֵית מִקְדָּשׁ

„A Világ Ura azt mondta: »A Jelenlétemet a második Szentélyben lakoztattam, amelyet Kürosz kezei építettek, hogy lássam népem jó cselekedeteit, és hogy lássam, vajon a bölcsek (akik hasonlóak a szőlőhöz) gyarapodtak-e, szaporodtak-e, vajon virágaik jócselekedetekkel vannak-e tele, mint a gránátalma.«”

³⁶² Vö. Rási Énekek 2:9, 6:2, Trg Énekek 2:9.

alaphangján szólalt meg. Értelmezése tehát akkor válhat fontossá, ha a zsidó-keresztény hitvita kontextusába helyezzük a verset és értelmezését.³⁶³

Énekek 7:2 *Mily szépek a te lábaid a sarukban, nemesnek leánya te; csipőid fordulatai mint ékszerek, művész kezeinek a munkája.*

Rási – Csipőid fordulatai, csipőd titkai, *mint ékszerek* (מְלִאֲכָיִם) az arany ékszerek gyűjteményét arany ékszereknek (כְּתָלֵי כֶהֱנִים) hívják, arabul *al a chali*. Rabbijaink úgy magyarázták, hogy ez a kifejezés az áldozati oltár alapjaiban található lefolyócsövekre utal, amelyek a teremtés hat napján lettek megalkotva, és kerek, mint a csipő;

Művész (מְצַיֵּן) *kezeinek a munkája*, a Szent, Áldott Legyen Ő kezeié, ahogyan a Szukka traktátusban olvasható: a *művész* (מְצַיֵּן) olyan, mint az iparos (אומן).³⁶⁴

Magyarázat –Itt az a nőiség motívum folytatódik, amely szerint a nő, vagyis Izrael szépsége a Szentély tárgyaihoz hasonlít.³⁶⁵ A Talmud szerint a *Csipőid fordulatai* az oltár lefolyócsöveire utalnak, amelyek a teremtés első hat napján lettek megalkotva. Hasonlóan az 6:5-höz fűzött magyarázatokhoz, itt is egy közös „hermeneutikai térről” van szó Isten és a nép között. Egyrészt az Örökkévaló megalkotta ezeket a „lefolyócsöveket” a teremtés hat napja alatt. Másrészt maga Izrael is azonosul metaforikus értelemben a Szentéllyel. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy itt a rabbinikus értelmezés és Rási Izrael korporealitását a Szentélyben láttatja, ugyanabban a Szentélyben, amelynek egyes alapjait – szintén a rabbinikus hagyomány szerint – maga az Örökkévaló teremtette meg. A Szentély központi szerepében, állandóságában keresi a rabbinikus hermeneutika Izrael fizikai valóságát.³⁶⁶ A kultuszközpont tehát nem csupán a közös otthont reprezentálja, hanem magát Izrael népét.

³⁶³ Grossmann részletesen kifejti, hogy Rásinak e kommentárja nem található meg a lehetséges midrások között, ezért polemikus hangvételt tulajdoníthatunk neki. 131-132 גרוסמן, 131-132

³⁶⁴ bSuk 49a.

³⁶⁵ A toposzt Rási 6:5-höz írott magyarázatában már láttuk. Ott a szemet Rási a frigylárával azonosította, de ez a magyarázat nem volt visszavezethető rabbinikus forrásra. A vers a Rosenthal által említett forrásokon kívül még a SirR szerint is a művészként alkotó Istenre utal.

Vö. SirR 7:2:3 172b. מעשה ידי אומנו של הקב"ה בעולם

³⁶⁶ Különösen érdekessé válik a magyarázat a Rási által alkotott hermeneutikai kontextusban, miszerint az Énekek éneke 7:1-8 Izrael dicséretként értelmezendő a nem-zsidók által. A dicsőítés egyfajta elismerése annak, hogy Izraelt maga Isten mint művész alkotta meg.

Énekek 7:3 *Köldököd mint a kerek medence – ne legyen híján a kész italnak; hasad búzahalmaz, bekerítve rózsákkal.*

Rási – Köldököd, mint kerek (הַסֶּהַר) *medence*, ... Az allegória a Kőkamrára utal, amely a világ köldökében helyezkedik el. *Nincs híján kész boroknak*, az ital, a bor nem fog elfogyni onnan soha. Vagyis a tanítás nem szünetel, és nem hiányzik soha onnan.

Magyarázat – Az *axis mundi* koncepciója az univerzális folklórban igen gyakori elem, a mikrokozmosz, a kozmikus rend megtestesítője.³⁶⁷ Az *axis mundi* zsidó értelmezésében, a magzatot a köldökzsinór táplálja.³⁶⁸ Vagyis a Szánhedrin a legfőbb tápláló szervként értelmezhető.³⁶⁹ A táplálék maga a tanítás, a Tóra. Természetesen egyfajta idealizált múltból beszélünk, hiszen a Szánhedrin nem csupán „tórát tanított”, hanem legfelsőbb bírósággént működött. A második Szentély korában sokszor vált kisstílusú politikai harcok színterévé, és lényegében parlamentként is funkcionált, központi szerepe volt mind politikailag, mind vallásilag.

Énekek 7:5 *nyakad mint elefántcsont-torony, szemeid ama tavak Chesbónban, a népes város kapuja mellett; orrod mint a Libánon tornya, mely Damaszkusz felé tekint.*

Rási – Szemeid olyanok, mint *ama tavak Chesbónban* (בְּחֶשְׁבוֹן), ahonnan folyik a víz: ilyen a te szemed *a népes város kapuja mellett*. Bölcséid, amikor Jeruzsálem, *a népes város* kapuiban ülnek és az évszakok és a csillagképek jeleinek számításával (בְּחֶשְׁבוֹן) foglalkoznak, akkor bölcsességük és értelmük olyan a nemzetek szemében, mint a medencék, vagyis árasztják a vizet...

Így dicsérik a nemzetek is: „és a homlokod erősen ellenáll” azok homlokainak, akik ártani akarnak neked és csábítanak téged.

Magyarázat – A bölcsék dicsérete összefügghet az Énekek 7:3 magyarázatával, amely szerint a Szánhedrin központi szerepe nélkülözhetetlen, hiszen olyanok, mint a közösség „szemei”,

³⁶⁷ Eliade, 11-15.

³⁶⁸ Ld. SirR 7:3:1 172b.

³⁶⁹ Rosenthal szövegkritikai jegyzeteiből nem derül ki, hogy a köldök azonosítása a Szánhedrinnel igen elterjedt midrási toposz.

Vö. Tan Ki Tisza 2: 1, Bamidbar 4:1, Dev 3:1. מָה הַשָּׁרָר הַזֶּה

SirR 7:3:1 172b. שָׁרָרָה אֵלֶּי סִנְהֶדְרִין

BamR 1:4..קִדְּבָר בְּסִנְהֶדְרִין.

Ld. még Rási Énekek 4:4.

vagyis irányítói.³⁷⁰ A bölcsek a nem-zsidó népek szemében megbecsültek és táplálóak, mint a víz. Rási e kommentárja inkább egy eszkatológikus jövőben értelmezendő.³⁷¹ A midrási kontextusban kiderül, hogy a rabbik egész egyszerűen nem tudják elképzelni, hogy a Sechiná lejövetelének vagy lakozásának helye más legyen, mint Jeruzsálem.³⁷² Rási teljesen eredeti gondolata e vers kapcsán, hogy a „nemzetek” azért is dicsérik Izraelt, mert ellenáll a külső nyomásnak.³⁷³ A középkori zsidóságról a keresztény hagyomány is úgy tartotta, hogy a többistenhitű lakossághoz képest nehezen győzhető meg a kikeresztelkedésről.³⁷⁴

Énekek 7:8 Ez a te termeted hasonlít a pálmához és kebleid szőlőfürtökhöz;

Rási – és kebleid szőlőfürtökhöz, Chánánjá, Misáél és Ázárjá, akik ott voltak neked, mint keblek, amelyekből szopni tudsz. Azért hasonlítják őket szőlőfürtökhöz, amelyek italokat szolgáltatnak, mert így tápláltak mindenkit, és így tanítottak meg mindenkit arra, hogy nincs olyan félelem, mint a te félelmed.

Magyarázat – A forrásként használt midrás szerint Dániel és társai jobban féltek az Örökkévalótól, mint a kivégzőhelyként nekik szánt égő kemence tüztől.³⁷⁵ Más szavakkal élve,

³⁷⁰ A Talmud, a SirR és a BamR tradíciója szerint a Szánhedrin és a bölcsek a nép, Izrael „szemei”.

Vö. SirR 5:12:1 165a, 7:2:5 173b, BamR 14:4, bTaan 24a.

³⁷¹ Így folytatja a vershez írt kommentárját: „Egy másik magyarázat: az arcod Damaszkusz felé néz, (vagyis) várakozással tekint arra (az időre), amikor Jeruzsálem kapui elérnek Damaszkuszig, mert eljön az az idő, amikor Jeruzsálem meghosszabbodik és kiterjeszkedik Damaszkuszig.” Rási tradíciói Damaszkuszról a SirR-ből származtatható. Mindegyik tartalmazza és hozzá hasonlóan a messiási időkként értelmezi a verset.

Vö. SirR 7:5:3 174a.

³⁷² Több másik kéziratban Rási Zakariás 9:1-et idézi, ahol Damaszkusz „az ő alászállásának a helye”-ként szerepel. A zakariási vershez írt kommentárjában azonban Rási egy partikularista hagyományt is használ (szintén SirR-ből idézve), amely szerint az eljövendő világban a messiás a nemzetekkel keményen fog bánni, míg Izraellel „lágyan”. Rási Zak 9:1. משיח שהוא חד לעכו"ם ורך לישראל

A zakariási vers értelmezéséből így alakulhatott ki az a hagyomány, hogy Jeruzsálem egészen Damaszkuszig fog élni. Nem lehet véletlen, hogy sem a kizárólag Izrael irányában jótékony messiást, sem Damaszkusz Jeruzsálemmé való átértelmezését nem említi Rási az Énekek énekéhez írt kommentárjában. Az idealista, bizonyos értelemben univerzalista léggör az egész kommentárja jellemző. Az alaphangot Rási az Énekek 1:5-höz írt kommentárjában üti meg: „És Jeruzsálem lányainak hívja a népeket, mert a jövőben egy metropolisszá fog válni, minden nép számára”. Nem csupán lakhelyként funkcionálhat, hanem kultuszközpontként is, ahogyan a 4:16-hoz írt magyarázatban olvashatjuk: „Az allegória, ez a száműzöttek összegyülekezése utal. Minden nemzet áldozatot hoz Jeruzsálembe.”

גרסמן, 125-126.

Rási homloknak fordítja az *ápéech* (אָפֶעך) kifejezést, mely kreatív értelmezés nem található meg más rabbinikus forrásban. Rási szerint „A homlokod erősen ellenáll azok homlokainak, akik ártani akarnak és csábítanak téged.”

³⁷⁴ Goldin, 6.

³⁷⁵ A SirR egy hosszú kommentárt fűz a vershez, Dániel, Chánánjá, Misáél és Ázárjá említésével. Ugyanakkor itt a vers első felében említett pálmához kapcsolódik a kommentár, és inkább önfeláldozó lelkiükről van szó:

SirR 7:8:1 175b. נגורה עליה שריפה

„Ahogyan a pálmát el akarják égetni, de nem ég el, úgy akarták őket elégetni, de nem égtek el.”

bátor kiállásukkal az istenfélelmet tanították a népnek. Rási itt talán arra utalhat, hogy cselekedetekkel is lehet tanítani, nem csak szavakkal.³⁷⁶ A pedagógiai üzenet szerint: a cselekvő tanítás ugyanannyira esszenciális, tápláló lehet, mint a tóratanulás, szövegalapú tanítás. A Talmudban a rabbik, bölcsek cselekedeteiből való tanulásra ugyanúgy használatos a Tóra szó.³⁷⁷ Ugyanakkor egyfajta iránymutatásnak is olvashatjuk ezt a kommentárt a diaszpóra zsidóságára számára: Dániel és társai az istenfélelem által maradtak fenn a babilóniai száműzetésben.

Énekek 7:9 azt mondtam: hadd megyek föl a pálmára, megragadom galyait; s legyenek a te kebleid mint szőlőtőnek fürtjei és orrod illata, mint az almáké

Rási – s legyenek a te kebleid, és váltsátok valóra szavaimat, hogy nem csábultok el a nemzeteket után, és a köztetek lévő jók és bölcsek kitartóak lesznek a kellemben, hogy választ adjanak azoknak, akik csábítanak téged, hogy a köztetek lévő érdemtelenek is megtanulják ezt tőlük.

Magyarázat – Rási egyedülálló értelmezése a misna Pirké Ávot traktátusában található gondolatot tükrözi, Rabbi Eleázár bölcs tanácsát: „tudjad hogyan válaszolj az epikureusnak.”³⁷⁸ Grossman egyértelműen a kereszténységgel való polémiát lát benne.³⁷⁹ A rabbinikus irodalom ugyanis nagyrészt figyelmen kívül hagyta a keresztény hermeneutikát, érvrendszert, stb. Rási tehát megtöri a keresztény-zsidó kapcsolatokat jellemző hallgatást. Rási korában egyedülálló volt az a gondolat, hogy dialógusba kell kerülni a zsidókat áttérésre biztató hittérítőkkal. Sőt, Rási szerint ezt olyan formában kell megtenni, hogy a „tudatlanabbak” is megtanuljanak polemizálni a keresztényekkel (esetleg saját kételkedésüket is legyőzzék). A következő vers kommentárja pedig már arról szól, hogyan kell ezt megtenni.

³⁷⁶ Ugyanakkor a kebleknek, az anyatej forrásának, valamint a szőlőfürtnek a felemlegetése mind a Tórára utal. Ld. Rási Énekek 2:4, 4:5.

³⁷⁷ bBer 60b. רב פקדן

³⁷⁸ mAv 2:14.

³⁷⁹ Rási hitvitákról alkotott felfogásához hasonló nem található meg a rabbinikus irodalomban.

Énekek 7:10 és ínyed mint a jó bor – mely simán folyik barátomnak, megszólaltatja az alvók ajkait.

Rási – és ínyed olyan lesz, **mint a jó bor**, vigyázzon a válaszaival, mert olyanoknak kell lenniük, mint a legjobb bor. **mely simán** (לְמִישָׁרִים) **folyik barátomnak**, mondván, hogy óvatosan válaszolok nekik, hogy kitartóan megmaradjak a hitemben, és beszédem őszinte (מִיִּשׁוּר), szívből jövő szeretettel **folyik barátomnak**, nem csalással és ármánykodással.

Magyarázat – Ebben a versben Rási teljesen eredeti gondolatait olvashatjuk, talán még pedagógiai útmutatásait is felfedezhetjük benne a keresztény hittérítőkkal való párbeszédhez. Véleménye szerint teljes őszintének, egyenesnek kell lennie a hitvitázó zsidóknak. Ugyanakkor óvatosan kell válaszolni, és finomnak, meggyőzőnek kell lenni, mint a legjobb bornak. Vélhetően lehetett olyan vélemény is, hogy nem szabad hittérítőkkal szóba állni, vagy nem szabad egyenesen beszélni a viták alkalmával. Kommentárjával Rási valószínűleg ezeket a véleményeket veti el, és olyan retorikai programot tár az olvasó elé, amely akár egy mai vitakultúra alapjaként megállná a helyét.

Énekek 7:13 Korán induljunk a szőlőkbe, lássuk, vajjon kivirult-e a szőlőtő, megnyílt-e a szőlővirág, kivirágoztak-e a gránátfák: ott adom neked szerelmemet.

Rási – Korán induljunk a szőlőkbe, ezek a zsinagógák, és a tanházak; **lássuk, vajon kivirult-e a szőlőtő**, ezek a Bibliát tanulmányozó bölcsek; **megnyílt-e a szőlővirág**, amikor a virágzatok lehullanak, és a szőlőfürtök meglátszanak, az a bimbózás idejének tekinthető; ehhez a Misnát tanulmányozó bölcsek hasonlatosak, mert örömet nyújtanak a Tóra tanításakor; **kivirágoztak-e a gránátfák**, amikor éretté válnak a gyümölcsök, a virág lehullik; **kivirágoztak-e**, amikor lehullik a virág, a gyümölcshöz hasonlatosak – ezekhez a Talmudot tanulmányozó bölcsek hasonlatosak, mert ők a teljes bölcsesség birtokában vannak, és megérették a tanításra; **ott adom neked szerelmemet**, itt megmutatom neked dicsőségemet, valamint fiaim és lányaim dicséretét.

Magyarázat – A kommentár itt a korábbi, tóratanulásra, Sechinára vonatkozó kommentárok letisztult változata.³⁸⁰ Értelmezhető lenne a **szőlő** magának Izraelnek is, hiszen Ézsaiás

³⁸⁰ Rási e vershez írt kommentárja a talmudi szövegrész átvétele. Vö. bEr 21b. Ugyanakkor a SirR is tartalmazza rövidített formában ezt a hagyományt. Vö. SirR 7:131 176b.

példázata is elterjedt a midrásirodalomban.³⁸¹ A Szentély is szóba jöhetne, de ehelyett (és Izrael helyett) a *gálut*ban jellemző intézmények, a „tanházak és zsinagógák” fogalmai jelennek meg. A bölcs tudósok, a kinyíló virágokhoz, érlelődő gyümölcsökhöz hasonlítanak. Míg a Biblia bölcsei a szőlőtövekhez, a Misnát tanulmányozók a szőlővirághoz hasonlatosak, addig a Talmud bölcsei a kivirágzott gránátfához. A kinyíló, kivirágzó természet Isten dicsőségének, Jelenlétének megnyilvánulása. Az lehet az érzésünk, hogy ez a magyarázat már Rási saját korához szólhat. A kinyilatkoztatás így nem egy távoli, múltbeli esemény lesz, hanem a tóratanulás által a jelenben is átélhető.

A dicsőség (כבוד) szó lényegében a Sechinára utal. Rási a Talmud nyomán hangsúlyozza, hogy a tanházakban, imaházakban megjelenik a Sechiná, és a nép is dicséretben részesül. Retorikai értelemben véve egyfajta „zsinagóga-propagandának” értelmezhetjük a magyarázatot: az imaházak Isten Jelenlétével átitatott helyek, és bennük a gyülekezet is áldásban részesül.

Énekek 8:2 *Elvezetnélek, bevinnélek anyám házába, hogy tanítsál engem; inni adnék neked a fűszeres borból, gránátalmám mustjából.*

Rási – anyám házába, a Szentély.

hogy tanítsál engem, ahogy szokásod volt a Találkozás Sátrában.

inni adnék neked a fűszeres borból, az öntőáldozatok.

Mustjából, édes bor.

Magyarázat – Rási a Szentélyként láttatja az olvasó számára az *anyám házába* kifejezést, bár a rabbinikus irodalom inkább zsinagógaként értelmezi azt.³⁸² Véleményem szerint ez az értelmezés a zsinagóga központi szerepét mégsem rendíti meg a kommentárban. A kontextust tekintve láthatjuk, hogy az Énekek éneke-kommentár hangsúlya mindig a Tórára és a tóratanulás helyszíneire esik. Ebből a szempontból nincs különbség a Szentély és a tanházak között: mindegyik a Tóra forrása. Rási így utal arra, hogy a Találkozás Sátrában személyesen a Sechiná tanított, és Izrael népe ezt szeretné újra megélni. Rási a Talmudhoz és az Énekek 2:4-hez írott magyarázataiban *már többször* Tóráként értelmezte a *fűszeres bort* (nem öntőáldozatként).³⁸³ A Szentély-értelmezés oka az lehet, hogy ez a magyarázat végső soron nem

³⁸¹ Ézs 5.

³⁸² Mind a LekT (ad.loc.), mind pedig a Greenhut-féle midrásgyűjteményben a tanházak, és zsinagógák jelennek meg, nem pedig a Szentély.

MidrasS ad. loc., 119.

³⁸³ bBer 57a. אַם תִּלְמִיד תִּקְחָם הָאָהָרָא

bontja meg azt a következetességet, ahogyan a jeruzsálemi kultuszközpontot egyfajta tanházként szeretné bemutatni.

Énekek 8:5 *Ki az, aki feljön a puszta felől, támaszkodva barátjára? Az almafa alatt ébresztettelek föl; amott vajúdott veled az anyád, amott vajúdott az, ki téged szült.*

Rási – *Ki az*, a Szent, Áldott Legyen Ő és bírósága beszél Izrael Gyülekezetéről: „*Ki az?* Mily fontos ő, akit mindenféle jó ajándékkal emeltek fel (שנתעלתה) a sivatagból! Ott felmagasztosult (נתעלתה) a tóraadáskor és a Sechinához való ragaszkodásában. Szerelme mindenki számára látható volt, bár még mindig száműzetésében volt.”

Az almafa alatt ébresztettelek föl, így beszél amikor barátja szerelmét keresi:

Emlékezz, hogy a Színáj-hegy alatt, amely úgy függött a fejem fölött, mint egy alma, ott *ébresztettelek föl*.

Magyarázat – A Tóra elfogadása magasztossá tette Izrael népét. Az Örökkévalóhoz való ragaszkodásával nyilvánosan vállalja a hitét. A korábbi magyarázatait figyelembe véve, az Örökkévaló és Izrael egymást vállaló házaspárként jelenik meg.³⁸⁴

Az almafa motívuma már az Énekek 2:3-hoz írt magyarázatban felbukkant, ahol a tóratanulás kellemességére utalt. Itt Izrael ébresztgeti az Örökkévaló „szerelmét” az almafa alól. A SirR exegézise szerint a Színáj-hegy azért hasonlatos almafához, mert az almafák is Sziván hónapban hoznak gyümölcsöket, ezért volt a tóraadás ebben a hónapban.³⁸⁵ A midrás párhuzamba kerül a közismert aggadával, amelyben az Örökkévaló a hegyet lógatja a nép feje fölé.³⁸⁶ Rási tudatosan hagyhatja ki a „fellógatott hegy” aggadáját hiszen nem összeegyeztethető retorikájú narratívákról van szó. Míg a leesni készülő hegy aggadájában a félelemkeltés, itt, Rási magyarázatában, a vágyakozás a meggyőző erő a Tóra elfogadásához. Érthető, hogy Rási egy pozitív értelmezést választ, hiszen az egész kommentár a tóratanulás kellemes oldalát láttatja az olvasóval azáltal, hogy vonzó költői képek társulnak hozzá. A Rási által propagált retorika a szereteten és a vágyak felkeltésén alapuló meggyőzésen alapul.

³⁸⁴ Ez a gondolat párhuzamosnak tekinthető Rási Énekek 1:9-hez adott magyarázatával, melyben az Örökkévaló vállalja Izraelt.

³⁸⁵ SirR 8:5:1 177a.

³⁸⁶ bSab 88a., MidrasS ad.loc. 120.

Énekek 8:7 *Sok víz nem bírja kioltani a szerelmet és folyamok nem sodorják el; ha háza egész vagyonát adná valaki a szerelemért, gúnyolódva gúnyolódnának rajta.*

Rási – *Sok víz*, a nemzetek. *Folyamok*, fejedelmeik és királyaik. Mivel a „lángok” szóval jelöli a Sechinát, a *Sok víz* kifejezés illenek rájuk. *Nem bírja kioltani..., nem sodorják el* erő és félelemkeltés által, de csábítással és csábítgatással sem.

Magyarázat – Az előző versben az égi tűzre, és itt pedig a vízre található utalás. A Sechiná tüzeit, vagyis az égi tüzet nem tudják kioltani a népek.³⁸⁷ Mintha a Sechiná tüze itt az Örökkévaló és a nép közötti „lángoló” szeretet tüzeként jelenne meg. Rási követi a midrások értelmezését: a víz a nemzeteket jelöli, akik Izrael hitét igyekeztek elpusztítani. A magyarázattal a korabeli antijudaista állításokra utalhat, amelyek szerint az Örökkévaló már elhagyta Izraelt, vagy az Ószövetség okafigyottá vált.

Énekek 8:10 *Én kőfal vagyok és kebleim mint a tornyok; akkor lettem szemében, mint nő, aki békét talált.*

Rási – *Én kőfal vagyok*, barátom szerelmében kitartó, és *kebleim mint a tornyok* – ezek a zsinagógák és tanházak, melyek táplálják Izraelt a Tóra szavaival.

Magyarázat – Mint említettük, a rabbinikus magyarázatok lényegében „deszexualizálják” az Énekek éneke erotikus tartalmú verseit, esetünkben a „keblek” kizárólag az anyatej, vagyis a Tóra „forrásaként” szerepelnek.

E vers rabbinikus értelmezésében fontos kérdés, milyen meghatározást ad a beszélő. A Talmud két fontosabb értelmezést ad erről a versről. Rabbi Jochanan szerint a *kőfal* a Tóra, és a *kebleim mint a tornyok* kifejezés a tóratudósokra vonatkozik.³⁸⁸ A babilóniai amóra, Rává szerint pedig a *kőfal* Izrael gyülekezete, és az *kebleim mint a tornyok* kifejezés a zsinagógákra és tanházakra vonatkozik.³⁸⁹

Az egyik megfogalmazás szerint maga a Tóra beszél.³⁹⁰ A keblek mint a Tóra, a parancsolatok forrásai már többször előfordult a magyarázatban, de így (a tóratudósokkal azonosítva) még nem. Az üzenet tehát az lehet, hogy a Tóra egyetlen organizmust alkot a magyarázóival, tanulmányozóival. A szóbeli és az írásbeli tan egységét itt a test szemiotikai dimenziójában

³⁸⁷ Vö. Rási Énekek 1:16.

³⁸⁸ Rabbi Jochanan bár Napaha erec izraeli amóra, i.sz. 3. sz.

³⁸⁹ Abba ben Joseph bár Chama babilóniai amóra, i.sz. 4. sz.

³⁹⁰ A magyarázatot átvette legalább egy midrás is. Vö. MidrasS Énekek 8:8, 121.

ábrázolja Rabbi Jochanan, mely újfent eszünkbe juttathatja a későbbi kabbalista értelmezéseket.³⁹¹

A másik értelmezés szerint Izrael gyülekezete beszél. Ez a gondolat lényegében követi az Énekek éneke allegorikus értelmezésének szabályait, mely szerint a női hang Izrael népének a hangja. Bár érthető, hogy Rási ezt a magyarázatot veszi át a Talmudból, különösen érdekes a női mell tanházakként és zsinagógákként való meghatározása. A nép saját gyermekeit ezen intézményekben neveli, „szoptatja”, „táplálja a tejjel”, vagyis Tórával. Izrael mint szoptató anya – ez a rendkívüli kép a generációk további nevelését egyfajta intim, „családi idillként” ábrázolja. A magyarázat folytatja a korábbi, női keblekre vonatkozó metaforát, egy újabb kontextusba helyezve azt.

Énekek 8: 13 *Te, ki a kertekben lakol, társak figyelnek hangodra, hallasd velem!*

Rási – *ki a kertekben lakol*, a Szent, Áldott Legyen Ő beszél Izrael gyülekezetéhez: „Te, aki száműzetésben vagy szétszórva és idegenek kertjében legelsz, és zsinagógákban és a tanházakban ülsz.”

társak figyelnek hangodra, a szolgálattelvő angyalok a társaid, ők hozzád hasonlóan Isten fiai, *figyelnek* és jönnek *hangodra* hallgatni a zsinagógákba.

hallasd velem, utána pedig megszentelik (nevemet), ahogy írva van: *midőn együtt ujjongtak a reggel csillagai* (Jób 38:7), ez Izrael, majd pedig: *s riadoztak mind az Istenfiak* (U.o.).

Magyarázat – Rási forrása egy ritka midrásban keresendő: „A szolgálattelvő angyalok csak akkor dicsőítik az Örökkévalót, amikor már Izrael elkezdte (a dicsőítést), ahogy írva van: *midőn együtt ujjongtak a reggel csillagai, s riadoztak mind az Istenfiak* (Jób 38:7).”³⁹² Az angyalok azért jönnek a zsinagógákba, hogy hallgatózzanak, figyeljenek – ez a motívum már szerepelt korábban, a Sechiná kapcsán.³⁹³ Itt azonban van egyfajta interakció: az „égi kórus” csak akkor szólal meg, ha a földön, a zsinagógákban már elkezdtek az imádkozást, dicsőítést.³⁹⁴ A magyarázatban erős retorikai üzenetet fedezhetünk fel: a zsinagógai imának, közösségi életnek

³⁹¹ Scholem, 44-47.

³⁹² MidrasS ad. loc. 122. Rási nem a SirR hagyományát vette át, bár ott is van erre utalás.

Vö. SirR 8:13:1, 181a. ואין חברים אלא מלאכי השרת

³⁹³ Ld. Rási 6:2 és 6:11.

³⁹⁴ Az Énekek ének targumának értelmezése is nagyon hasonló, itt azonban az Örökkévaló figyel, és megerősíti a közösség ítéleteit arra vonatkozólag, hogy ki bűnös, és ki ártatlan.

Vö. Trg Énekek ad. loc.

spirituális jelentősége van. Az égi világ mintegy „lenyomata” a földi világnak, az égi hatalmak követik a földi „fejleményeket”. A fenti angyali sereg cselekedetei függenek a lenti eseményektől, különös tekintettel a zsinagógákban történetekre. A SirR ehhez kapcsolódóan ír arról, hogy az angyalok lényegében tanúként is jelen vannak. Ha viszálykodást, gyűlöletet, féltékenységet látnak, annak is felviszik a hírért az Égbe: „A Tórával, melyet adtál nekik, nem foglalkoznak, hanem gyűlölet... van közöttük.”³⁹⁵

Rási magyarázata ennek a „figyelemnek” csak a pozitív aspektusát emeli ki: ez a retorikai eszköz a zsinagóga központi szerepét hangsúlyozza. Rási tehát a SirR moralizáló aggadáját figyelmen kívül hagyva a zsinagógai imádkozás központi szerepét hangsúlyozza.

Énekek 8:14 *Fuss el, barátom és légy hasonlónak a szarvashoz vagy az őzök gidájához a fűszerek hegyein.*

Rási – *Fuss el, barátom*, ebből a száműzetésből, és válts meg közülük. *Légy hasonlónak a gazellához*, siettetve a megváltást, és lakoztasd Sechinádat *a fűszerek hegyein*, az pedig Mórija hegye és a Szentély, mely legyen felépítve hamar, még napjainkban. Véget ért a Szentek Szentje.

Magyarázat – Több midrási exegézis egyfajta Istenhez szóló könyörgést lát ebben a versben, egy imát a megváltásért a „népek közül”, etikai mondanivalóval.³⁹⁶ Rási ismét nem moralizál. Ehelyett a gazellára, vagyis az Örökkévaló segítségének kívánt gyorsaságára („siettetve”) helyezi a hangsúlyt. A megváltás párhuzamba kerül a száműzöttek visszatérésével, és a Sechiná visszatérésével Jeruzsálembe, a harmadik Szentélybe.³⁹⁷

A kézirat egyedülálló módon egy arámi kijelentéssel zárul: „véget ért a Szentek szentje” (סליק קדש קדשים). A kifejezés egyértelműen rabbi Akiva gondolatára épül, amely szerint az Énekek éneke a Szentek Szentje. A másoló így helyezi keretes szerkezetbe helyezi a kommentárt. Összeköti Rási magyarázatát a misnai gondolattal, és megidézi a *derás* réteg lényegét, a kommentár bevezető szavait: az Énekek éneke allegóriának, Isten és Izrael népe közötti párbeszédnek tekintendő.

³⁹⁵ SirR 8:13:1 181b.

³⁹⁶ A tárgumban a gazella az, ami csak „egyik szemét nyitva, a másikat csukva tartja, amikor alszik”. Így Izrael szenvedése mindig látható az Örökkévaló számára, aki gazellához hasonlatos. A SirR-ban megint egy erkölcsi tanulság szerepel e motívum kapcsán: az Örökkévaló akkor figyel mindkét szemével, amikor teljesítik az akaratát, és csupán az egyik szemével figyel, ha nem. Vö. SirR 8:14:1 182a.

³⁹⁷ A liturgia állandó szövegének kialakulásával a Sechiná Cionba való visszatérésének gondolata bekerült a naponta háromszor elmondott tizennyolc áldásba („Ávodá”).

Ötödik fejezet – a magyarázatok osztályozása

Rási Énekek énekéhez írt kommentárjainak midrásait és retorikai üzeneteit vizsgáltuk az előző fejezetben. A további elemzés megkönnyítése érdekében két nagyobb csoportra érdemes osztani a vizsgált, a korszakra jellemző aktuális mondanivalóval rendelkező magyarázatokat. Az egyik csoport az „educációs jellegű” kommentárokat foglalja magába, amelyek elsősorban zsidó közösséghez szólnak, a zsinagógai lét, a Tóra, Izrael közösségének szeretetére nevelnek. A másik csoportba a polemikus-apologetikus jellegű kommentárokat soroljuk. Ez a felosztás mesterséges szétválasztás is jelent, hiszen vannak mindkét kategóriába sorolható magyarázatok is. Különleges helyet foglal el Rási kommentárja az Énekek 5:10-16-hoz, hiszen itt a tanító és a polémikus jelleg is megragadható.³⁹⁸

Az edukációs jellegű kommentárok üzenetei

Az előző fejezetben igyekeztünk megindokolni, hogy hogyan állapíthatjuk meg, hogy egy-egy kommentár retorikai üzenetet tartalmaz. A kommentárok alapüzenetét egymás mellé helyezve könnyen láthatóvá válnak a pedagógiai jellegű, sokszor visszatérő motívumok. E toposzok vizsgálatából világosan kitűnik, hogy Rási nevelési célzattal is ír. A Tóra és a tóratanulás alapvető fontosságáról beszél, a közösségben, a zsinagógákban betöltött központi szerepükről. Rási magyarázatában olyan pedagógiai ideálokat láthatunk, amelyekre a célközönsége, a tanárok, a diákok, a „hitközségi tagok” figyelmét akarta irányítani. Az alábbiakban felsorolom e toposzokat, három csoportjukat megkülönböztetve, amelyek három különböző fajta közönséget szólíthatnak meg. Az első csoportba maga a Tóra dicséretét tartalmazó toposzok tartoznak; ezek olyanokhoz szólnak, akik számára nem egyértelmű a Tóra fontossága. A második csoportba a tóratanulásról tanító kommentárok tartoznak, a Tórát rendszeresen tanulmányozók számára. A harmadik csoportba pedig a tóratanulás által elért ideális állapotot megtestesítő bölcsesket dicsérő kommentárok tartoznak.

³⁹⁸ Például a polemikus magyarázatok egy része értelmezhető úgy is, hogy a zsidók számára íródott, de úgy is, hogy – közvetett módon – a keresztény hittérítők számára született válaszul.

1. A Tórára vonatkozó kommentárok

Az alábbi üzeneteket Rási kommentár különböző részeiből válogattuk össze. E kommentárok a Tórát dicsőítik több szempontból: a Tóra örömteli, védelmet ad, olyan, mint a drágakő, stb. A zsidóság legdrágább kincseként jelenítik meg, amely Isten testeként, de akár az életet adó vízként is értelmezhető.

- A Tóra örömet ad minden szorongattatás ellenére.³⁹⁹
- A Tóra finom, örömteli, és tanulmányozása a hajlékbeli kinyilatkoztatást idézi meg.⁴⁰⁰
- A Tóra Izrael pajzsa.⁴⁰¹
- A Tóra olyan Izraelnek, mint az anyatej a csecsemőnek, és olyan édes, mint a méz. (Ezért ilyen legyen a tóratanulás is.)⁴⁰²
- A Tóra olyan, mint a vízforrás, a bölcsek pedig árasztják a „vizet” a népek számára.⁴⁰³
- A Tóra és a parancsolatok galambokhoz hasonlóak, amelyek gyönyörűek séta közben.
- A Tóra értékesebb, mint a nemesfém vagy a drágakövek.⁴⁰⁴
- A Tóra sok jót hozott Izraelre.⁴⁰⁵
- A Tóra közepe – Isten „testének” közepe. (A Papok könyve alapvető jelentőségű, első az oktatásban).⁴⁰⁶
- A Tóra sima, mint az elefántcsont, a hermeneutikai szabályok elsimítják a kérdéseket (a szóbeli tan értelmezése teszi értékessé és érthetővé a Tórát.)⁴⁰⁷
- A Tóra különböző részei összekapcsolódnak egymással, vagyis egységet alkotnak.⁴⁰⁸
- Az Örökkévaló „testrészei” a szóbeli és az írásbeli tan különböző részeit jelenítik meg.⁴⁰⁹

³⁹⁹ Rási Énekek 1:4

⁴⁰⁰ Uo. 2:4, 5:16.

⁴⁰¹ Uo.

⁴⁰² Uo. 4:5, 11, 8:10.

⁴⁰³ Uo. és 7:5.

⁴⁰⁴ Uo. 5:14

⁴⁰⁵ Uo.

⁴⁰⁶ Uo.

⁴⁰⁷ Uo.

⁴⁰⁸ Uo. 5:15.

⁴⁰⁹ Uo. 5:11, 14.

2. A tóratanulásra vonatkozó kommentárok

A Rási által is idézett midrásokban a tóraadás aktusából a tóratanulásra vonatkozó instrukciókat olvasnak ki a rabbik. A kinyilatkoztatás különböző aspektusai lényegében a tóratanulás milyenségéről oktatják az olvasót. Az alábbiakban az ilyen üzeneteket tartalmazó magyarázatokat gyűjtöttük egybe. A tóratanulás aktusa végtelen forrásként szolgál a zsidóság számára, olyannyira, hogy a Tóráról szóló diskurzusok egy fához hasonlítanak, amelyek újabb és újabb hajtásokat hoznak. De ennek ellenére nem az „égbe törés” a cél, a tanulás nem eszköz valamilyen státusz elérésére. Végző soron maga a tóratanulás végcél.

- A tóraadás barátságos hangulatban történt (ezért legyen ilyen a tóratanulás is).⁴¹⁰
- A parancsolatok olyanok voltak a Színáj-hegynél, mint egy-egy csók. A kinyilatkoztatás a szerelem ébresztgetéséhez hasonlatos.⁴¹¹ A tóratanulás meghitt, bensőséges jellegű legyen.⁴¹²
- A tanházbeli tóratanulás felfedi a legbelsőbb titkokat, a Színáj-hegyi ígéretnek megfelelően.⁴¹³
- A kivonulás célja a Tóra elfogadása volt. A vallásos elhivatottság célja a tóratanulás.⁴¹⁴
- A Tóráról szóló viták a „valódi jelentés” megtalálása érdekében folyjanak.⁴¹⁵
- A Tórán meditáló, gondolkozó ember állandóan új magyarázatokat fedez fel benne, ahogyan a virágzó fa új és új hajtásokat hoz.⁴¹⁶
- Az Örökkévaló azért hallgatja a Tóráról beszélgetőket, vitatkozókat, hogy érdemeiket összegyűjtse.⁴¹⁷
- A tóraadás felmagasztosította Izraelt (a tóratanulás „nemesít”).⁴¹⁸

⁴¹⁰ Uo. 5:13, 1:2.

⁴¹¹ Uo. 8:5.

⁴¹² Uo. 1:2

⁴¹³ Uo.

⁴¹⁴ Uo. 2:13

⁴¹⁵ Uo. 6:9.

⁴¹⁶ Uo.

⁴¹⁷ Uo. 6:2.

⁴¹⁸ Uo. 8:5

3. A bölcsekre vonatkozó kommentárok

A kommentárok ideális szereplője a bölcs, a tóratudós, aki nem csupán a Tórát tanítja a népnek, hanem a mindennapi problémákat is megoldja, és aki – mint korábban láttuk – olyan a nép számára, mint a vízforrás vagy mint az életet adó gyümölcs, stb. Az alábbi lista a bölcseket dicsérő kommentárokat sorolja fel.

- Az Örökkévalót „őrző harcosok” valójában a tóratudósok, akik fejben tartják a megfelelő szövegváltozatokat.⁴¹⁹
- A bölcsek további tóramagyarázatokat keresnek. (A tanulás életfogytig tart).⁴²⁰
- A bölcsek megvilágítják, „kifehérítik” a titkokat, megoldják az ügyeket.⁴²¹
- A kinyilatkoztatásnál az Örökkévaló idős emberként oktatott. Az idős ember oktatása értékes.⁴²²
- A bölcsek hajtásokhoz, virágokhoz, gyümölcsökhöz hasonlítanak.⁴²³

Látható, hogy Rási Énekek énekéhez írt kommentárjában sűrűn találhatóak mind a tóratanulást, a Tórát és a bölcseket dicsőítő üzenetek. A zsidó pedagógia magasztalásának tekinthetjük olyan midrások átvételét, melyek a tóraadás képeit használják fel edukatív célra, vagyis arra, hogyan és miért kell Tórát tanítani. A három kategóriában láthattuk, hogy a kommentár a tudás különböző szintjein állókhoz szóló üzeneteket hordoz.

A kinyilatkoztatás a zsidó történelemben

A kommentár egészének összefoglaló narratívája is edukációs jellegű, mert lényegében a zsidó történelem rövid összefoglalásának tekinthető, a házasságmetafora segítségével. A megismerkedés, az esküvő, a házaselet, a házasság válsága stb. képei révén tanulunk a zsidó üdvtörténetről. Ezáltal egyetlen egy narratívába illeszkedik a kivonulás, a tóraadás, a vándorlás, stb., majd a jelen és az eszkatológikus jövő is. Ez a fajta szerkesztettség a tárgyumra jellemző,

⁴¹⁹ Uo. 3:8.

⁴²⁰ Uo. 5:12

⁴²¹ Uo.

⁴²² Uo. 5:10

⁴²³ Uo. 7:13.

míg a kommentár tartalmi részre midrásokból vett szemelvényezésnek tekinthető. Rási egyedi exegetikai stílusa teszi lehetővé e kettő, a szerkesztettség és a tartalom egybekapcsolódását.

Rási „anakronisztikus” látásmódját tükrözi az a tény, hogy úgy idézi meg a revelációkat leíró midrásokat, hogy az olvasó számára a kinyilatkoztatás aktusa *folytonossá válik* a zsidó történelemben. E homíliák nyomán világossá válik, hogy a kinyilatkoztatás nem csupán egy múltbeli esemény volt, hanem a zsidó történelem minden szakaszában ismételten megtörtént. A rabbinikus értelmezéshez hozzátartozik az ahistorikus bibliai szövegek „hisztorizálása”. David Stern szavaival élve: „az ahistorikus, absztrakt vagy nem kontextualizált bibliai versek összekötése, vagyis a teljes Tánách egyetlen, átfogó narratívában való egységesítése... jellegzetes rabbinikus törekvés.”⁴²⁴ Ahogy korábban is említettük, Rási beleillik ebbe a tendenciába, vagyis kommentárjával lényegében egy „szent elbeszélést”, történetet, sőt történelmet komponál az Énekek éneke „ahistorikus” verseinek és a hozzájuk fűződő midrások segítségével. Tézisem szerint e narratíva egyik célja a kinyilatkoztatás jelenlétének igazolása a zsidó történelem minden szakaszában. A kinyilatkoztatás ilyen felfogása nem Rási saját innovációja, és nem is korlátozódik az Énekek énekéhez írott kommentárra.⁴²⁵

A bibliai narratívák időrendjébe és kronológiai sorrendbe rendezve a kinyilatkoztatásra vonatkozó kommentárokat, időrend szerint az alábbi időrendi narratívához jutunk:

1. Isten megjelent fiatalemberként a Vörös-tengeren, és háborút vív (Rási Énekek 5:11).
 2. Eközben és az egész vándorlás során Isten Mózesrel és Áronon keresztül szólt a néphez (Rási Énekek 2:10).
 3. A Szináj-hegyen közvetlen kinyilatkoztatást tapasztal meg az egész nép (Rási Énekek 1:2).
- Ugyanitt elhangzik az az ígéret, hogy az emberek további kinyilatkoztatásokat kapnak a „titkokról és rejtélyekről” (uo.).
- Ugyanitt Isten idős emberként jelenik meg, tanít (Rási Énekek 5:12 allegorikus magyarázata).

⁴²⁴ Stern, 92.

⁴²⁵ A zsidó liturgia egyik alapvető reggeli áldása a tóranatanulásra mondott, talmudi eredetű idézet (bBer 11b). A Rabbi Jochanannak tulajdonított áldás ekképp zárul: „Áldott vagy Te, Örökkévaló Istenünk, a világ Királya, aki Tórát *tanít* népének, Izraelnek.” A talmudi magyarázatok felvetik, hogy mi a jelen idő oka, azaz hogy az Örökkévaló miért „tanít”, s miért nem „tanított”. A kérdésre adott magyarázat szerint a Szináj hegyről „szünet nélkül” hallatszik a Sechiná hangja (bSzánh 17a). A jelenben tanító Isten toposza talán bibliai eredetű, a zsoltárártó ugyanis többször kéri az Örökkévalót, hogy tanítsa őt (למדני). Ld. Zsolt 119:12, 24, 26, 66 stb.

4. Isten elfordul a néptől az Aranyborjú miatt (Rási Énekek 1:12).
5. A bálványimádás miatti engesztelés – a Hajlék építése (Rási Énekek 1:13).
6. Isten tanít a Hajlékban (Rási Énekek 5:12 allegorikus magyarázata, valamint 8:2).
7. A kinyilatkoztatás szépsége megtalálható a Sátor vándorlásának különböző „állomásain” (Silóban, stb.) (Rási Énekek 4:10).
8. Jeruzsálem temploma, a Szentek Szentje az a hely, ahol a Sechiná nyugszik, és kinyilatkoztatás megtörténik (Rási Énekek 4:10, 8:2).
9. A Kőkamra, vagyis a Szánhedrin a tanítás végtelen forrása (Rási Énekek 7:3).
10. A Sechiná megtalálható a zsinagógákban és a tanulóházakban, ahol a kinyilatkoztatás folytatódik a tanulás és a tanítás során. Ezzel a cselekedettel Isten beteljesítheti a 3. pontban említett ígértét (Rási Énekek 5:12b allegorikus olvasata, valamint 6:2, 7:13, 8:13).

Elemzésünk további szempontjából a legfontosabb kérdéskör a 10. pont, vagyis a zsinagógai kinyilatkoztatás kérdése. Vajon Rási szerint Isten valóban felfedi önmagát a zsinagógákban? Ezt a kommentárt és Rási más bibliai könyvekhez írt kommentárjait alapul véve és a magyarázatokat ontológiáknak is tekintve egyértelmű lesz a válasz. Rási korában, az askenázi középkorban a zsinagóga állt a zsidó élet középpontjában. Ez a gondolat allegorikus képként is szerepel kommentárjában: „*kebleim mint a tornyok* – ezek a zsinagógák és tanházak, melyek táplálják Izraelt a Tóra szavaival.” Jeffrey Woolf véleménye szerint „majdhogynem kézzel fogható tapasztalatként” élték meg az isteni Jelenlétet a korabeli imaházakban, amit jellegzetesen askenázi jelenségnek nevez.⁴²⁶ A „kis Szentély” (*mikdás meát*) koncepciója áthatotta az askenázi zsidók gondolkodásmódját, így a gyülekezési hely szoros eszmei összefüggésben állt a jeruzsálemi Szentéllyel.⁴²⁷ Kommentárjából világosan látszik, hogy a „kis Szentélyben” és a Szentélyben is jelen van a Sechiná, és vele együtt a kinyilatkoztatás valósága. Innen már csak egy „kis ugrás” az a gondolat, hogy a zsinagógákban ugyanezen folyamat ugyanígy van. A Rási által követett rabbinikus gondolkodásmódban maga a Tóra tanulmányozása lényegében felcserélhetővé válik a kinyilatkoztatással. Vagyis ha a

⁴²⁶ Woolf, 303-304. 315-318.

⁴²⁷ Rási szerint a „kis Szentélyt” megemlítő ezékieli mondat a zsinagógákra vonatkozik, amelyek mint a Szentély utáni fontosság tekintetében második helyen álló kicsi szentélyekként jelennek meg. Ld. Rási Ez 11:16. Rási itt eltér az egyszerű jelentéstől, miszerint az ezékieli „kis Szentély” maga az Örökkévaló lenne. Rási a zsinagóga-teológiája miatt is térhet el a *pesát* jelentéstől. Az is utal a Szentély és a zsinagógák koncepcionális összekapcsolódásra, hogy korabeli askenázi zsinagógai viselkedés normákat a szentélybeli szokásokból vezették le, magától értetődőnek számított, hogy a kohanita áldáskor pedig maga a Sechiná fénye sugárzik át a kohénok ujjain keresztül. Uo.

zsinagógában lehetséges a kinyilatkoztatás, akkor a Színájon is lehetséges volt.⁴²⁸ A Tórához kapcsolódó fogalmak „temporalitásának eltűnése” ad lehetőséget arra a kijelentésre, hogy a kinyilatkoztatás folytatásaként a bölcsek felfedik a Tóra titkait és rejtélyeit, ami a midrás szerint a Színáj-hegyi isteni ígéret beteljesülése.⁴²⁹

A kommentár szerint a Sechiná kíséri a népet, tehát jelen van a zsinagógákban, stb. de mintha „nem szólalna meg”, mintha a kinyilatkoztatás csak nagyon rejtett formában történne meg. Rási más könyvekhez írt magyarázataiból viszont kiderül, hogy véleménye szerint a Sechinának *van hangja*.⁴³⁰ Említettük már a Szánhedrin traktátushoz írt egyik magyarázatát, amely szerint a Sechiná hangja nem szűnik meg a jelenben sem. A Példabeszédekhez írt magyarázata szerint a zsinagógákban a Tóra bölcsessége „kiáltozik”, a zsinagógai kinyilatkoztatás a tanulás hangjaként szólal meg.⁴³¹ Az „élő Tóra” toposza megjelenik az Énekek éneke ötödik fejezetében, melyet az alábbiakban tárgyalunk.

⁴²⁸ Mint említettük, a targum és midrások anakronisztikus képeit használva a tóratanulás visszavetül a Színáj-hegyi eseményekre, a hajlékbeli kinyilatkoztatásra – ld. pl.: Isten egy Tórát tanító idős emberként jelenik meg a Színáj-hegyen (Rási Énekek 5:12 allegorikus értelmezése).

⁴²⁹ Vö. Rási Énekek 1:2, vö. 5:12b allegorikus értelmezésével.

⁴³⁰ Ez nem gyakori vélemény a rabbinikus irodalomban, hiszen a forrásokban a Jelenlét leginkább „megfigyelő” szerepben van. Ld. Rási Szánh 17a. קול גדול ולא יסף

⁴³¹ Rási Péld 1:20. הרי חכמותיה של תורה

Edukációs és polemikus üzenetek között – a Tóra, mint Isten „teste”

Rásinak több választása lehetett az Énekek 5:10-16 értelmezéseit illetően.⁴³² Az általa választott értelmezés a szóbeli és írásbeli tant állítja középpontba: eszerint a férfi testrészeinek leírásai a Tórához kapcsolódó tárgyakra, fogalmakra utalnak.⁴³³ Az Énekek éneke költői hangja eleve egy szoborszerű, drágakövekkel ékesített testet ír le, ami segíti az asszociációt más, tárgyszerű objektumokkal. Az alábbi táblázatban foglalható össze személetesen az „exoterikus” tradíció.

Vers	„Testrész”	Magyarázat lényege
5:10	<i>Barátom fehér</i>	Kifehéríti a bűnöket.
5:10	<i>és piros</i>	Büntetést mér az ellenségre.
5:10	<i>kiemelkedő tízezer közül,</i>	Sok sereg veszi körül.
5:11	<i>Feje (פֶּה) finom arany</i>	Az Örökkévaló szavainak kezdete.
5:11	<i>fürtjei leomlanak</i>	(A Tóra betűinek) tüskéin halomnyi törvény van felfüggesztve.
5:11	<i>Feketék, mint a holló,</i>	Fehér tűzön fekete tűzzel írt Tóra.
5:12	<i>Szemei, mint galambok,</i>	A bölcsek.
5:12	<i>a víz medreinél,</i>	A tanházaknál.
5:12	<i>Tejben fürödnek</i>	A bölcsek kifehérítik a Tóra titkait.
5:12	<i>Foglalatban ülnek</i>	A bölcsek megoldják az ügyeket.
5:12	<i>Szemei</i> (más magyarázat)	A Tóra témakörei.
5:13	<i>Orcái,</i>	A Szináj-hegyi parancsolatok.

⁴³² Két másik hermeneutikai stratégia található még a rabbinikus irodalomban az Énekek éneke 5:10-16 kapcsán. Tehát összesen háromról beszélhetünk, melyek az alábbiak:

- A verseket Isten teste leírásának tekintő „ezoterikus értelmezés” (pl. Tan Ki Tizza 18:1, Siur Koma tradíciók, stb.).
- A verseket az írott és szóbeli Tóra leírásainak tekintő „exoterikus értelmezés” (pl. VajR 19:1, Tan Gen 1:1, bEr 21b, stb.), melyet Rási is választott.
- A verseknek etikai, emberi viselkedésbeli szabályokat tulajdonító értelmezés (pl. bEr21b-22a).

Az első hermeneutikai stratégia Rási számára nem rendelkezik annyi hétköznapi relevanciával, ugyanakkor felveti a bálványimádás, a képalkotás tiltásának veszélyét (Stern, 95-98.). A harmadik értelmezési stratégia több szempontból elfogadhatatlan lehetett Rási számára. Pl.: „Kiben található a Tóra? Rává szerint abban, aki annyira kegyetlenül bánik gyermekeivel, családjával, mint a holló” (bEr 22a).

Véleményem szerint Rási tudatosan nem veszi át a Talmud nőellenes, családellenes Énekek éneke interpretációit, hiszen nem illene bele retorikai céljaiba, sem az e bibliai könyvhöz kapcsolódó (és általa hangsúlyozott) pozitív üzenetekbe. A női hangra és hajra vonatkozó, a zsinagógai szokásokra máig ható talmudi exegézist Rási nem említi meg (bBer 24a).

⁴³³ Rási Énekek 4:11, valamint 5:12, 13, 14, 16 allegorikus értelmezései.

5:13	<i>ajkai rózsák,</i>	Azok a parancsolatok, melyeket a Találkozás Sátorában mondott el.
5:14	<i>kezei,</i>	A kőtáblák.
5:14	<i>Aranyhengerek</i>	A parancsolatok.
5:14	<i>tarsiskövekkel foglalva,</i>	A 613 parancsolat.
5:14	<i>Törzse remekmű elefántcsontból,</i>	Ez a Papok Törvénye.
5:14	<i>remekmű elefántcsontból borítva zafirkövekkel,</i>	Hermeneutikai alapelvek.
5:15	<i>ráüllesztve aranytalpakra,</i>	Témák összekapcsolódása a Tórában
5:15	<i>Alakja, olyan mint a Libanon</i>	Új magyarázatok.
5:15	<i>Válogatott,</i>	Kiválasztott, kitűnő magyarázatok.
5:16	<i>Ínye édesség,</i>	A megbocsátás parancsolatai.

Az 5:10-re és az 5:12 néhány kifejezésére adott magyarázaton kívül alapvetően mindegyik értelmezés a Tórával, a parancsolatokkal kapcsolatos. Az első ilyennél, melyben a Tóra és a testi leírás kerül párhuzamba, vagyis már a „A feje – szavainak kezdete” magyarázatánál érezhetjük, hogy a tárgumi *memrá* fogalmához hasonló exegézissel van dolgunk. A Rási által jól ismert tárgumok ugyanis a „szó” (*memrá*) fogalmát illesztik be olyan tórai versekbe, ahol az Örökkévaló fizikai megjelenését is feltételezhetnénk.⁴³⁴ Másképp fogalmazva: a test a szóvá (Tórává) változik át a rabbinikus hermeneutikai térben. A test/írás analógiája nem csupán az arámi fordításokra jellemző toposz. A Rási által rendkívül intenzíven ápolts zsidó szöveghagyomány (Talmud, Misna, Toszefta) megőrzött olyan tradíciókat is, melyekben párhuzamba kerül az emberi test és a Tóra, melyek inspiráló hatással lehettek rá a kommentár megírásakor.⁴³⁵ A *memrá*, vagyis a szó, és végső soron a Tóra is „átveheti” Isten helyét a zsidó

⁴³⁴ Ld. pl. Trg Gen 1:3, 3:8, 18:1, 19:24, Ex 17:21, Deut 32:39, Trg Neofiti Ex 3:13.

⁴³⁵ Ilyen például az emberi csontok és a szent tekercsek rituális kérdésköre – mindkettő ugyanis tisztátalanná teszi a kezeket. A kérdés ráadásul az Énekek éneke szentségéről szóló vitában, talán kanonizációjának okán is felmerül. Ld. mJád 3:5.

A rabbik így többször állítják párhuzamba az emberi csontokat és a szent szövegeket, hiszen egyaránt védelemre szorulnak és „drágák” az emberek számára. A tisztátalansági szabályok létrejöttében jelentős szerepet játszott az a tény, hogy az ókori gyakorlatban az előállítás költségessége és nehézsége miatt nagyon gyakran újrahasznosították az értékes anyagból készült tárgyakat. Jochanan ben Zákáj ironikus-provokatív kérdése is lényegében a csontok és szent szövegek közötti analógiára utal. A válasszal megmagyarázza a szaduceusoknak a szent iratok tisztátalanságának lényegét, melynek logikája azonos a csontok tisztátalanságával. Ld. mJád 4:6.

A rabbinikus irodalom párhuzamot von az emberi hamvak és a szent szövegek kezelésének törvényeit között. A bBer 18a-ban olvashatjuk a hamvak és a tóratekeres utazás alatti kezeléséről szóló halachát:

וכדרך שאמרנו בעצמות כך אמרו בספר תורה.

„Ahogyan a csontokról tanították, úgy tanították a tóratekeresről.”

exegézisben, anélkül, hogy az inkarnáció „vádja” felmerülhetne. Mindezek alapján érthető, hogy az Énekek éneke 5:10-16 értelmezésében párhuzamba kerül az isteni „test” és a Tóra.⁴³⁶

A hívek, Rási közösségének igénye lehetett, hogy Istent *majdhogynem* materiális értelemben megtalálják a zsinagógákban. E tapasztalatnak pedig a legfontosabb lenyomata a „szó” fizikai reprezentációja a zsinagógákban: a tóratekercs, a tóratanulás, a szóbeli és az írásbeli tanulmányozása, a róluk szóló viták és diskurzusok, a héber betűk esztétikája, az imádkozás, vagyis a „zsinagógai kultúra”. Rási üzenetei felerősödnek ebben a tradícióban azáltal, hogy a testi leírásokat a Tórának ehhez a zsinagógai élethez kötődő megjelenéseivel azonosítja. Nem véletlenül érezhetjük azt, hogy egyfajta zsidó „inkarnáció-tant” fedezünk fel ezen tradíciókban. Mintha a midrások írói, és maga Rási is a keresztény inkarnáció-tannal polemizálna. Mintha arra lenne itt utalás, hogy létezik zsidó inkarnáció-tan, de teljesen máshogy, mint a keresztény tradícióban. Mintha, ironikus módon, a test válna szóvá (logosszá), és nem fordítva, ugyanakkor a „szó” – végső soron – megjelenik a Tóra, a szóbeli tan, sőt, a tóratekercs képében.

A Rási által szerkesztett szent narratíva tükrében az Énekek éneke 5:10-16 magyarázatai különleges helyet foglalnak el. A zsinagógákat és bölcseket említő magyarázatokhoz hasonlóan itt is a jelenben vagyunk. A „test” a „mostban” válik Tórává, és nem egy múltbeli, pl. Színá-hegyi pillanatban. Az Énekek éneke magyarázatának alapján az exoterikus tradíciók a történelmi kinyilatkoztatások végpontját, sőt talán végső értelmét jelzik.⁴³⁷ Rási talán hitvédelmi okokból hangsúlyozza a test Tórává változását, ezt a sajátos „de-inkarnációt”.⁴³⁸ Igen valószínű, hogy a zsidó hagyomány egyenrangúságát is be akarja mutatni a keresztény hagyománnyal. Az Újszövetség szerint a bölcsességet nem fogadták el a zsidók, és a Tóra elfogadása ezért nem volt elegendő.⁴³⁹ Rási magyarázataiból polémiát olvashatunk ki ezzel a

Bár a konklúzióról vitatkoznak a babilóniai rabbik, mind a Misna, mind a Talmud arról árulkodik, hogy a csontoknak adott tisztelet és a Tórának adott tisztelet azonos alapokon nyugszik. A tisztátalanság szabályai nem feltétlenül ok nélküliek. A hamvak, csontok tisztátalansága (טומאת המת) megakadályozza a kegyeletsértést: nem készülhet így a csontokból szuvenír vagy használati tárgy. A tisztátalanná tett kezek szabálya pedig a szent könyvek esetén megelőzi, hogy „állattakarót” csináljanak a pergamenből. Ld. tJád 2:19.

⁴³⁶ David Stern azért használja az „exoterikus” kifejezést e versek (Énekek 5:10-16) midrási értelmezésére, mert feltételez egy evvel párhuzamosan létező, ún. ezoterikus tradíciót, amelyben – egy feltételezett rabbinikus álláspont szerint – Isten valódi „titkainak” leírásai nyilvánulnak meg. Véleménye szerint az Istent a Tórával behelyettesítő hagyomány csupán a nyilvánosság számára szolgál, „függönyként” elrejtve a beavatottak számára hozzáférhető tradíciót. Stern tehát feltételez egy olyan ezoterikus tradíciót, amelynek létezése máskülönbön vitatott. Ld. még Boyarin, Daniel “The Song of Songs: Lock or Key?”.

⁴³⁷ Nem lehet véletlen, hogy Rási gyakorlatilag alig egy-két helyen említ eszkatológikus, a távoli jövővel foglalkozó véleményt. Rási számára a zsidóság jövője a zsinagógákban és tanházakban „történik”.

⁴³⁸ Ld. következő alfejezetet a második eukarisztikus vitáról.

⁴³⁹ A Korintusiaknak írt első levél szerint a zsidók „csak” jeleket követelnek, de nem az égi bölcsességet. 1Kor 1:22. Ld. még. Boyarin, „The Gospel...”, 278-279.

szuperszezzionista gondolattal szemben, és megerősítést arról, hogy a bölcsesség, vagy akár az Énekek éneke által leírt „test” azonos a Tórával és annak zsidó értelmezésével.⁴⁴⁰

A második eukarisztikus vita és Rási értelmezése

A kereszténységen belül is vita tárgya volt az isteni „test” konkrétságának, illetve szimbolikusságának kérdésköre. Órigenész szerint allegorikus értelmezés szolgál alapul a vér és a test (σάρξ) borként és kenyérként való megjelenítésének. Exegézisében a megtestesülés egyfajta inverz módját fedezhetjük fel: a bor és a kenyér elfogyasztása által a tanítványok a szó „testéből” és „véréből” részesülnek. Exegézisében akár rabbinikus hatásokat is felfedezhetünk, hasonlóságot fedezhetünk fel benne a Rási által bemutatott test/szó analógiával.⁴⁴¹ Az órigenészi hermeneutikával szemben a Szent Ambrusnak tulajdonított ortodoxia vált végül hivatalos eukarisztikus teológiává: eszerint az eukarisztián elfogyasztott kenyér és bor *valóban* Krisztus testévé és vérévé változik át.⁴⁴² A vitairatokban fennmaradt, ún. második eukarisztikus vita nagyrészt Rási aktív időszakára eshetett, így hozzá is eljuthatott a diskurzus tematikája, érvrendszere.⁴⁴³ A vita (1050-1079) során Berengár védekezni kényszerült az uralkodó álláspont elutasítása miatt. Értelmezése szerint az úrvacsora alkalmával a bor és a kenyér nem lényegül át Krisztus vérévé és testévé, hanem csupán egyfajta szimbolikus azonosságról beszélhetünk. Racionális és szimbolikus gondolkodása párhuzamosságot mutat Rási kinyilatkoztatással kapcsolatos gondolataival. Rási és Berengár az isteni test szimbolikusságát avagy többértelműségét (a Tórával, szóbeli hagyománnyal, bölcsekkel való azonosíthatóságát)

⁴⁴⁰ A keresztény és a zsidó hagyományok szerinti megtestesülés komparatív vizsgálata is további kérdésekre adhatna választ, de a teljeskörű vizsgálat nem fér be a jelen kutatás kereteibe. Daniel Boyarin véleménye szerint János evangéliumának bevezetőjében leírt inkarnáció, pontosabban az azt megelőző „utolsó pillanatok” leírása (Jn 1:1-3) még megfelel egyfajta midrási gondolkodásnak. Vö. Boyarin, Daniel “The Gospel of the Memra: Jewish Binitarianism and the Prologue to John” in *HTR*, 94/3, (2001), 243–284. 277.

⁴⁴¹ Ld. Órigenész *Hom. in Num.* 16:9.

Órigenész a vérivás (Num. 23:24) problematikájára az allegorikus olvasatot ajánlja fel, mely egyben a rabbinikus értelmezés is. A bor (és a kenyér), a midrási értelmezésben a Tórára, tanításra utal. A keresztény hagyományban sem ismeretlen a Példabeszédek egy másik, említett szakaszán alapuló hasonlat: *Jertek, egyetek kenyeremből és igyatok a borból, melyet töltöttem!* (Péld. 9:5) A Bölcsesség költői hasonlata az Egyházatyák szerint az utolsó vacsorára utal, míg a zsidó hagyomány a Tóra képét fedezi fel benne (bHag. 14a).

Az Órigenész számára talán ismert aggadikus hagyományban fellelhető hasonlat szerint Jézus lényegében tanítássá, Órigenész kifejezésével: „Isten szavává” formálódik át.

⁴⁴² Lanfrancus és Berengár azon is vitatkozik, hogy Szent Ambrus miképp értelmezte az eukarisztiát. Vö. Rokay, *Boldog Lanfrancus*.

⁴⁴³ Uo. A vita 1050-1079 közötti zsinatokon tartott; Berengár többször is eskü alatt tagadta meg nézeteit, és vallott az egyházi tanítás mellett.

hangsúlyozták. Akarva-akaratlanul így a kereszténység fő áramlatával szemben fogalmazták meg véleményüket, amely az átlényegülést hirdette. Több, más kommentárban is utalást találhatunk arra, hogy Rási vitába szállt keresztény hittérítőkkal és koncepciókkal, melyeket az alábbiakban részletezünk.

Apologetikus-polemikus jellegű kommentárok

A keresztény Európa zsidó közösségének történetét, kultúráját, szövegkorpuszát nem bináris beállítódással, az „áldozat-győztes” látszerén keresztül érdemes vizsgálni, hanem tudomásul véve azt, hogy a zsidó közösség állandó interakcióban volt a környezetével.⁴⁴⁴ A kutatások fényében Rási Énekek énekéhez írott kommentárja csakis e szempont figyelembevételével érdemes vizsgálnunk.

Az alábbi felsorolással azt kívánjuk bemutatni, hogy Rási intenzív apologetikába és polémiába „keveredett” zsidó és nem-zsidó környezetével, és ez jelentősen befolyásolhatta kommentárjának megírását.⁴⁴⁵ A most következő magyarázatok alapján Rási bátorította célközönségét a keresztényekkel folytatott hitvitákra, amivel egy ősi zsidó tradíciót eleveníthetett fel. Az Énekek éneke keresztény és zsidó értelmezésének jelentős része valószínűleg a 3. századi hitviták során alakulhatott ki.⁴⁴⁶ Több esetben tehát az e midrásokban fennmaradt, korai polémiák üzenetei, lenyomatai érhetők tetten a magyarázatában. Ugyanakkor Rási saját, apologetikus, illetve polémiára utaló retorikai üzeneteit is kiolvashatjuk kommentárjából. Az alábbi felsorolás ilyen lehetséges jelentéssel rendelkező magyarázatokat tartalmaz.

⁴⁴⁴ Uo. 181.

⁴⁴⁵ Grossman ennek alátámasztására azt állítja, nem lehet véletlen, hogy az Énekek éneke „három esküjét” Rási a „nemzeteknek” szóló felszólításként értelmezi, míg a Talmud szerint csupán egyetlen ilyen van, az utolsó.
גרסמן, "דרשות" 123-124.

⁴⁴⁶ A rabbinikus irodalom ugyanakkor nagyon kevés nem-zsidókkal folytatott hitvitát őrzött meg.

1. Hitvitára utaló kommentárok

Ebbe a kategóriába két kommentár tartozik, az első a hittel kapcsolatos viták fontosságát, a második az elvárt minőségüket hangsúlyozza. Rási azt sugallja, hogy hitvitába lehet és kell is szállni mind a kételkedő, hitet vesztett zsidókkal, mind pedig a (keresztény?) hittérítőkkal.⁴⁴⁷ A válaszoknak pedig olyannak kell lenni, mint a „legjobb bor”. Vigyázva, egyenesen, őszintén kell válaszolni, nem félrevezetően, fondorkodva.⁴⁴⁸

2. A házasságmetaforára utaló kommentárok

A házasságmetafora alapmotívumként végig jelen van a kommentárban. Ugyanakkor előbukkannak az alábbi kommentárok is, amelyek konkrét „jeleneteket” mutatnak be a „házasságból”. Ezek lényegében polémiaként értelmezhetőek a korabeli keresztény behelyettesítő teológiával szemben, mert üzenetük megerősíti, hogy Izrael és az Örökkévaló házassága nem bomlott fel, Isten nem kötött új szövetséget más nemzetekkel.⁴⁴⁹ Alaptézisnek tekinthető az a kommentár, hogy az Örökkévaló nyíltan vállalta, hogy Izraellel kötött szövetséget, házasságot.⁴⁵⁰ A kapcsolat kétoldalúságát bizonyítja, hogy Izrael ugyanígy „megragadta hitvesét”, tehát ő is kiválasztotta Istent.⁴⁵¹ A „házasság” közös otthona a Hajlék és a Szentély, melyben az „ágy” szimbolizálja frigyet.⁴⁵² A nem-zsidók külső szereplőként bukkannak fel ebben a házasságban, akik „harmadik félként” féltékenyek a házasságra, és tönkre akarják azt tenni.⁴⁵³

⁴⁴⁷ Rási Énekek 7:9.

⁴⁴⁸ Uo. 7:10.

⁴⁴⁹ A szuperszezzionista gondolat szerint az Egyház a Zsinagóga helyére lépett, mert Krisztus beteljesítette az ószövetségi próféciákat. Vö. Cohen, „The Friars”, 19-32.

A retorikai üzenetek tekintetében a polemikusan kívül természetesen teológiai és apologetikus szerepük is van az e kategóriába tartozó kommentároknak.

⁴⁵⁰ Rási Énekek Bevezető, 1:9, 8:5.

⁴⁵¹ Uo. 3:4.

⁴⁵² Uo. 1:15, 16, 17, 3:7.

⁴⁵³ Uo. 2:7, 3:5, 8:4, valamint 8:7.

A három esküről vö. bKet 111a.

3. Izrael bűneinek megbocsáthatóságára utaló kommentárok

A kora középkorban uralkodó ágostoni antijudaista szemlélet szerint a zsidók lényegében állandó bűnben élnek, Krisztus megtagadása és meggyilkolása miatt.⁴⁵⁴ Isten tehát, ha nem is teljes mértékben, de elvetette a zsidóságot.⁴⁵⁵ Evvel szemben Rási azt hangsúlyozta, hogy a Jelenlét valóságosan ott lakozik a zsinagógákban, és Isten kiengesztelhető. A kommentárban azt sugallja, hogy az Örökkévaló megbocsát Izrael bűneiért, mert a jócselekedetek is nézi, nemcsak a rosszakat. Ugyanakkor, ha távol érzi a közösség Istent, akkor „lehozható az égből”, vagyis kiengesztelhető.⁴⁵⁶ Jelenléte épp ezért kézzel fogható, a Sechiná Izrael közepette van, együtt szenved vele a diaszpórában, és jelen van a zsinagógákban, tanházakban is.⁴⁵⁷

4. Izrael sajátos szerepére, különlegességére, kiválasztottságára utaló kommentárok

Az Énekek éneke-kommentár apologetikus jellegű magyarázatai szerint Izrael elkülönült közösség, egy feladatra, a Tóra elfogadására és betartására kijelölt nép. A midrásokból merített kommentár szerint ugyanis a többi nép elmenekült a Tóra felajánlásakor, és csak Izraelt kérte meg az Örökkévaló, hogy teljesítse a benne található parancsolatokat.⁴⁵⁸ Izraelt a többi népek is elismerik, nem az – ágostoni kifejezéssel élve – kárhozatra szánt tömeget (*massa damnata*) alkotják. A népek csodálkoznak Izrael nagyságán és dicsérik Izrael szépségét.⁴⁵⁹ Izrael emiatt önállóvá, függetlenné tud válni a népek között, nem kell közösen építeni a Szentélyt, az „ellenséges” nem-zsidókat el lehet küldeni.⁴⁶⁰ Izrael sikeresen elkülönülhet, ellenállhat a csábításnak és a nyomásnak.⁴⁶¹

⁴⁵⁴ Cohen, „The Friars”, uo. Ugyanakkor a zsidóság teljes elvetettségének gondolata a 13. századi *Pugio Fidei* c. műben kristályosodik ki, megváltoztatva az ágostoni, toleranciától függő, „megtűrt” zsidóság koncepcióját. Uo., 129-169.

⁴⁵⁵ Az ágostoni teológia szerint a zsidóságnak „tanúként” meg kell maradnia.

⁴⁵⁶ Rási Énekek 1:5, 1:13, 16, 5:16, 6:11, 7:2.

⁴⁵⁷ Uo. 6:2, 7:13.

⁴⁵⁸ Uo. 2:3, 16.

⁴⁵⁹ Uo. 3:6, 7:1-8.

⁴⁶⁰ Uo. 6:2.

⁴⁶¹ Uo. 6:11, 7:5,8,9.

5. A nem-zsidók szerepére utaló, univerzalista szemléletű kommentárok

Az ágostoni tanítás szerint a zsidóság megmaradása az Egyháznak köszönhető, hiszen szükség van a zsidókra, akik betartják az Ószövetség „túlhaladott” szabályait.⁴⁶² A zsidók lényegében „tanúk”, akik bizonyítják a keresztény tanítások hitelességét. Rási – valószínűleg ironikus módon – a „tanúskodás doktrínát” a kereszténységre vonatkoztatja legalább három kommentárjában. Az első szerint az Ítélet Napján a nem-zsidóknak tanúskodniuk kell Izrael jóságáról és hűségéről, vagyis nem a zsidóság tanúskodik a kereszténységről, hanem a kereszténység a zsidóságról.⁴⁶³ A második szerint nem az újszövetségi értelmezés fontos a zsidóság számára, hanem a Tóra a kereszténység számára.⁴⁶⁴ Végezetül pedig Rási eszkatologikus kommentárja szerint nem a zsidóknak kell majd beismerni spirituális vereségüket, hanem a nem-zsidóknak kell majd Jeruzsálembe vonulniuk, ahol mindenki megtalálja a helyét, hiszen Jeruzsálem egyetlen metropolisszá fog válni minden nemzet számára.⁴⁶⁵

⁴⁶² Cohen, „The Friars”, 20.

⁴⁶³ Rási Énekek 5:8.

⁴⁶⁴ Uo. 7:5.

⁴⁶⁵ Uo. 1:5,7:5.

Összefoglalás

A disszertációban a kitűzött céloknak megfelelően azt mutattam be, milyen szerepet kap a kinyilatkoztatás Rási Énekek énekéhez írt kommentárjában. A művet nagyon erős teológiai színezet jellemzi azáltal, hogy Rási a kommentár egészét a házasságmetafora keretébe helyezi, vagyis az Énekek énekét Isten és Izrael közötti házasság allegóriájaként mutatja be. Rási szerint ez a „házasság” a *gálut*ban is létezik, működik, bár nem úgy, mint régen. A „házasság” új helyszíne a zsinagóga és a tanház lesz, a reveláció pedig már itt történik meg. Az új helyszínek új értelmezéseket követelnek meg, a kinyilatkoztatás mindenkori jelenbeli értelmezését. Mégsem válik egyértelművé, hogy a tanházakban Isten, a tóratudós, vagy maga a Tóra nyilatkozik meg. Rási ránk, az olvasókra bízta a Talmud és a midrások jelentésben gazdag toposzait. Így nem oldja fel, egyértelműsíti a szóbeli tan „gyönyörű” többértelműségét. Mint bevezető fejezetben láthattuk, Rási – az újraértelmezés-igénynek megfelelően – a kortársaihoz szólt magyarázataiban. Célközönsége egyszerre volt a vallástól „eltávolodó” vagy kereszténység növekvő nyomásának hatására szkeptikussá váló zsidóság éppúgy, mint a tanházakban Tórát híven tanulmányozó zsidók. Az Énekek énekéhez írt exegézise tehát nem csupán metafizikai síkon értelmezhető, hanem a teljes kortárs közössége számára szóló, tóratanulásra buzdító instrukcióként is. Tanítóként fontos lehetett számára a csökkenő népszerűségű zsinagógák és tanházak újra „benépesítése”.

A tanulási, imádkozási morál javítása céljából a kommentárban retorikai, apologetikus és polemikus jellegű magyarázatok szerepelnek. Dolgozatomban ezeket felsoroltam, kategorizáltam, elemeztem. Joggal feltételezhető, hogy a 13. századi nagy hitviták előtt, Rási korában is léteztek nem publikus, vallásközi diskurzusok. Épp ezért lehetett fontos Rási számára, hogy a zsidók releváns, őszinte, élvezhető módon tudjanak érvelni ilyen alkalmakkor. Válaszaik olyanok legyenek, „mint a jó bor”. Rási valószínűleg ismerte a korszak fontos keresztény vitáit is, hiszen a második eukarisztikus vita korában élt. Erre utalhat nála a test tanként, írásként való szisztematikus értelmezése, amely végül egy deinkarnáció-teológiává áll össze.

Az isteni korporeálitás Tóráként való ábrázolása rengeteg kérdést felvet. Utalhat egy ezoterikus tan létezésére is, míg retorikai elemei, a szövegközpontú diskurzusok a tanházbeli intellektuális élet felpozícióját is szolgálhatták.

Bár a nagy vallásközi viták korszaka lejárt, a mai olvasó is sokat gazdagodhat a kommentár elolvasása, megvitatása által. Rási hermeneutikája, érveléstechnikája, az általa preferált vitakultúra méltán emeli ezt a művet az európai zsidóság egyik irodalmi, vallási kincsévé.

Illusztráció – Egy lehetséges párbeszéd Rási és tanítványa között

Az általunk vizsgált szövegek, valamint Rási hermeneutikájának komplexitása miatt érdemes illusztrálni a feltárt eredményeket. Bár a disszertációban tárgyaltuk az oktató és az exoterikus jellegű magyarázatokat, a kommentárban fellelhető vallásközi polémiát és apologetikát, stb., ezek valójában az Énekek éneke magyarázatának különböző aspektusai, egyetlen „test” különböző „testrészei”. Hogy egységként, egyetlen „testként” láthassuk a felfedett, tárgyalt témákat, az alábbiakban olyan narratívát mutatok be, amelyben az „összes szál” található. Tudnunk kell azonban, hogy csupán egy lehetséges szituációt vázolunk fel, és nem törekedhetünk tökéletességre, sem pedig teljességre Rási módszereinek megértésében. Éppen ezért, adottnak véve értelmezési kísérletem korlátait, rabbi foglalkozásomból és „elfogultságomból” adódóan egy rabbinikus szituációt vázoló fel. A talmudi „dialogika” hagyományait követve egy fiktív dialógust olvashatunk Rási és tanítványa között, melyből Rási válaszai alapján az Énekek énekéhez írt kommentárja körvonalazódik számunkra. A gondolatkísérlet célja az, hogy feltárja, milyen kérdések vezethették el Rásit arra, hogy az Énekek éneke-kommentárt az általunk ismert formában írja meg. Így a fent tárgyalt témák (edukációs üzenetek, polémia, exoterikus tradíció) integrált formában tárulnak az olvasó elé. El kell ismernünk ugyanakkor, hogy konstruált, narratív szituációból adódóan, lehetséges, hogy bizonyos esetekben tévedünk. Nyugtasson meg bennünket az a gondolat, hogy a félreértelmezés lehetősége a midrás mint „elfogult” hermeneutikai módszer velejárója.⁴⁶⁶ Hiszen Rási kommentárjában megtalálható kétfajta exegézis különböző emberi igényekre születtek meg válaszul. *Pesát* jellegű magyarázata az emberi racionalitást és „ésszerű” gondolkodást célozza meg, és kimutathatóan külső hatásra született meg (legalábbis részben). Némi túlzással azt is mondhatjuk, hogy a *pesát* exegézis a mai tudományosság episztemológiai törekvéseinek felel meg. A disszertáció eddigi részében igyekeztem megfelelni ennek a „*pesát*” gondolkodásmódnak, ezért most a *derás* módszerhez fogok fordulni, melyet bonyolult témánk illusztrálására fogok használni.⁴⁶⁷

A klasszikus zsidó hermeneutika, vagyis a midrás: történeteket, narratívákat, szituációkat konstruál a jobb megértés érdekében. Az aggadikus exegézis célja nem egy szövegrész

⁴⁶⁶ Gadamer szerint: „Minden megértés félreértést is tartalmaz.”

Gadamer, Hans-Georg „Dekonstrukció és hermeneutika”. <https://epa.oszk.hu/00000/00002/00024/gadamer.html>
Köszönöm Ábrahám Zoltánnak észrevételeit, többek között ezt is.

⁴⁶⁷ Rási *derás* exegézise inkább érzelmileg-erkölcsileg szándékozik megszólítani az olvasót, de lehet pedagógiai vagy akár polemikus célja is. Ez a hagyomány rabbinikus eredetű, eredendően „zsidó jellegű”.

kontextushoz igazodó dekonstruálása, hanem a Tóra érthetővé tétele, akár a szélesebb közösség számára is.⁴⁶⁸ Rási kettős exegetikai hagyományának nyomdokain hadd szűjünk egy narratívát a disszertáció tudományos észrevételei köré – egyfajta „*derást*” a „*pesát*” köré. Ugyanakkor a narratíva dialogikus formája a talmudi párbeszédet is megidézi, hiszen a két szembenálló fél egymás szavaira reflektál, és így együttesen világítják meg a kérdéskört az olvasó számára. Az alábbi illusztráció segítségével tehát ősi zsidó exegetikai tradíciókat szeretnénk feleleveníteni, a kutatói munka összegzése mellett.

Párbeszédünk konstruált jellegét hangsúlyozandó képzeljük el, hogy a jelenet az (olvasó által feltételezhetően ismert) ún. Worms-i „Rási-kápolnában” játszódik.⁴⁶⁹

⁴⁶⁸ A SirR bevezetőjében többször előfordul a szemléltetés mint olyan exegetikai módszer dicsőítése, mely által érthetővé válik a Tóra. A SirR szerint ennek első művelője Salamon király volt, aki a szent szellem által írta három könyvét (a Példabeszédeket, a Koheletet és az Énekek énekét), példázatai által pedig mindenki megértette a Tórát. Igen valószínű, hogy a SirR *másál* („példázat”) fogalma alkalmazható a midrásokra is, tehát általában a szóképekre épülő exegézisre. Ld. pl. SirR 1:1:8 120a. המשל הזה

⁴⁶⁹ A Rási kápolnát valójában a 17. században építették, Rási pedig 25 éves kora után már Troyes-ban működött.

Rási nemrég tudta meg, hogy egyik diákja kikeresztelkedésre készül, ezért sürgősen dolgozószobájába hívja. A diák ott áll, sápadtan, kérdésekkel és kétkedéssel telve. Rási belép, leülteti, és ő maga is leül.

Rási: Hogy vagy, fiam?

Diák: Nem jól. Arra készülök, hogy kikeresztelkedjem, vagyis, hogy... *mesummád* legyek.

Rási: Mi készítené erre a rettenetes döntésre?

Diák: Azt mondják, nem mi vagyunk az igazi Izrael, hanem valójában Krisztus követői azok.⁴⁷⁰

Rási: Először is hadd mondjam el neked azt, hogy örülök, hogy beszélgetsz velük!⁴⁷¹ Azonban legyél felkészültebb! Válaszaid legyenek finomak és meggyőzőek!⁴⁷² Ne engedd, hogy a lelkedre beszéljenek!

Nem lep meg, az állítás, hogy ők akarnak Izrael lenni. Régi beszéd ez. Féltékenyek Izrael gyülekezete és a Szent, Áldott Legyen Ő közötti szent frigyre.⁴⁷³

Diák: Milyen házasságról van szó?

Rási: Az Örökkévalóval a Színáj-hegyen megkötött kötött házasságról, melyet a Szent, Áldott Legyen Ő már a Vörös-tengernél nyilvánvalóvá tett.⁴⁷⁴ Hiszen magának a kivonulásnak is az volt a célja, hogy ez a házasság megköttesen.⁴⁷⁵

Diák: Hogy tudom én ezt elképzelni *rábbénú*, hiszen ez képtelenség... Isten hogy lehet házas Izrael közösségével?

Rási: A parancsolatok elejének átadása olyan volt, mint egy-egy csók egy házasságban.⁴⁷⁶ A legnagyobb titkok feltárásának ígérését tette a Szent Áldott legyen Ő a Színáj-hegyen, úgy, mint egy vőlegény a menyasszonynak az első éjszakán.⁴⁷⁷

Diák: De egy házasságban van elhálás... vagyis ágy, és sátor is van az elhálásra...

⁴⁷⁰ Jusztin, Szent, „Párbeszéd a zsidó Trifónnal”.

⁴⁷¹ Rási Énekek 7:9.

⁴⁷² Uo. 7:10.

⁴⁷³ Uo. 2:7, 3:5, 8:4, valamint 8:7.

⁴⁷⁴ Uo. 1:9, 2:4.

⁴⁷⁵ Uo. 2:13

⁴⁷⁶ Uo. 1:2.

⁴⁷⁷ Uo. 1:4.

Rási: A frigidládára gondolsz, mely ágyként szolgál. A kerubokra, amelyek a kapcsolatot jelképezik, hiszen közülük beszélt hozzánk.⁴⁷⁸ A sátor pedig... a Találkozás sátra. Mindezek a szeretet szimbólumai.⁴⁷⁹

Diák: Hogyan lehetséges ez, hiszen ismert az a *midrás* is, hogy Izrael csak fenyegetés hatására volt hajlandó elfogadni a parancsolatokat?⁴⁸⁰

Rási: Igen, de utána vonzóvá is tette a micvékat Izrael számára, a lelkére beszélt, barátságos hangulatot teremtett, hogy később is szeressék a tóratanulást.⁴⁸¹

Diák: A Színáj-hegyi kinyilatkoztatás olyan lett volna, mint a tóratanulás egy tanházban?!

Rási: Igen.⁴⁸² Később is, a Hajlékban is beszélt hozzánk, a Tóra különböző részeit adta át nekünk.⁴⁸³

Diák: És a titkok feltárása, amit megígért nekünk?

Rási: Azokat mind a bölcsek fogják megtenni a tanházakban és zsinagógákban. Számodra akkor tárulnak fel, ha itt maradsz közöttünk, és elfogadod, hogy a mi szabályaink szerint lehet csak értelmezni a Tórát.⁴⁸⁴

Diák: *Rábbénú*, úgy beszél, mintha nem lettek volna Izraelnek bűnei. Ők azt mondták nekem, hogy mivel Izrael nem fogadta el a bölcsességet, az Örökkévaló elhagyta ezt a szövetséget. Elvált tőlünk, és az új szövetséget kötött Krisztus híveivel.⁴⁸⁵

Rási: Valóban vannak és voltak bűneink.⁴⁸⁶ Azonban mindig lehetőséget adott a megtérésre, és ő kifehéríti bűneinket.⁴⁸⁷ Az aranyborjúért a Szentély aranya volt a megbocsátás.⁴⁸⁸ Ma pedig a jócselekedetek, a Tóra, az ima nyújtják az engesztelést.⁴⁸⁹ Az Örökkévaló itt van velünk, a zsinagógákban és tanházakban.⁴⁹⁰ Néha érezhetjük úgy, hogy elhagy minket. A

⁴⁷⁸ Uo. 3:10.

⁴⁷⁹ Uo. 1:16,17, 3:7,9,10.

⁴⁸⁰ bSab 88a.

⁴⁸¹ Uo. 2:3, 5:13.

⁴⁸² Uo. 4:11.

⁴⁸³ Uo. 2:4.

⁴⁸⁴ Uo. 1:2. 5:14.

⁴⁸⁵ bJev 102b. אמר ליה ההוא מינא

⁴⁸⁶ Uo. 1:12.

⁴⁸⁷ Uo. 5:12.

⁴⁸⁸ Uo. 1:13.

⁴⁸⁹ mAv 1:2.

⁴⁹⁰ Uo. 7:13.

gálut zsidósága valójában inkább hasonlít egy elzárt feleségre, mint egy végleg elhagyott *agunára*.⁴⁹¹ De nem hagyott el minket! Figyel minket, ***ímholt áll házfalunk mögött.***⁴⁹²

Diák: Ritkán idézi a mester ezt a költeményt. Arról szól, hogy visszatér hozzánk az Örökkévaló, ha nem látjuk is őt?

Rási: Igen. De az Énekek éneke nemcsak egy költemény, hanem maga a Szentek Szentje.⁴⁹³ Arról beszél nekünk, amit a Talmud is említ: hogy itt, a tanházban meghallgat bennünket, és az érdemeinket beírja egy emlékkönyvbe.⁴⁹⁴

Diák: Meghallgat minket? Fontos számára is a tóratanulás, nemcsak nekünk?

Rási: Igen. A Sechiná csak ott van, ahol a Tóra szavai is elhangzanak.⁴⁹⁵ A Tóra számunkra olyan, mint maga a Bölcsesség, amelyről Salamon király is beszél.⁴⁹⁶ Drágább nekünk minden kincsnél.⁴⁹⁷

Diák: Tehát nem csak mások keresik a bölcsességet? Ők azt mondták nekem, maga Krisztus a Bölcsesség...⁴⁹⁸

Rási: Ezek szerint ami számukra Jézus, az számunkra a Tóra...

Diák: De a Tóra nem lehet olyan, mint egy ember... Nincs teste, feje, keze, lába...

Rási: ***A feje finom arany*** – ezek a szavainak kezdete. ***Fürtjei feketék, mint a holló***, mert fekete tűzzel írták előtte, fehér tűzön.⁴⁹⁹ ***Orcái***, a Szináj-hegyi parancsolatok.⁵⁰⁰ ***Kezei*** a kőtáblák. ***Törzse remekmű elefántcsontból***: ez a Papok Törvénye.⁵⁰¹ ***Lábszárai*** a Tóra összefonódó témái.

Diák: Számukra megjelent Isten, de nemcsak látomásban, hanem testben is.⁵⁰²

⁴⁹¹ Uo. Bevezetés.

⁴⁹² Uo. 2:9.

⁴⁹³ Uo. Bevezetés.

⁴⁹⁴ Uo. 6:2.

⁴⁹⁵ mAv 3:2.

⁴⁹⁶ Péld. 8.

⁴⁹⁷ Rási Énekek 5:14.

⁴⁹⁸ 1Kor 1:20-24.

⁴⁹⁹ Rási Énekek 5:11.

⁵⁰⁰ Uo. 5:13.

⁵⁰¹ Uo. 5:14.

⁵⁰² Jn 1:14.

Rási: Talán ismered azt a midrást is, hogy az Örökkévaló megjelent Izrael népének a Vörös-tengernél, hadakozó ifjúként.⁵⁰³ A Színáj-hegyen pedig ősz hajú öregként, aki Tórát tanít.⁵⁰⁴

Diák: És ezt úgy kell érteni, hogy a Szent, Áldott Legyen Ő testben is jelen volt a Vörös-tengernél és a Színáj-hegyen?

Rási: Inkább hasonmásként, képként jelent meg számukra. Mindenkinek úgy jelent meg, ahogyan megfelelő volt az ő számára.⁵⁰⁵ Mert így érzik az emberek, hogy ott van velük, nem hagyta el őket.

Diák: Fehér hajú bölcs, ifjú harcos... Ismerősek ezek a képek. Mutattak nekem egy könyvet, melynek címe Jelenések volt...⁵⁰⁶

Rási: Látom, fiam, művelt vagy, okos, nem csak a mi iratainkban. Bízom benne, hogy ellen tudsz állni a csábításnak, hogy kitérjél.⁵⁰⁷

Diák: Valóban, ők is bölcsnek dicsérnek, és kérik, hogy keresztelkedjem ki.⁵⁰⁸ Hogy őszinte legyek, úgy tűnik, ők jobban kedvelnek, mint a zsidó tanház tanárai. Kint ráadásul dúl a háború, a szavak háborúja, a diákok, a tudatlanok között és a hittérítők között...

Rási: Valóban beszélhetünk hitvitáinkról úgy, mintha háborúzánk! De a tudásod „fegyverré” válhat szavaid által!⁵⁰⁹ A Tóra számodra pajzs.⁵¹⁰

Ugyanakkor vitapartnereitek számára is fontos lehet a tóratanulás. Jó, ha a nem-zsidók ismerik a Tórát. A tudást önzetlenül is lehet adni, talán békét hoz.⁵¹¹

Diák: Értem, de... Most már olyan a hangulat, mintha *igazi* háború közeledne. A muszlimok rosszul bánnak a zarándokokkal a Szentföldön. Azt rebesgetik, hogy a lovagok útnak indulnak, és talán nem csak ők, hanem a nép is...⁵¹²

Rási: Nem hiszem, hogy ennek az ideje most jönne el. Egyszer talán az összes nemzet ott lesz majd Jeruzsálemben. Az idők végén kiszélesedik majd Damaszkuszig, hogy mindenki

⁵⁰³ Rási Énekek 5:11.

⁵⁰⁴ Uo. 5:10.

⁵⁰⁵ TanB Jitró 16:3.

⁵⁰⁶ Jel 1:14.

⁵⁰⁷ Rási Énekek 6:11, 7:5,8,9.

⁵⁰⁸ Uo. 7:1

⁵⁰⁹ Uo. 4:4.

⁵¹⁰ Uo.

⁵¹¹ Uo. 7:5.

⁵¹² Közvetlenül az első kereszteshadjárat előtt vagyunk.

elférjen benne, hogy a Sechiná leszállhasson közénk.⁵¹³ Értelmetlen lenne újabb háborút indítani. Az nekünk, zsidóknak sem lenne jó.

Diák: *Rábbénú*, maga nagyon nagy tanár, egyszer talán nagyon híres lesz! Talán lebeszél a kikeresztelkedésről, de nem tud meggyőzni arról, hogy mindaz igaz lenne, ami a midrásokban van! Nem hiszem el, amit mond az Örökkévalóról, ha létezik egyáltalán...

Rási: Ez az én hibám, jobb tanár is lehettem volna. Lehettem volna megértőbb, kedvesebb, ráérhettem volna mindig akkor, amikor kerestél. Így érthetted volna meg: az, hogy az Örökkévaló kedves arccal tanított, azt jelenti, nekünk is kedves arccal kell tanítanunk.⁵¹⁴ A példázat számunkra az, ami megvilágítja a Tórát, a bölcsességet.⁵¹⁵ A Szent, Áldott Legyen Ő, a saját képmásán keresztül mondja el nekünk, hogy milyenek legyünk másokhoz. Ezt pedig az *aggadán* keresztül értheted meg. Ne legyenek könnyűek a szemedben az *aggadák*!⁵¹⁶ A Tóra, beleértve a szóbeli tant, magasztossá tesz mindenkit, aki foglalkozik vele.⁵¹⁷ Neked pedig nem kell senkivel sem hitvitát folytatni, ha ilyen hatással van rád.⁵¹⁸

Diák: Lehet, hogy igaza van, *rábbénú*. De mégsem áll össze számomra ez a sok midrás és aggada egyetlen egy érthető történetté.

Rási: Amit meséltem neked, az mind a Szentek Szentje. Mind az Énekek énekének magyarázata. De eddig még nem írták le úgy, hogy érthető rendet követő midrássá és egyetlenegy történetté álljon össze: Izrael történetévé, az Örökkévalóval kötött házasságában és a Tőle való elzártságában.⁵¹⁹

Diák: Tudom, hogy írja a magyarázatait. Ha teheti, mester, írja le gondolatait erről a könyvről is.

⁵¹³ Uo. 7:5.

⁵¹⁴ TanB Jitró 16:3.

⁵¹⁵ SirR 1:1:8 120a.

⁵¹⁶ Uo.

⁵¹⁷ Rási Énekek 8:5.

⁵¹⁸ Uo. 6:2.

⁵¹⁹ Uo. Bevezetés.

Lehetséges további kutatási irányok

A jelen disszertáció keretei között több, fontos probléma és kérdés felbukkant, amelyek további kutatások alapjául szolgálhatnak.

- Az Énekek éneke-kommentár lehetséges midrási forrásai.
- Rási kinyilatkoztatás-fogalmának teljeskörű vizsgálata, összes kommentárja és írása tükrében.
- Mennyire ismerhette Rási Tours-i Berengár vagy Canterbury-i Anzelm tanításait, hatott-e „racionális” teológiájuk az exegézisére? Más keresztény hatások, a zsidó és a keresztény exegézis egymásra hatása.
- A test megjelenése, a korporealitás Rási Énekek énekéhez írt kommentárjában.

Irodalomjegyzék

Források, fordítások

Héber-Magyar IMIT Biblia I-II. (Budapest: Makkabi Kiadó Kft., 1994).

Buber, Solomon (szerk.) *Midrás Tanchumá* (Vilna, 1891).

Buber, Solomon (szerk.) *Sir háSirim Zutá* (Berlin, 1894).

Greenhut, A.H. *Midrás Sir háSirim* (Jerusalem, 1897).

Jeromos, Szent: „Nehéz az emberi léleknek nem szeretni”. *A keresztény életéről, irodalomról és tudományról.* (Budapest: Helikon, 1991).

Jusztin, Szent: „Párbeszéd a zsidó Trifónnal.” In: Vanyó László (szerk.): *A II. századi görög apologéták.* (Budapest: Szent István Társulat, 1984).

Melamed, Raphael Hai, “The Targum to Canticles According to Six Yemen Mss. Compared with the ‘Textus Receptus’” *JQR*, 10. (1919-20). 377-410, 11. (1920-21). 1-20, 12. (1921-22). 57-117.

R. Jehuda he-Haszid *Széfer haszidim / Haszidok könyve* (Budapest: L’Harmattan – Magyar Hebraisztikai Társaság, 2016).

Rokay Zoltán (szerk.) *Boldog Lanfrancus - Az Úr testéről és vérééről, Tours-i Berengár három válasza* (Óbecse: Lux 2009).

Schechter, Solomon (szerk.) *Ágádát Sir háSirim* (Cambridge, 1896).

Schwarz, Mór *Az Énekek Éneke Targuma* (Budapest, 1928).

קדרי, תמר מדרש שיר השירים רבה כתב יד וטיקן 76 (מפעל המדרש, מכון שכטר למדעי היהדות, 2014).

<https://schechter.ac.il/midrash/shir-hashirim-raba>

רוזנטאל, יהודה "פירוש רש"י על שיר השירים" ספר היובל לש"ק מירסקי, (ניו יורק תשי"ח) עמ' 130-188.

<https://hebrewbooks.org/3086>

Segédkönyvek

Brown, F., Driver, S. R., and Briggs, A., *The Brown-Driver-Briggs Hebrew and English lexicon: with an appendix containing the biblical Aramaic; coded with the numbering system from Strong's Exhaustive Concordance of the Bible* (Peabody: Hendrickson Publishers, 2010).

Carmilly-Weinberger, Moshe (szerk.) *The Rabbinical Seminary of Budapest 1877–1977: A Centennial Volume: Studies in its History and its Scholarly Record* (New York: Sepher-Hermon Press, Inc. for The Alumni Association of the Rabbinical Seminary of Budapest, 1986.).

Laczkó Krisztina, Mártonfi Attila *Helyesírás* (Budapest: Osiris, 2005).

Skolnik, Fred (szerk.) *Encyclopaedia Judaica 2nd edition* (Jerusalem: Jerusalem Publishing House, 2007).

Stemberger, Günter *A Zsidó Irodalom Története* (Budapest: Osiris, 2001).

Singer, Isidore (szerk.) *The Jewish Encyclopaedia* (New York, Funk and Wagnalls, 1901-1906).

Zunz, Leopold *Die gottesdienstlichen Vorträge der Juden* (Berlin, 1832).

קטן, משה אוצר לעזי רש"י – חלק ראשון – המילים הצרפתיות שבפירושי רש"י על תורה, נביאים וכתובים (ירושלים תשס"ו).

Szakirodalom

Abrahams, Israel *Jewish Life in the Middle Ages* (Jerusalem/Philadelphia: JPS, 1993).

Barbiero, Gianni *Song of Songs. A Close Reading* (Leiden/Boston: Brill, 2011).

Beckwith, „Formation of the Hebrew Bible” in M. J. Mulder, Harry Sysling (szerk.) *Mikra: Text, Translation, Reading & Interpretation of the Hebrew Bible in Ancient Judaism & Early Christianity* (Minneapolis: Augsburg Fortress Publications, 1988), pp. 39-86

Berger, David *The Jewish-Christian Debate In The High Middle Ages - A critical edition of the Nizzahon Vetus with an introduction, translation, and commentary by David Berger* (Philadelphia: Jewish Publication Society of America, 1979).

Black, Fiona C „Nocturnal egression: Exploring Some Margins of the Song of Songs” Adam, A. K. M. (szerk.) *Postmodern Interpretations of the Bible — A Reader*, (Des Peres: Chalice Press, 2001), 93-104.

Boyarin, Daniel “The Gospel of the Memrá: Jewish Binitarianism and the Prologue to John” in *HTR* 94/3, (2001), 243–284.

Boyarin, Daniel “The Song of Songs: Lock or Key? Intertextuality, Allegory and Midrash,” in Schwartz, Regina M. (szerk.) *The Book and the Text: The Bible and Literary Theory* (Oxford: Blackwell, 1990), 214–230.

Cohen, Gerson D. “The Song of Songs and the Jewish Religious Mentality,” in *The Samuel Friedland Lectures, 1960-1966* (New York: Jewish Theological Seminary of America, 1966), 1-21.

Cohen, Jeremy *The Friars and the Jews – The Evolution of Medieval Anti-Judaism* (Ithaca and London: Cornell University Press, 1983).

Cohen, Mordechai Z. *The Rule of Peshat: Jewish Constructions of the Plain Sense of Scripture and Their Christian and Muslim Contexts, 900-1270* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2020).

Eliade, Mircea *A Szent és a Profán* (Helikon, Budapest, 2014).

Gadamer, Hans-Georg *Igazság és Módszer* (Budapest: Osiris, 2003).

Goldin, Simha *Apostasy and Jewish identity in High Middle Ages Northern Europe* (Manchester: Manchester University Press, 2014).

Green, Arthur “Shekhinah, the Virgin Mary, and the Song of Songs: Reflections on a Kabbalistic Symbol in Its Christian Context,” *AJS Review* 26/1 (2002), 1-52.

Hawkins, Peter S., and Stahlberg, Lesleigh Cushing (szerk.) *Scrolls of Love: Ruth and the Song of Songs*. (New York: Fordham University Press, 2006), 201-213, 350.

Heil, Johannes „'Deep enmity' and/or 'Close ties'? Jews and Christians before 1096: Sources, Hermeneutics, and Writing History in 1996” *JSQ* 9/3 (2002), 259-306.

Japhet, Sara „The Pendulum of Exegetical Methodology: From Peshat to Derash and Back” in Fishbane, Michael ;Weinberg, Joanna (szerk.) *Midrash Unbound* (Liverpool: Liverpool University Press, 2013), 249-266.

Japhet, Sara “Rashi’s Commentary on the Song of Songs: The Revolution of the Peshat and its Aftermath.” in Männchen, Julia; Reiprich, Torsten (szerk.) *Mein Haus wird ein Bethaus für alle Völke genannt warden (Jes 56,7): Judentum seit der Zeit des Zweiten Tempels in Geschichte, Literatur und Kult – Festschrift für Thomas Willi zum 65. Geburtstag*, (Neukirchener Verlag: 2007), 199–219.

Kates, Judith „Entering the Holy of Holies: Rabbinic Midrash and the Language of Intimacy” in Hawkins, Peter S.; Stahlberg, Lesleigh Cushing (szerk.) *Scrolls of Love: Ruth and the Song of Songs*. (New York: Fordham University Press, 2006), 201-213.

Kimelman, Reuven “Rabbi Yohanan and Origen on the Song of Songs: A Third Century Jewish Christian Disputation” *HTR* 73 (1980), 567-595.

Lachs, Samuel Tobias "Prolegomena to Canticles Rabba" JQR 55 (1965), 235-55.

Marcus, Ivan G. "Rashi's Choice: The Humash Commentary as Rewritten Midrash," in Engel, David (szerk.) *Studies in Medieval Jewish Intellectual and Social History: Festschrift in Honor of Robert Chazan* (Leiden: Brill, 2012), 29-45.

Marcus, Ivan G. "Rashi's Historiosophy in the Introductions to his Bible Commentaries" *Revue des Études Juives* 157/1-2 (Paris, 1998), 47-55.

Marcus, Ivan G. "The Song of Songs in German Hasidism and the School of Rashi: A Preliminary Comparison" in Sed-Rajna, Gabrielle (szerk.) *Rashi, 1040-1090: Hommage to Ephraim E. Urbach* (Paris: Editions du Cerf, 1993), 265-272.

Moore, George Foot „Intermediaries in Jewish Theology: Memrá, Shekinah, Metatron" in *HTR* 15/1 (Cambridge, 1922), 41-85.

Moskovits, J. Zwi „Rasi Biblia-Magyarázata" *Múlt és Jövő* (1990/4), 80-87.

Scholem, Gershom (szerk.) *Jewish Gnosticism, Merkabah Mysticism and Talmudic Tradition* (New York: JTSA, 1965).

Scholem, Gershom *On the Kabbalah and its Symbolism* (New York: Schocken, 1969).

Schweitzer, József (szerk.) *A tanítás az élet kapuja. Tanulmányok az Országos Rabbiképző Intézet fennállásának 120. évfordulója alkalmából.* (Budapest: Universitas, 1999).

Stern, David "Ancient Jewish Interpretation of the Song of Songs in a Comparative Context" in Dohrmann, Natalie ; Stern, David (szerk.) *Jewish Biblical Interpretation and Cultural Exchange* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2008), 86-107, 263-272.

Turán, Tamás (szerk.) *Rasi – Két életrajz* Az MTA Judaisztikai Kutatócsoportjának Értesítője, no. 8 (1993. április).

Urbán, Ilona Anna *Az Énekek éneke korai rabbinikus értelmezése: Az ismétlés irodalmi mintázatai a Canticum Rabbában* Doktori disszertáció. Kézirat. ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola (Budapest, 2020).

Varga Gyöngyi „Hűtlen asszonyok - táncoló szüzek: női képek, női szerepek Jeremiás könyvében" in Orosz, Gábor Viktor (szerk.) *Hol van a te testvéred?: tanulmányok a társadalmi nemekről és a testvérszeretetről* (Budapest: Luther, 2011), 25-50.

Viezel, Eran „The Formation of Some Biblical Books According to Rashi" JTS NS 61/1, (2010), 17-42. 34-35.

Wellesz, Gyula *Rasi Élete és Működése* (Budapest, 1906).

Woolf, Jeffrey „And I shall dwell in their Midst: God's Presence in the Medieval Ashkenazic Synagogue" *Journal of Jewish Studies* 65/2 (2014), 302-322.

גוטמן, י"מ "אוצרות גנוזים", בתוך : הצופה מארץ הגר (1922).

גרוסמן, אברהם "דרשות מקוריות של רש"י בפירושו לשיר השירים והפולמוס היהודי-נוצרי" בתוך : דברי חכמים וחדושים : פרשנות התנ"ך בספרות חז"ל וימי הביניים : ספר יובל לכבוד חננאל מאק / עורכים: אביגדור שנאן וישראל י' יובל. (ירושלים 2019), עמ' 115–134.

גרוסמן, אברהם "פולמוס דתי ומגמה חינוכית בפירוש רש"י לתורה", בתוך: פרקי נחמה, ספר זיכרון לנחמה ליבוביץ (ירושלים, תשס"א), עמ' 2–187.

גרוסמן, אברהם "תלמיד חכם כמנהיג ציבור במשנתו של רש"י". בתוך : לא יסור שבט מיהודה :הנהגה, רבנות וקהילה בתולדות ישראל : מחקרים מוגשים לפרופסור שמעון שוורצפוקס (ירושלים 2011), עמ' 11–22.

יעקבס, יהונתן "פירוש 'לקח טוב' על שיר השירים: מקומו בתולדות פרשנות שיר השירים ויחסו לפירוש רש"י למגילה", בתוך: שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום כג. (תשע"ד), עמ' 225–241.

נחמה, ליבוביץ ; ארנד, משה פירוש רש"י לתורה : עיונים בשיטתו (תל אביב, 1990)

סטריקובסקי, אריה "רש"י: שיר השירים כמדרש נבואי-היסטורי" בתוך: סטריקובסקי אריה (עורך) רש"י (דף לתרבות יהודית גיליון 269 חשוון התשס"ו), עמ' 55–66.

קדרי, תמר "תוכן רצוף אהבה על התורה כרעיה בדרשות תנאים לשיר השירים" בתוך תרביץ, כרך עא, חוברת ג-ד (תשס"ב ניסן-אלול), עמ' 391–404.

קמין, שרה רש"י : פשוטו של מקרא ומדרשו של מקרא (ירושלים : הוצאת ספרים ע"ש י.ל. מאגנס - האוניברסיטה העברית, תשס"ז).

קמין, שרה "פירוש רש"י על שיר השירים והויכוח היהודי-נוצרי" בתוך: שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום, (ירושלים תשמ"ג-תשמ"ד), עמ' 218–248.

קמין, שרה " 'דוגמא' בפירוש רש"י לשיר השירים : עיון בגיבוש המינוח הפרשני של רש"י על רקע הפרשנות הנוצרית ". בתוך: שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום, (ירושלים תשמ"ג), עמ' 41–58.